·વિષયાનુક્રમણિકા

પ્રવેશક	૧ થી ૧૫
ારૂચ	૧૬ થી ૩૨
ાંદોદ કરનારી	૩૩ થી ૩૬
ોમનાથ	૩૬ થી ૫૨
સિદ્ધપુર	૫૩ થી ૬૭
ારકાપુરી	૬૮ થી ૮૪
ાકોરજી	૮૫ થી ૯૦
ંબાજી	૯૧ થી ૯૪
ાવાગઢનાં મહાકાળી	૯૫ થી ૧૦૫
હુચરાજી	૧૦૬
પાવાપુરી	૧૦૭ થી ૧૨૦
ાઢેરા	૧૨૧ થી ૧૩૨
ેડબ્રહ્મા	૧૩૩ થી ૧૩૯
ાબુ	૧૪૧ થી ૧૫૩
ગિરનાર	૧૫૪ થી ૧૬૫
ાત્રુંજો	૧૬૬ થી ૧૮૦
ાડા	૧૮૧
ાકતાલ	૧૮૨
ારાયણસર	૧૮૬
ાટેશ્વર	૧૮૮
ારિશિષ્ટ	૧૮૯ થી ૧૯૩

પઢીઆરની યાદ

લેખકઃ
રા. મનુ સુબેદાર

'ગુજરાત'ના રા. તંત્રી મુનશીજી તરફથી પઢીઆર સ્મારક અંક માટે 'ઉપોદ્‌ઘાત' લખવાનું મને કહેવામાં આવ્યું, ત્યારે હું લેખક ન હોવાથી, મેં આનાકાની કરી હતી; પણ 'પઢીઆરના તમે ઘણા વર્ષો સુધી દોસ્ત હતા માટે કાંઇક તો જરૂર આપો' એમ આગ્રહ થતાં કાંઇક મોકલું છું.

પઢીઆરનું જીવનવૃત્તાંત લખવાનો હું દાવો કે પ્રયાસ કરતો નથી. જેઓ જીવનકથા લખે છે તેઓ એક વ્યક્તિનું કેટલું આછું અને અપૂર્ણ ચિત્ર આપી શકે છે તે જાણવાનો પ્રસંગ મને પૂર્વે કેટલીક વખત આવ્યો છે. મનુષ્યનું તેજ, એનું પોતાપણું અને એનું જીવન રહસ્ય તેની સાથેજ ચાલ્યું જાય છે. તેના જીવનના અનુભવોમાં કયો મોટો અને કયો નાનો, કયો હતો અને કયો છે, કયો મહત્વનો અને કયો ક્ષુદ્ર, તેનો નિશ્ચય બીજું કોઇ તે કરી શકેજ નહીં. દરેક માણસના જીવનમાં જાહેર અને વ્યક્તિગત એમ બે જાતના પ્રસંગો હોય છે. અને વ્યક્તિગત બીનાઓને—લોકોની નજરથી નકામી લાગતી, સમાજની નજરે ઉતરતી અને ક્ષુદ્ર ગણાતી ઘણી નાની વાતોને—એક મનુષ્યના માનસિક પ્રદેશમાં મોટું સ્થાન હોય તેની પ્રગતિઓમાં તે અનેક ક્રાંતિઓ કરી નાખે છે. સહોદરો અને લાંબો સહવાસ ધરાવતા મિત્રો પણ થોડુંકજ જાણે, અને ઘણીજ સહાનુભૂતિ છતાં પણ અસલ વ્યક્તિનું જીવન તેઓ આલેખી શકે એમ માનવું ભુલભરેલું છે. ઘણી વખત તેમ કરવાની જરુર પણ ઓછી દેખાય છે. કારણ કે મનુષ્યની હસ્તીમાં મોટા પાઠો બહારના સૂચનોથી ન આવતાં અંતરની પ્રેરણાઓથી આવે છે.

પઢીઆરના જીવન માટે કંઈક લખું એમ કહેવા જતાં, મારી અયોગ્યતાનો વિચાર આવવા સાથે એમ પણ લાગે છે કે થોડા શબ્દોમાં શું કહેવાય? અને જે કહેવા જેવું છે તે કહેતાં જનસમાજ બધું સમજી શકે કે સમજવા માગે પણ ખરો? ગુજરાતમાં ઉચ્ચ પ્રતિના વિચારોનો મોટો ફેલાવો કરનાર શિક્ષક તરીકે તેમનું નામ જાહેર થશે, જળવાશે એમાં શક નથી. સાહિત્યસેવાનો અર્થ જો જડબા ભાંગી જાય તેવા સંસ્કૃત શબ્દોનો પ્રયોગ કરી, અર્થ બેસે કે નહીં, નો પણ પરદેશી લખાણો ઉપરથી તરજુમો અથવા પડછાયો બનાવી વાંચકો પાસે મુકવો એ હોય, તો અમૃતલાલ પઢીઆરનું સ્થાન ઉંચું નહીં આવે. પણ ઉચ્ચ આશય સમજવો અને સમજાવવો, ઉચભાવના જીવનમાં ઉતારવામાં સચોટ અને સ્પષ્ટ વચનોથી વાંચકોને સહાય થાય એવો જે લેખકોનો પ્રયાસ હોય અને તેમ કરવામાં જેઓને સફળતા મળી હોય, તેઓને જો સાહિત્યકાર તરીકે ગણવામાં આવે તો પઢીઆરનું નામ ગુજરાતના સાહિત્યપ્રદેશમાં ચિરસ્મરણીય રહેશે.

પઢીઆરનું લેખક તરીકેનું જીવન તેમની નાની વયથી તેમના અંત સુધીનું હતું એમ કહી શકાય. તેમની લેખનશૈલી કાંઈક વિસ્તૃત હતી. અને જ્યારે મેં એક વખત તેમને કહ્યું કે જે પચાસ પાનામાં લખો છો તે પાંચમાં લખો તો સારું, ત્યારે તેમણે મને ઉત્તર આપેલો કે "હું તમારે માટે લખતો નથી. અંગ્રેજી, સંસ્કૃત અને બીજી ભાષાઓનું સાહિત્ય વાંચવાની શક્તિ અને તક ધરાવનારા સમાજમાં સોમાં અડધા એક ટકા જેટલા પુરુષો માટે હું લખતો નથી હું જેઓને મોટા સાહિત્યના કિનારા પર જવાની તક નથી તેવા હજારો ગામડીઆઓ, સ્ત્રીઓ, ખેડુતો, વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો અને જિજ્ઞાસુઓ માટે, તેઓ સમજી શકે એવી સાદી ભાષામાં અને તેઓને યાદ રહે તેમ વિસ્તારીને જાણી જોઇને આમ લખું છું." જ્યારે તેમની વાત કબુલ કરતાં મેં હસીને કહ્યું કે "ગુજરાતના સાહિત્યમાં લેખક તરીકે તમને નામ નહીં મળે" ત્યારે તેમણે કહેલી હકીકત લખવાની મરજી થાય છે. તેમણે કહ્યું કે "ગુજરાતમાં સાક્ષર તરીકેની નામના નાગર શીવાય કોઇ કાઢી શકે તેમ

બનવાને હજી ઘણા દાયકા જોઇશે." તેમણે નારાયણ હેમચંદ્ર, જે પોતાનો પરમ મિત્ર હતા, અને જેના અત્યંત ગરીબી અને દુરવસ્થામાં ગોકલદાસ હોસ્પીટલમાં તુરતમાં થએલા મરણ વખતે તેઓ હાજર હતા, તેનો દાખલો આપી કહ્યું કે "નારાયણને હાથે બસોની સંખ્યા ઉપર નાના મોટા અને કેટલાક ઘણા ઉપયોગી ગ્રંથો ગુજરાતી ભાષામાં બહાર પડયા છે, પણ તેની કોઇ ઠેકાણે કોઇએ જાહેર કદર કરી નહીં.' આના કારણમાં તેઓએ નાગર સાક્ષરોના મનનું ટુંકાપણું દર્શાવ્યું હતું. સાહિત્યકાર તરીકે પોતાની તુલના ઓછી થાય કે વધુ પણ પ્રજાના મોટા ભાગને પોતાના લેખોનો લાભ મળે તેજ તેમનું લક્ષ્ય હતું.

સમાજની સામે બળવો તે પઢીઆરના જીવનમાં અને માનસિક પ્રદેશમાં સર્વ વસ્તુઓની સૂચક ચાવી છે. તેમના નાનપણના અને પોતાને નાપસંદ લગનની સર્વ તૈઆરીઓ પાછળ ફેંકી તેઓ ચાલી નીકળ્યા હતા, અને આજ કન્યા સાથે તેજ વખતે તેમના નાના ભાઇનું લગન કરીને તેમના કુટુંબે હિંદુ લગનની ભાવનાને જગતની નજરમાં અધમ પુરવાર કરી હતી. હીંદુ વિધવાઓની ફરજ્યાત કફોડી સ્થિતિ જોઇ તેમનું આર્દ્ર હૃદય દાઝી ગયું હતું, અને "આર્ય વિધવા" એ પુસ્તક, એ સમજી પણ ન શકાય, અને તોડી પણ ન શકાય એવા કફોડા સમાજબંધનની સામેનો તેમના દયાળુ દીલનો પ્રથમ પ્રહાર. પાછળથી તેઓના પ્રયાસો આ રીતના સીધા ફટકાઓથી સમાજને સુધારવાના નહોતા. રૂઢિબંધન અમાનુષી છે એમ કહેવાથી રૂઢિઓ નીકળતી નથી. સમાજની બીક, જેમની પાસેથી સ્નેહ અને સહાય મળવાં જોઇએ તેમનીજ પાસેથી વહુને, દીકરીને, બાલકને, સેવકને, કઠોરતા અને જુલમ અપાવે છે. આ નિષ્ઠુરતા કરનારા અને જેમના પ્રત્યે થઇ હોય તે બન્ને પાપ અને દુઃખના ભાગી બને છે, છતાં તેમાંથી બહાર નીકળવાનો પ્રયાસ સરખો થતો નથી, તે જોઇને પઢીઆરને જે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો હતો, તે સમાજને માનુષીપણામાં લાવવા ઇચ્છનાર, દેશોન્નતિ ચહાનાર અને પ્રજાનું ગૌરવ વધારવાની હોંસ કરનાર દરેક વ્યક્તિને દરેક દેશમાં થયો હશે

અને થશે-અને તે એ કે,

"બંદા ચકમ કે દુનીઆ દીવાની ?"

"સાચું સ્વર્ગ" વિગેરે પછીના પુસ્તકોમાં વ્યક્તિનો હક સિદ્ધ કરવાની વાત, અથવા અંગ્રેજોનું અનુકરણ કરીને સમાજને તોડી નાખવાની વાતના કરતાં અસલ હીંદુ ધર્મની ઉદાર ભાવનાનો પુનરુદ્ધાર કરવાની અને ધર્મને જમાના અનુસરતો કરવા પર વધારે ભાર દેવામાં આવ્યો છે. આભડછેટ અને અન્યાયી રૂઢિઅંધનો સહૃદયપણું, જે મનુષ્યને ઇશ્વરની નજીક લઇ જનારો દૈવી ગુણ છે તેને દબાવી દે છે, અને પ્રજાને નમાલી બનાવે છે, માટે દૂર થવા જોઇએ: આ રીતે સમજાવટના શબ્દોમાં પણ સમાજ સામેનો તેમનો બળવો સ્પષ્ટ દેખાય છે.

જગતના આર્થિક બંધારણ સામેનો વિરોધ એ તેમના જીવનની બીજી ચાવી છે. મહામહેનતે આખો દિવસ બીજું કામ કર્યા પછી રાત્રે લખવા વાંચવાનો આરંભ કરતાં શરૂઆતમાં જેમને ત્યાં નોકરી કરતા તે શેઠે આવીને બત્તી બંધ કરાવી નાખી, તેનો આઘાત ઘણા વર્ષો સુધી તેમને રહ્યો હતો. "વિદ્વાનોની બત્તી ગુમ" એ તેમના પોતાના સંબંધ ખરો બનેલો પ્રસંગ તેમણે પાછળથી પોતાના પુસ્તકમાં લખ્યો હતો. ગરીબી સૌને સાલે પણ પઢીઆરને કાંઇક જુદી રીતે તેનો ત્રાસ હતો. જ્ઞાન મેળવવા અને ફેલાવવામાં એ સાધનો કેટલાં ઉપયોગી થઇ પડે તે સમજાય પછી સાધનોની કોતાઇ એ તેમને અન્યાય તરીકે દેખાતી. "પ્રેમ પ્રેમ અને પ્રેમ" એ પુસ્તક તેમણે બહુ જુવાનીમાં લખ્યું છતાં વ્યક્તિગત અથવા ઇશ્વરગત પણ સાચો પ્રેમ કેટલો બધો ઉંચે લઈ જનારો છે, અને માણસની હલકી વૃત્તિઓને દાબીને કેટલી રીતે તેના દેવતાઈ ગુણોને બહાર લાવે છે, તે એમાં સારી રીતે દેખાડી આપ્યું છે. આ પુસ્તકમાં "રસિકતાનો હપકો" એ પ્રકરણ તેમણે પોતાના સૌ લેખોમાથી વધુ લાગણીથી લખાયલો હોઇને મારી પાસે વાંચ્યો હતો. તેમાં આટલી રસિકતા, આટલું, બધું સમજવાની શક્તિ, આવા દરિદ્રી પાસે ક્યાંથી આવી; કાં આવી, તે તેઓ પોકાર કરીને પુછે છે. આ વિષયમાં પણ

પઢીઆર " બોલ્શેવીક " નહોતા. વિધાતાની કૃપા પામેલા શ્રીમંતો સમાજના ભલા માટે પોતાના સાધનો વાપરવાને બંધાએલા હતા, એમ એમનું માનવું હતું શ્રીમંતો જો પોતાની ફરજ સમજે તો વિદ્યાપ્રચાર અને સમાજની પ્રગતિ ઘણી જલ્દી થાય, એમ તેઓ માનતા. શ્રીમંતોએ ખુશામતમાં ન ફસાતાં પોતાનો પૈસો એ પ્રજાના અનામત નાણા છે એમ માની કેવી ફરજો બજાવવી તે વિષેના ઘણા લેખો તેમના પુસ્તકમાં મળે છે પઢીઆરની ગરીબી છેવટ સુધી રહી. તેને દૂર કરવાના કેટલાક ઉપાયો મારી સાથે યોજતી વખતે તેમનો અપૂર્વ આનંદ મને યાદ આવે છે. હંમેશ મારી સાથે રહી તેમની બધી જરૂરીઆતો પુરી પાડવાની વાત મેં તેમને કહેલી, અને તેમ કરવાથી પોતાના પુસ્તકો સસ્તી અને પડતર કીમતે ઘણો વધુ ફેલાવો પામશે, એવો પોતાનો મનોરથ સિદ્ધ થવાની તક ઉભી થતાં તેમનો ઉત્સાહ જોવા જેવો થયો હતો, પણ ત્યાર પછી એક બે મહીનામાજ મારે ત્યાં તેમનુ અવસાન થયું. હું તેમનું મૃત્યુ અકાળ ગણુ છું. તે તેમને કોલેરા થયો હતો માટે નહીં, પણ તેમની શરીરની ક્ષીણ થઇ ગએલી શક્તિને લીધે અને આ સ્થિતિ તે તેમની પહેલાંથી રહેલી ગરીબીનેજ આધારે હતી. હીંદુ સમાજના મધ્યમ વર્ગમાં ખાવાનું પુરતુ ન મળવાથી શરીરની સ્થિતિ ખરાબ રહે છે, તે હું બહારના લોકોને જોઇને નહીં, પણ મારા પોતાના અનુભવથી કહુ છું; કારણ કે હું પણ પઢીઆરની જેમજ ગરીબ જીંદગીમાં ઉછર્યો હતો, અને ઉપર લખેલી યોજના મારી સ્થિતિ સુધરવાથીજ તેમને માટે નક્કી કરી શકયો હતો. પઢીઆરના મૃત્યુમાથી ચોકસ વર્ગના ખોરાક અને શારિરીક સ્થિતિનો વિચાર સીધી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે. પઢીઆર દસ વર્ષ વધુ જીવ્યા હતે તો તેમની વિચારશીલ પ્રકૃતિમાથી કેટલી નવી વાતો, કેટલા સ્થળે પહોંચી હતે તેનો ખ્યાલ કરૂં છુ ત્યારે આ કહેવા શિવાય ચાલતુ નથી.

પઢીઆરનો સ્ત્રીઓ તરફનો ભાવ તેમના પુસ્તકોમા, અને તેમની વાતચીતમાં સ્ત્રીઓને ઉદ્દેશીને અનેક વખત વપરાયેલા " દેવી " શબ્દમાંથી

જ્યારે, પુરુષની જીંદગી અનેક રીતે બગાડી નાખવાની અને અનેક રીતે સુધારી નાખવાની સ્ત્રીઓમાં રહેલી શક્તિ તેઓ હંમેશ ખ્યાલમાં રાખતા. સમાજનું પછાતપણું પણ સ્ત્રીઓ સુધરવાથીજ નીકળી જાય એમ તેઓ માનતા. " સંસારમાં સ્વર્ગ " ની ભાવનામાંથી આવે પણ સ્ત્રી તે ભાવનાની ભાગીદાર ન હોય તો કાંઇ થાય નહીં. સ્ત્રીઓ માટે તેમણે ઘણું લખ્યું છે. સ્ત્રીઓની જીંદગીનું અવલોકન કરતાં તેમને હંમેશાં મજા પડતી " રંગીકડી, " ' મધુરી, " ' મીઠડી " " નાજુકડી, " વિગેરે નિર્દોષ શબ્દો તેમણે સ્ત્રીઓનું હોંશીલાપણું તેઓની ભીન-જવાબદારી, તેમનું નરમીપણું અને તર્ક ને ન્યાયની વિરૂદ્ધ લાગણીઓથી દોરાઇ જવાની તેમની ટેવને મળ્યા. અબળાનું નામ ધારવા છતાં સ્ત્રીઓ હીંદુસમાજમાં ઘણી સત્તા ભોગવે છે એમ સમજીને તેઓ સ્ત્રીઓને હાથે સમાજની પુનરચના કરાવવા મથતા. અવિવાહિત સ્થિતિને લીધે સ્ત્રી માનુષીથી ભાવો ભરેલી અને ખામીઓવાળી અને કંટાળો આપનારી સ્વાર્થી કે ચંચલ છે એમ તેમના અનુભવમાં આવ્યું નહોતું. દૂરથી અને દોસ્ત કે પરોણા તરીકે સ્ત્રીઓના સમાગમમાં આવ્યાથી સ્ત્રીઓનું " દેવીપણું " તેમની નજરમાં અંત સુધી ઓછું થયું નહોતું. તેમને પોતાના અને બીજાઓના જીવન પ્રસંગોમાંથી ગાઢા સંબંધની ગરમીમાં સ્વભાવનો અભ્યાસ કરવાની ઘણીએ તકો મળેલી પણ તેને છેડે પરદર્શિત્વ (cynicism) ઉભું થવાને બદલે સ્ત્રીઓ વિષે ભાવનાશાલિતા (idealism) તેઓ છેવટ સુધી જાળવી શક્યા હતા એ તેમના સહૃદયપણાનું જ મોટું ચિહ્ન હું ગણું છું.

નવીન વિદ્યાની તરફ તેઓ ખેંચાતા. મસ્તકશાસ્ત્ર અને મેસ્મેરીઝમ બંને તેઓએ ઘણા વર્ષો સુધી શોખથી જાળવ્યા. નવીન વિચારો જ્યાં મળે ત્યાંથી જાણી લેવા તેઓ મથતા. વાંચનમાં ઘણો સમય ગાળવા ઉપરાંત જેમની પાસેથી નવું જાણવાનું મળે તેમની સોબત તેઓ શોધતા. નવીન સ્વાદ તેમને હમેશ આકર્ષતો. પાકશાસ્ત્રમાં પ્રવીણતા એટલે સાધારણ

રમોઇ નહીં પણ ખાસ બાબતો ઉપર તેમને ઘણો પ્રેમ હતો. વૈદકનો તેમનો અભ્યાસ મોટો હતો અને હીંદુસ્થાનની જડીબુટ્ટી તેમજ અનેક વનસ્પતિઓમા કાંઇ કાઇ ઘણી ઉપયોગી અને હમણાંની પ્રજાનુ આરોગ્ય સુધારી આપે એવી ચીજો રહેલી છે એમ તેઓ માનતા આ વિષયની તેમણે હજારો નોંધો કરેલી હશે. તેનું શુ થયુ તે તપાસ કરવાની જરૂર છે. જાનવરો તરફ માયા, બાલકોની સાથે તો તેમનો સાચો આનદ અને મળતાવડાપણું એનો જેમણે જોયા હોય તેજ સમજે.

ઉત્તર વયમાં ભક્તિ તરફ તેઓ ઢળ્યા હતા "યજ્ઞાના જપ યજ્ઞોઽસ્મિ" એ રીતે ૐ કારનો જપ તેમનો ચાલુ હતો જાદવજી મહારાજની મડળીના તેઓ એક મોટા સ્થભ હતા. સાધુઓની સગત રાખતા અને તેમા આનદ માનતા આત્મસાધનાના તેમના પ્રયાગો ઘણા હતા અને કૈંક અનુભવો થયા હશે, કૈંક મેળવવાની અભિલાષા તેઓ ધરાવતા

પઢીઆરના અવાજમા મધુરતા હતી તેઓના સ્વભાવમા મીલનસાર પણું હતુ તેઓ જ્યા જાય ત્યા તેમને આદર મળતો તે ઉપરના વિવેકનો નહીં પણ સાચો હતો તેઓના આગમન સાથે થતી જાય સચ્ચિદાનદની ઘોષણા જેમણે સાભળી હશે તેમને તેની ઉણપ હજી લાગ્યા કરતી હશે

મનનું ધાર્યું અને ખરૂ હોય તે બહારના દબાણથી અને કાઇક બ્હીકથી છોડી દેવુ પડે તેવો એક પ્રસંગ તેમને પ્રાપ્ત થએલો "સ્વર્ગની જીદગી" નામના પુસ્તકમા ગોવિદસિંહ, રાણા પ્રતાપ વગેરે કેટલાક પ્રસગો તેમણે આલેખ્યા. આ પુસ્તક છપાઇ ગયુ પછી તેમને કોઇએ કહ્યુ કે આ કાયદામાં આવી જશે એક જાણીતા સાક્ષર બારીસ્ટરે તે તપાસીને તેમને સલાહ આપી કે બહાર પડશે નહીં. મે તેમને આગ્રહ કર્યો કે બહાર પાડી નાખો અને મારું માનીને તેમ કરો જેલમાં જવાનો વખત આવે તો પણ તેમણે લેવો કારણ કે, કુટુંબની કે બીજી જોખમદારીઓ શિવાયના હતા એમ તેમણે પોતે મને કહ્યુ પણ તેમના બીજા કેટલાક બીકણ મિત્રોએ બીજી

રીતે સલાહ આપી. બીજાઓના મન ઉપર તેઓ કાંઈક વધુ ચાલતા અને આ સ્વભાવને લઈને આ પુસ્તકોનો તેમણે નાશ કર્યો. તેમાં હજાર બારસો રૂપીઆ, જે તેમને માટે ઘણી મોટી રકમ ગણાય, તેનું નુકશાન થયું પૈસાના નુકશાનથી નહીં પણ અંતરના ધક્કાથી તેમને ઘણું દુઃખ લાગ્યું હતું અને તેમને સલાહ આપનારો વર્ગ સરકારી નોકરીવાળો તેમના બચાવ માટે નહીં પણ પોતાના બચાવ માટે તેમને આમ કહેનો તે વાત પાછળથી સમજાતાં તેમને ઘણી વ્યથા થએલી.

એક શબ્દમા કહીએ તો પઢીઆરને તેમના જીવનમાં વિકાસ કરવાની તક ઘણી ઓછી મળી જેટલા ઓછા સાધનોથી અને જેટલી મુશ્કેલી વચ્ચે તેમણે પોતાનુ કાર્ય કર્યું તેની તુલના કરનાર તેમની માણસ તરીકે ઘણી મોટી કીંમત કરશે. આ જાતની કીંમતજ ખરી છે બીજી જાતનો યશ એ મોટો હોય તો પણ ચિરસ્થાયી તો નથીજ. જનસમાજનો પક્ષપાત અને ભૌતિક કીર્તિ એનો એક ભાસ છે. તે દેખાવવાનું તથા એની શોભા લોક સમૂહને છે; જીંદગી જીવનારો તેની સાથે ઘણી થોડી નિસ્બત રહે છે. જે સમાજ સુધારવાને પઢીઆર મથ્યા તેની સુધરણા નહીં પણ ક્રાંતિ આજે થઇ રહી છે. સમાજના વડેરા સાથે નવીન શક્તિઓ હીંદુ સમાજને આગળ ધકેલી રહી છે. ગુજરાતનું ગૌરવ તેના ઘણા કાર્યદક્ષ સંતાનોથી પોષાય છે. આ બધામાં પઢીઆરે વાવેલા બી, તેમણે સીંચેલા પાણી કામ કરતા નહીં હોય તેમ તો નથી, પણ તે છુટા પાડીને જોઈ શકાતા નથી વ્યક્તિનું કાર્ય સમષ્ટિના કાર્યમાં મળી ગયું છે જે બધનો તેમને સાલતા તેમાંથી તેમનો આત્મા છુટો થયો છે આ જન્મના અનેક સત્ સંસ્કારોના રૂપમાં તેમની પુનર્જન્મની સાધનાસંપત્તિ વિશાળ હશે તેમા શક નથી. તેમણે સિદ્ધ કરવા ધારેલી આત્મોન્નતિનીભાવનાઓ તેઓ જરૂર સિદ્ધ કરીને યોગીઓનુ શ્રેય પરમસ્થાન મેળવશે ॐ

जय सच्चिदानंद.

ગુજરાતનાં તીર્થસ્થાનો.

પ્રવેશક

તીર્થયાત્રાનુ સ્થાન હિંદુધર્મમાં ઘણું મોટું છે. ધર્મિષ્ઠ હિંદુ પુરુષો તથા સ્ત્રીઓ જીંદગીમાં એક વખત તીર્થયાત્રા કરવા ઇચ્છે છે. પૈસો, પૈસો એકઠો કરીને સંગ્રહેલી આખી જીંદગીની કમાણી છેલ્લી અવસ્થામાં તીર્થયાત્રામાં ખરચી નાખીને હિંદુ પોતાને કૃતકૃત્ય માને છે. તીર્થયાત્રાની આ ભાવના વેદકાલીન નથી. મહાભારતમાં તીર્થનો ઉલ્લેખ મળે છે અને વનપર્વમા આખું તીર્થયાત્રા પર્વ છે; જેમાં આ દેશના તે કાળે જણાયેલાં તીર્થોનું વર્ણન છે; અને તીર્થોનાં પોતાનાં વર્ણન કરતાં આ પર્વમા બીજી પૌરાણિક કથાઓ પણ પુષ્કળ છે. પણ આ તીર્થયાત્રા પર્વ તથા તે પછીનું માર્કંડેય સમસ્યાપર્વ આ બંને પર્વો મહાભારતના છેક છેલ્લા થરના સમયનાં છે અનુશાસનપર્વથી આ તીર્થયાત્રાપર્વ પ્રાચીન તો નથીજ પણ કદાચ અર્વાચીન હોય તો નવાઇ નહીં. ગુપ્ત સમયના ઉત્કીર્ણ લેખોમાં મહાભારતના અનુશાસનપર્વમાંથી દાન મહિમાના શ્લોકો ઉતરેલા છે. એટલુંજ નહીં પણ ઇ. સ. ૫૩૨ ના ખોહના લેખમાં 'પરમર્ષિ વેદવ્યાસની શતસાહસ્રી સંહિતામાં કહ્યું છે' એ રીતે સ્પષ્ટ વચન છે. વળી યવનોને પણ ચોથા શતકમાં મહાભારતનો મહાગ્રંથ જાણવામાં હતો એ બધું જોતાં ઇ. સ. ચોથા શતક પહેલાં–અર્થાત ગુપ્ત સમયના આરંભ પહેલાં મહાભારત આખું પુરું થઇ ગયું હતું એતો નિઃસંદેહ. પણ આ રીતે મહાભારત પૂરું–લાખ

શ્લોકનું થયા પછી-એની પવાનુક્રમણી તયાર થઇ ગયા પછી તેમાં પ્રક્ષિપ્ત શ્લોકો હજારોની સંખ્યામાં ઉમેરાયા છે એટલું મહાભારત ઉપરથી તીર્થભાવનાનો ઇતિહાસ ઉપર ખાસ પ્રકાશ પડતો નથી અને બીજા સ્વતંત્ર ઐતિહાસિક સાધનોનો આશ્રય લેવો પડે છે. ગુપ્ત સમયના જ એટલે ચોથા અને પાચમા શતકના લેખોમાં ગોદાનના, હિરણ્યદાનોના, ભૂમિદાન માહાત્મ્યના તથા બુદ્ધ, વિષ્ણુ, શિવ, સૂર્ય, ભગવતી પિષ્ટપુરી, કાર્તિકેય વગેરે દેવોનાં મંદિરો બંધાવ્યાના ઉલ્લેખો મળે છે. ઇ. સ. ચોથા શતકના મધ્ય ભાગના સમુદ્ર ગુપ્તનાજ લેખ ઉપર મહાભારતના શાન્તિ અને અનુશાસનપર્વની અસર દેખાય છે. અને પછીના લેખોમાં આ ઉપરાત પૌરાણીક શિવ વિષ્ણવાદિની ભક્તિની અસર દેખાય છે. પણ તીર્થસ્થાન કે તીર્થયાત્રાનો ઉલ્લેખ નથી. ઉજ્જયનીમાં મહાકાલનું મંદિર હોવાનું મહાકવિ કાલિદાસ (ઇ. સ. ૪૦૦) અને બાણ કવિ (ઇ. સ. ૬૨૫) સ્પષ્ટ કહે છે. પણ એમાથી એકેય કવિ એને તીર્થસ્થાન કહેતા નથી. પણ એટલાજ ઉપરથી બાણના વખતમા, ઇ. સ. સાતમાં શતકમાં તીર્થ શબ્દ હાલના અર્થમાં અપરિચિત હતો એમ નથી કહેવાતું.

તીર્થ શબ્દનો અર્થ—અમરકોષમાં તીર્થ શબ્દના નીચે પ્રમાણે અર્થો આપ્યા છે.

निपानागमयोस्तीर्थमृषिजुष्टजले गुरौ ॥ ८६ ॥

અર્થ-"ઘાટ માટે, આગમ માટે, ઋષિઓએ સેવેલ પાણી માટે અને ગુરૂ માટે તીર્થ શબ્દ વપરાય છે." આમાંથી વેદ અને ગુરૂ માટે તીર્થ શબ્દનો ઉપયોગ પ્રસિદ્ધ છે. પણ એનો અંહી સંબંધ નથી. બાકીના બેય અર્થો પરસ્પર સંબદ્ધ અને તીર્થ શબ્દના

કેઠ અર્થના મૂળરૂપ લાગે છે. નાશિકની ગુફાઓના એક લેખમા તીર્થ શબ્દ માત્ર ઘાટના અર્થમાં વપરાયો છે. (જુઓ નાશિક ગુફાનો ઉષવદત્તનો સંસ્કૃત લેખ.)

ઋષિઓએ સેવેલ જળ જ તીર્થ એ તીર્થની ઘણી સંકુચિત વ્યાખ્યા છે. પણ એ ઉપરથી એટલું લાગે છે કે પહેલા મોટી નદીઓના અને તળાવોના ઘાટોના અર્થમાં તીર્થ શબ્દ વપરાતો, હશે પછી એ નદીઓના પાણી પણ તીર્થ કહેવાવા લાગ્યાં. પણ અત્યારે તીર્થસ્થાનમા મુખ્ય વસ્તુ દેવમંદિર। હોય છે જો કે પાસે નદી કે તળાવ ન હોય એવું તીર્થ ભાગ્યેજ હશે; છતા અત્યારે તો તીર્થયાત્રામાં મુખ્ય લક્ષ્ય મંદિરોમાં દેવદર્શનનું હોય છે. પણ કદાચ જૂના કાળમાં અમુક પવિત્ર મનાતી નદીમાં સ્નાન અને તે નદીના જળથી પિતૃતર્પણ એ વાત મુખ્ય હશે. ઉત્તર હિંદુસ્થાનનાં પ્રાચીનતમ તીર્થો–પ્રયાગ, હરદ્વાર, પુષ્કર, વગેરે આવા જળતીર્થો જ છે. અલબત્ત અત્યારે બધે મંદિરો મળે છે પણ પ્રયાગ જેવા તીર્થોનું માહાત્મ્ય મંદિરોને લીધે નથી. કાશીમાં કાશી-વિશ્વનાથનું માહાત્મ્ય ઘણું છે પણ ગંગાસ્નાનનુ માહાત્મ્ય એથીએ વધારે છે. આ વિષયનું સાહિત્ય પણ ઉપરના તર્કને ટેકો આપે છે મહાભારતના ઉપર કહેલા વનપર્વના તીર્થયાત્રાપર્વમાં જે તીર્થોની વાત છે તેમા અમુક ઋષિના આશ્રમ પાસેના સરોવરમાં, કે નદીમા સ્નાન કરવાની તથા એ સ્થળે તર્પણ કરવાની વાત મોટા પ્રમાણમાં છે.

બૌદ્ધ અસર—તીર્થની ભાવના મૂળ કેવી રીતે વિકાસ પામી એ વિષે ઉપર જે તર્ક કર્યો તે અધુરો છે. તીર્થની ભાવના કાંઈ કેવળ બ્રાહ્મણોએ વિકસાવેલી નથી. તીર્થની ભાવનાના વિકાસમાં બૌદ્ધ ધર્મનો હિસ્સો ઘણો મોટો છે. કદાચ તીર્થયાત્રાની ભાવના માટે હિંદુ ધર્મ બૌદ્ધ ધર્મનો ઋણી પણ હોય. ભગવાન બુદ્ધ જે સ્થળે જન્મ્યા, જે સ્થળે પીપળાના

ઝાડ નીચે એમને જ્ઞાન થયું, જે સ્થળે ભગવાન બુદ્ધે પ્રથમ ધર્મોપદેશ કર્યો અને જે સ્થળે પોતે પરિનિર્વાણ પામ્યા, તે સ્થળો એમના પરિનિર્વાણ પછી તરતમાં જ પવિત્ર મનાવા લાગ્યા હશે. મહારાજા અશોકે આ સ્થળે તથા બીજાં અનેક સ્થળોએ ભગવાન બુદ્ધના શરીરના અવશેષો ઉપર સ્તૂપો બંધાવ્યા હતા એ પ્રસિદ્ધ છે. એટલે ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજા શતકથી આ દેશનાં કેટલાક સ્થળો બૌદ્ધધર્માનુયાયીઓમાં ખાસ પવિત્ર સ્થાનો -તીર્થસ્થાનો મનાવા લાગ્યા હતા. પછી જ્યાં કોઈ પ્રાચીન સ્તૂપ હોય, અથવા પ્રાચીન ચૈત્યો અને વિહારો હોય, ત્યાં બૌદ્ધ ભિક્ષુઓની સારી સંખ્યા સ્વાભાવિક રીતે વસતી હોવાથી લોકો એ ભિક્ષુઓ પાસે ધર્મોપદેશ સાંભળવા પણ આવતા હશે. આ રીતે બૌદ્ધ ધર્મે તીર્થ ભાવનાને નવું રૂપ આપ્યું. ઇ. સ. ચોથાથી ઇ. સ. સાતમા શતક સુધીમાં ફાહીયાન હીયેનથ્સાંગ વગેરે ચીનાઈ બૌદ્ધ યાત્રાળુઓ કેટલું કષ્ટ સહન કરીને આ દેશમાં બૌદ્ધ તીર્થોની યાત્રા કરવા તથા તથા બૌદ્ધ ધર્મગ્રન્થોનો અભ્યાસ કરવા આવતા હતા એ હકીકતનો વિચાર કરવાથી બૌદ્ધ ધર્મમાં તીર્થયાત્રાની ધર્મ ભાવનાએ કેવું સ્થાન લીધું હતું એનો ખ્યાલ આવશે.

હવે મહાભારતમાં તીર્થયાત્રા પર્વના આરંભમાં જ તીર્થ મહાત્મ્યનું પુલસ્ત્ય ઋષિ ભીષ્મ પાસે વર્ણન કરે છે. એ અધ્યાયો વાંચતા સ્પષ્ટ દેખાય છે કે વૈદિકકાળમાં જે સ્થાન યજ્ઞનું હતું તે સ્થાન તીર્થયાત્રાને આપવાનો આ માહાત્મ્યમાં ચોખ્ખો પ્રયાસ દેખાય છે. પુલસ્ત્ય કહે છે.— "હે ભીષ્મ, મનુષ્યને તીર્થયાત્રા કરવાથી જે ફળ થાય છે. તે ઘણી દક્ષિણાવાળા અગ્નિષ્ટોમાદિ યજ્ઞો કરવાથી પણ થતું નથી." વળી તીર્થોના વર્ણનના આરંભમાં જ પુષ્કર તીર્થનું માહાત્મ્ય વર્ણવતા કહે છે કેઃ—

"વળી બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અથવા શૂદ્ર જાતિનો જે કોઈ મનુષ્ય પુષ્કરક્ષેત્રમાં એક વખત પણ સ્નાન કરે તે ફરીથી જન્મ પામે નહીં"

म. वनपर्व अ. ८२.

મહાભારતમાથી વધારે ઉતારા કરવાની જરૂર નથી પણ મહાભારત ના શાંતિપર્વ અને અનુશાસનપર્વો સાથે આ તીર્થયાત્રાને જોતા એમ જણાય છે કે બૌધ્ધ, જૈન વગેરે નવા ધર્મોની લોકો ઉપરની અસર જોઈને બ્રાહ્મણોએ વૈદિક યજ્ઞ માર્ગના ધર્મમાં જે સુધારા વધારા કર્યા તેમા ગોરક્ષા અને ગોપૂજા, બ્રાહ્મણપૂજા, દાન માહાત્મય (ગોદાન સુવર્ણ-દાન અને ભૂમિદાન મુખ્ય) વાવ, કુવા, તળાવ વગેર ખોદાવવાનો ધર્મ અને તીર્થયાત્રા મુખ્ય જણાય છે

તીર્થ ભાવનાનુ મૂળ —

બૌદ્ધ ધર્મના ઘે ઉદય પહેલા ઉન્નત હૃદયવાળા, ધર્મ તત્ત્વના અથવા આત્મતત્ત્વના અત્યત જીજ્ઞાસુ બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો ગામ કે શહેરથી દૂર નદી તળાવ કાંઠે અથવા કોઈ ભવ્ય પર્વતના ઉત્તુગ શિખર ઉપર કે મધ્યમા કોઈ સ્વાભાવિક ગુફામા—ગમે ત્યા એકાંત રમણીય અને શાંત સ્થાનમા વિચાર કરવા અથવા તપ કરવા બેસતા હશે બ્રાહ્મણોના જૈનોના અને બૌદ્ધોના પ્રાચીન સાહિત્યના આવા તત્ત્વચિંતકોના આશ્રમોના વર્ણનો મળે છે ભગવાન્ બુદ્ધને પણ આવાજ એકાંત સ્થાનમાં બોધિવૃક્ષ નીચે જ્ઞાન થયુ વર્ણવ્યુ છે મનુષ્ય કે રમણીય એકાંત, ભવ્ય અને કંઇક અંશે દુર્ગમ અને ભયંકર સ્થળો તરફ મનુષ્યોને જે સ્વાભાવિક આકર્ષણ રહ્યુ છે તે આકર્ષણ મર્યાદિત કાળના અપામર મનુષ્યો ઓછેવત્તે અંશે અનુભવે છે ઔપનિષદ કાળના ઋષિઓની અતિ સૂક્ષ્મ મનોવૃત્તિઓને આ આકર્ષણે ઘણી અસર કરી જણાય છે અને પાછળથી એનો અતિયોગ થયો હશે એવુ પણ લાગે છે ખાસ કરીને રમણીય અને શાંત કરતા દુર્ગમ અને ભયંકર સ્થાન પસંદ કરીને તેમા, વિચાર કરવા બેસવાને બદલે, દેહને અત્યંત કષ્ટ આપે એવુ તપ કરવા બેસવાનો પ્રચાર વધ્યો હશે પણ અતિયોગ લોકવૃત્તિને સ્વાભાવિક રીતે અરુચિકર હોવાથી લાંબુ જીવ્યો નહીં અને સુગમ રમણીય અને ભવ્ય સ્થળમા આશ્રમ સ્થાપી વસવાનો પ્રચાર ધીમે ધીમે વધતો ગયો બૌદ્ધ વિહારો માટે કેવાં રમણીય

સ્થળો પસંદ કરવામાં આવતાં એ અજન્તા વિગેરે ગુફાઓનાં સ્થળો ઉપરથી દેખાય છે. પાછળથી હિંદુ તીર્થસ્થાનોમાં રમણીય અને દુર્ગમ બન્ને પ્રકારની પસંદગી જળવાઈ રહેલી દેખાય છે. અમુક ભયંકર ક્રિયાઓવાળા પંથોનાં તીર્થસ્થાનો દુર્ગમ પર્વતો અને ઝાડીઓમાં, જંગલી જનાવરો અને જંગલી મનુષ્યો વચ્ચે આ જમાનામાં પણ જોવામાં આવે છે. પણ આ માર્ગ સામાન્ય રીતે લોકપ્રિય તો નથી જ થયો.

આ રીતે મહાન નદીઓના કાંઠે, નદીઓના કે નદી અને સમુદ્રના સંગમ ઉપર કે ભવ્ય પર્વત શિખરો ઉપર આશ્રમો બાંધીને તપ, યોગ કે જ્ઞાનની સાધના કરતા મહાપુરુષોના સ્થાન તરફ એ લોકોના ઝુકતાં, એમની પાસેથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કે ધર્મલાભની ઇચ્છાથી અનેક મનુષ્યો જતા હોય એ સ્વાભાવિક છે. ઉપનિષદોમાં અને પ્રાચીન બૌદ્ધ સાહિત્યમાં રાજાઓથી આરંભી ઝાડુ કાઢનાર સુધીના બધી જાતના લોકોને આવા આશ્રમો તરફ જવાનું કેટલું બધું આકર્ષણ હતું એ જોઇ શકાય છે. મહાપુરુષનો દેહ પડી ગયા પછી એ આશ્રમનું સ્થાન તે મહાપુરુષ ઉપર અત્યંત ભક્તિભાવવાળા શિષ્યોને ખાસ પવિત્ર લાગવાનો સંભવ છે. પણ એ રીતે ઋષિના મરણ પછી એ સ્થાનની પવિત્રતાની ભાવના સામાન્ય રીતે ક્યારથી મનાવા લાગી એ પ્રશ્નનો ઉત્તર કઠણ છે. ભગવાન બુધ્ધના મરણ પછી તરતજ બુધ્ધ ગયા, કુશીનારા વગેરે સ્થળો પવિત્રસ્થાનો-તીર્થસ્થાનો મનાવા લાગ્યા હોય એવો સંભવ નથી. પણ મહારાજા અશોકે બુધ્ધના જન્મ સ્થાન આગળ "અહીં ભગવાન જન્મ્યા હતા" એ શબ્દો કોતરીને સ્તંભ મુકાવ્યો છે તથા બીજાં એવાં બુદ્ધનાં સ્મરણોથી તીર્થરૂપ સ્થળોએ સ્તંભો ઉભા કર્યા છે. આ ઉપરથી અશોકના વખતમાં તીર્થની ભાવના પ્રચારમાં હોય એમ જણાય છે. ભગવાન બુધ્ધ પરિનિર્વાણ પછી અને અશોક પહેલાં આ તીર્થ ભાવનાનો જન્મ થયો હશે. આથી વધારે ચોક્કસ રીતે સમયનો નિર્ણય તો ભવિષ્યમાં કાંઇ નવાં સાધનો પ્રગટ થશે ત્યારે થશે.

ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજા કે ચોથા શતકમાં જન્મેલી તીર્થ ભાવના બૌદ્ધ ધર્મના પ્રચાર સાથે વધતી ગઇ અને જેમ જેમ બૌદ્ધ ધર્મ દૂર દૂર ફેલાતો ગયો તેમ તેમ દૂરના લોકોની બૌદ્ધ ધર્મના જન્મસ્થાન તરફની પૂજ્યબુદ્ધિ પણ વધતી ગઇ.

બ્રાહ્મણ ધર્મમાં તીર્થ ભાવનાનો સ્વીકાર—બ્રાહ્મણ ધર્મે આ તીર્થ ભાવનાનો સ્વીકાર ક્યારે કર્યો એ નક્કી કરવું લગભગ અશક્ય છે. ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજા ચોથા શતકમાં જ કે તે પ્હેલાં બ્રાહ્મણોમાં પણ વૈદિક મહર્ષિઓનાં પ્રાચીન આશ્રમસ્થાનો તરફ પૂજ્ય બુદ્ધિ ફેલાવા માંડી હતી એમ તર્ક કરવો સહેલો છે, પણ એ માટે કશો પુરાવો નથી. મહાભારતનું તીર્થયાત્રાપર્વ પુરાવા તરીકે નિરુપયોગી છે. રામાયણના બાલકાંડમાં ગંગાવતરણની કથા છે, અને ગંગા નદીની પવિત્રતા સ્થાપિત થયા પ્હેલાં આવી કથા ચાલે નહીં પણ રામાયણના બાલકાંડમાં ઘણી પૌરાણિક કથાઓ છે અને એ કાંડ અશોક પહેલાંનો છે એમ કહેવાતું નથી.

બધાં પુરાણો તીર્થોને માને છે પણ એટલું ખરૂં કે પાછળનાં પુરાણોમાં તીર્થોની વાત વધારે છે. ટુંકામાં બ્રાહ્મણધર્મના જૂના સાહિત્યમાં તીર્થ ભાવનાને લગતા જે ઉલ્લેખો છે તેમાંનો કોઇ નિશ્ચિત રીતે અશોક પહેલાંનો નથી. વળી બ્રાહ્મણ ધર્મનું સ્વરૂપ જોતાં પ્રાચીન યજ્ઞ માર્ગમાં તીર્થ ભાવનાનો અવકાશ પણ ઓછો છે. જ્યારે બૌદ્ધ ધર્મમાં પ્હેલેથી ધમ્મ અને સંઘ સાથે બુદ્ધને શરણે જવાની વાત હોવાથી એ માર્ગમાં તીર્થભક્તિનો પ્રવેશ સ્હેલાઇથી થઇ શકે એ સ્વાભાવિક છે. સાંચી સ્તૂપ વગેરેનાં પ્રાચીન શિલાચિત્રો જોતાં પણ એ વખતે બૌદ્ધ ધર્મમાં તીર્થભાવના રૂઢ થઇ ગઇ જણાય છે. અને મહાયાન ધર્મના પ્રચાર સાથે તો તીર્થયાત્રાનું જોર ઘણું વધ્યું હશે.

ભક્તિમાર્ગ સાથે તીર્થભાવનાનો મેળ—ટુંકામાં બ્રાહ્મણ-ધર્મમાં ભક્તિમાર્ગના ઉદય પ્હેલાં તીર્થભાવનાનો ઉદય માનવાનું કાંઇ

કારણ નથી. ભક્તિમાર્ગનો ઉદય ઉપનિષદોના છેલ્લા થર વખતે થયો છે. (જુઓ વૈષ્ણવ ધર્મનો ઇતિહાસ). પણ ભક્તિમાર્ગે જોર પાછળથી કર્યું. ઇ. સ. પૂર્વે બીજા શતકમાં પુષ્પગુપ્ત વગેરે શુંગ વંશના રાજાઓના વખતમાં વિષ્ણુ અને શિવ ભક્તિનો સારો પ્રચાર થયો હોય એમ યવનો અને શકો પણ એ ધર્મ સ્વીકારે છે એ ઉપરથી લાગે છે. (જુઓ વૈષ્ણવ ધર્મનો તથા શૈવ ધર્મનો ઇતિહાસ). આ વખતમાં બૌદ્ધોની ભાવના જોઈને એ વખતના બ્રાહ્મણભક્તોએ પણ પ્રાચીન સંસ્કારવાળાં સ્થાનોને તીર્થરૂપ આપવા માંડયું હશે એમ અનુમાન થાય છે. અને મહાભારત તથા પુરાણો ઉપરથી એમ લાગે છે કે પ્હેલાં ઋષિઓના આશ્રમો, પ્રાચીન કાળમાં જ્યાં મોટા યજ્ઞો થયેલા તેવા સ્થાનો, ગંગા વગેરે મહ નદીઓ, નદીઓના સંગમો, પર્વતો, વગેરે પ્રાચીન સંસ્મરણોવાળાં સ્થાનો તીર્થ મનાવા લાગ્યાં અને પછી વિષ્ણુભક્તિ, શિવભક્તિ વગેરે ભક્તિમાર્ગોના પ્રચાર સાથે તે તે દેવોનાં મંદિરો બંધાવા લાગ્યા અને એમાનાં જૂનાં મંદિરો તીર્થરૂપ થવા લાગ્યાં મતલબ કે પ્હેલાં ઘાટના અને ગુરૂના અર્થમાં વપરાતો તીર્થ શબ્દ આગમ અને ગુરૂ પેઠે પવિત્ર ઋષિ સેવિત જલના અર્થમાં વપરાવા લાગ્યો અને પછી બધાં પુણ્યસ્થાનો માટે રૂઢ થઇ ગયો. આ પ્રમાણે તીર્થ શબ્દમાં સામાન્ય પુણ્ય સ્થાનનો અર્થ રૂઢ થયો હોવો જોઇએ. અમરકોષનો સમય ઈ. સ. પાંચમા શતકનો મનાય છે. મહાકવિ કાલિદાસે મેઘદૂતના પ્હેલાજ શ્લોકમાં રામગિરિ આશ્રમનું 'સીતાએ સ્નાન કરેલ હોવાથી જેનાં પાણી પવિત્ર થયાં હતાં';—

जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु

એ રીતે વર્ણન કર્યું છે. અર્થાત્ કાલિદાસના વખતમાં પવિત્ર માણસોના સ્નાનથી તે નદી કે ઝરાનાં પાણી પવિત્ર થઇ જાય છે એ ભાવના પ્રચારમાં આવી ગઇ હતી. કાલિદાસ ઇ. સ. ૪૦૦ થી અર્વાચીન નથી. (જુઓ કીથનું Sanskrit Drama)

આ પ્રમાણે આપણા ભૃગુતીર્થ વગેરે પ્રાચીન તીર્થો ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજાથી ઈ. સ. ચોથા શતક સુધીમાં (કાલિદાસના વખત પ્હેલાં) પુણ્યસ્થાન મનાવા લાગ્યાં હશે. મહાભારતનાં તીર્થયાત્રાપર્વનો મૂળ ભાગ–પ્રક્ષિપ્ત વગરનો આ વખતમાં લખાયો હશે પછી શૈવ વૈષ્ણવાદિ ધર્મોના પ્રચાર સાથે તે તે ધર્મના તીર્થો ઉભા થવા લાગ્યાં.

શિવવિષ્ણવાદિ દેવોનાં તીર્થો.—ઇ. સ. પુર્વે પ્હેલા બીજા શતકમાં યે શિવ અને વિષ્ણુનાં સ્થાનો હોવાનો સંભવ છે. (જુઓ ભીટાનું શિવલિંગ અને વિસનગરનો ગરુડધ્વજ) પણ ગુપ્ત સમયમા ઇ સ. ચોથા પાંચમા શતકમાં વૈષ્ણવ અને શૈવ ધર્મે ઘણું જોર કર્યું. એ વખતમાં આ દેશમાં સ્થળે સ્થળે શિવના, વિષ્ણુના, સૂર્યના, દેવીનાં, કાર્તિકેયનાં વગેરે મંદિરો ઉભાં થયા છે. વળી એમ સમયની બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિ પાંચમા શતકમા જ દક્ષિણમા ફેલાઇ ગઇ અને એ સંસ્કૃતિના પડછામા શૈવ, વૈષ્ણવ વગેર ધર્મો પણ દક્ષિણમા ફેલાયા. આ ધર્મોના પ્રથમ આન્દોલનના જોરથી દક્ષિણમા ભકતોના વૃંદ પ્રકટ થયાં આ ભકતો–આલવારોની તીર્થયાત્રાની વાતો તામીલ સાહિત્યમાં મળે છે. જેમ ચીનના બૌધ્ધોને બૌધ્ધ ધર્મના મૂળસ્થાન તરફ એક જાતનું આકર્ષણ રહેતું તેમ દક્ષિણના ભકતોને એ ભકિત પ્રવાહના મૂળસ્થાન રૂપ ઉત્તરના મંદિરો તરફ સ્વાભાવિક આકર્ષણ રહ્યું હશે. આ રીતે ગુપ્ત સમયના ચોથા પાંચમા શતકના મંદિરો કાલિદાસના શબ્દોમાં ' પુણ્યધામો ' જ, સો બસો વર્ષમાં તીર્થસ્થાનો થઇ પડયાં. પણ દક્ષિણમાંયે ઘણી ઝડપથી શૈવ અને વૈષ્ણવ મંદિરો ઉભાં થવા લાગ્યા હતાં. સાતમા શતકની શરૂઆતથી જ કાંચી વગેરે સ્થળોએ મંદિરો દેખાવા માંડે છે. અને તરતજ એ મંદિરો તીર્થરૂપ બની જાય છે. કારણ કે એ સમયમા–છઠ્ઠા સાતમા શતકોમા મંદિરમા દેવદર્શન એ ભકિતનું મુખ્ય લક્ષણ મનાવા માંડયું

ટૂંકામાં પ્રાચીન સાહિત્યને તથા ઉત્કીર્ણ લેખો વગેરે ઐતિહાસિક

સાધનોને સમગ્ર રીતે જોતાં એમ લાગે છે કે તીર્થસ્થાનનો અત્યારે જે અર્થ હિંદુ ધર્મમાં થાય છે તે અર્થ ઇ. સ. છઠ્ઠા સાતમા શતકમાં રૂઢ થયો છે અને હિંદુ ધર્મમાં તીર્થયાત્રાનું જે સ્થાન અત્યારે છે તે પણ એ સમયમાજ તીર્થયાત્રાને મળેલુ છે.

તીર્થયાત્રાની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ આવો લાગે છે. બુધ્ધ પુર્વ-કાળના તપસ્વી અને યોગી ઋષિઓના આશ્રમસ્થાનોને બ્રાહ્મણોએ અશોક પછીના સૈકાઓમા પવિત્ર સ્થાનો ગણવા માંડયાં પછી વૈષ્ણવોએ અને શૈવોએ પ્હેલાં પોતાના ઇષ્ટ દેવની મુર્તિને સ્થાપવી કે તે દેવનું મન્દિર ઉભું કરવું એને પુણ્ય કાર્ય ગણ્યું અને પછી એ મન્દિરની યાત્રા કરવી એને પણ પુણ્ય કાર્ય માન્યું. અર્થાત ગુપ્ત સમયમાં પુણ્ય ધામો ઉભાં થયાં અને પછી થોડા વખતમાં એ ધામોની યાત્રા શરૂ થઇ. લગભગ સાતમા શતક પછીના રાજાઓ અને શ્રીમન્તો જાતે પુણ્ય ધામો ઉભાં પણ કરતા હતા, અને જૂનાંની યાત્રા પણ કરતા હતા. જ્યારે સામાન્ય ગરીબ માણસો એ પુણ્ય ધામોની યાત્રા કરીને જ પોતાને કૃતકૃત્ય માનવા લાગ્યા. ૧૩૦૦ વર્ષ ઉપર શરૂ થયેલો આ પ્રવાહ આજે પણ ચાલે છે. નવા મન્દિરો બંધાય છે અને જૂનાંની લોકો યાત્રા કરે છે. શ્રી વલ્લભ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ ગામેગામ હવેલી બાંધે છે; પણ યાત્રા કરવા શ્રીનાથજી કે મથુરા-વૃંદાવન જાય છે. આખા પ્રવાહમાં મૂળ ભાવના અનેક ફેરફારો થયા છતાં કેવી અનુસ્યૂત રહી છે! ઋષિએ સેવેલ જળને અમરસિંહ તીર્થ કહે છે. અત્યારના વૈષ્ણવો ૪૦૦ વર્ષ પ્હેલાં શ્રી વલ્લભાચાર્યે સેવેલ શ્રીનાથજીને તીર્થ કહે છે. ભાવનાનું તત્ત્વ એક જ છે.

ભારતવર્ષના તીર્થો—આ દેશના લાંબા ઇતિહાસમાં હિંદુ ધર્મમાં જેમજેમ નવાનવા ફાંટા ફુટતા ગયા તેમતેમ નવાં નવાં તીર્થો ઉત્પન્ન થયાં, અને ધીમેધીમે આ વિશાળ દેશનો કોઈ ખુણો એવો

ન રહ્યો કે જ્યાં કોઇક તીર્થ ન હોય. પણ આ દેશના ઇતિહાસે અનેક વારાફેરા પણ જોયા એટલે નવા તીર્થોના જન્મ જોયા તેમ જૂનાના નાશ પણ જોયા. જેના જીર્ણોદ્ધાર ન થઇ શકયા એવા ગુપ્ત સમયના હિંદુસ્થાન (યુક્ત પ્રાન્ત વગેરે હિંદી ભાષા બોલનારા પ્રદેશ) ના કેટલાં તીર્થસ્થાનોનો મુસલમાનોને હાથે નાશ થયો હશે? જે પ્રદેશમાં ગુપ્ત સામ્રાજ્યની જમાવટ હતી, તેજ પ્રદેશ ઉપર મુસલમાનોની સત્તા સેંકડો વર્ષ સુધી વધારેમાં વધારે રહી પરિણામે ગુપ્ત પ્રદેશનાં અનેક પવિત્ર અને સુન્દર સ્થાનોનાં નામ નિશાન પણ ન રહ્યા.

મહાભારતે વર્ણવેલ આશ્રમરૂપ તીર્થો હિંદુ ધર્મમા ફેરફાર થતા પોતાની મેળે ભુલાઇ ગયા; પછીનાં ગુપ્તકાલીન તીર્થોનો મોટો ભાગ નાશ પામ્યો અને અને બાકીનો રૂપાંતર પામ્યો. પણ ગુપ્ત સમયમા ચાલેલો પ્રવાહ અટકયો નહીં. નવા નવાં મન્દિરો બંધાયે જ ગયાં, જે મન્દિરો તુટયાં તેના જીર્ણોદ્ધાર થયા, મઠો સ્થપાયા, મન્દિરોને અને તેના પૂજારીઓને સેંકડો અને હજારો ગામો દાનમા મળ્યા. મંદિરોનાંજ મોટા મોટા કિલ્લાઓ અને ગોપુરોવાળા ગામો થયાં, એ મંદિરોમા રહેનારા પંડિત ભકત બ્રાહ્મણોના હાથે પુરાણો લખાયાં અને પુરાણોમાં તે તે તીર્થ સ્થાનનાં માહાત્મ્યો દાખલ થયાં. આ રીતે આ પ્રવાહ વિઘ્નોના પર્વતો નડયા છતાં ચાલુ રહ્યો છે. મધ્યકાળમાં રામાનુજાદિ જે સંપ્રદાયો નીકળ્યા તેઓએ પણ આ તીર્થના પ્રવાહને નવું જોર આપ્યું. જૂના પુરાણોમા તીર્થ વર્ણન ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે ત્યારે પાછળના પુરાણોમાં તીર્થ-વર્ણન અને તીર્થ મહાત્મ્ય જે રીતે દાખલ થઈ ગયાં છે તે ઉપરથી ધીમે ધીમે હિંદુ ધર્મમા તીર્થયાત્રાએ કેવું મહત્વનું સ્થાન લીધું છે તે દેખાય છે. અલબત્ત આ તીર્થ માહાત્મ્ય દ્વારા તે તે સ્થાનના ભકત બ્રાહ્મણોએ નવા તીર્થ સ્થાનને પૌરાણિક કથાઓનો સંબંધ લગાડીને જે પ્રાચીનતા અર્પી છે તેથી કોઈ પણ તીર્થસ્થાનનો સમય નક્કી કરવા માટે અત્યંત મુશ્કેલી પડે છે. અને સ્વતંત્ર ઐતિહાસિક સાધન ન મળે તો સમય અંધા-

શામાં જ રહે છે પુરાણીઓની માન્યતા પ્રમાણે બધાં તીર્થસ્થાનો અત્યંત પ્રાચીન જ છે પણ અત્યારે સાધારણ રીતે હિંદુઓ તીર્થ માત્રની યાત્રા ભાગ્યે જ કરે છે અલબત્ત એવાએ હજારો સાધુઓ અને કેટલાક યાત્રારસિકો નીકળે કે જેઓ બધા ધામોની યાત્રા કરે, કોઇ કોઇ તો પગે ચાલીને યે કરે છે. પણ સાધારણ રીતે સામાન્ય હિંદુ સ્ત્રીપુરુષો પોતાના સંપ્રદાયના તીર્થસ્થાનોની યાત્રા કરવા ખાસ ઇચ્છેછે, અને તે ઉપરાન્ત બની શકે તો સર્વ માન્ય ગણાતા પુષ્કર પ્રયાગ વગેરેની યાત્રા પણ કરે ખરાં.

ગુજરાતનાં તીર્થો—આખો દેશ તીર્થરૂપ કહેવાય એટલાં તીર્થસ્થાનો આ દેશમા છે. એટલે આ ભરતખંડના તીર્થસ્થાનોનુ તો ટુંકું દિગ્દર્શન કરવું પણ અહીં શકય નથી. માટે ગુજરાત ઉપર દષ્ટિ કરીશું. ગુજરાતમા યે તીર્થસ્થાનો ઓછાં નથી. તેમ લગભગ બધા માર્ગોનાં પ્રતિનિધિરૂપ તીર્થસ્થાનો આપણા ગુજરાતમા મળી આવે છે વળી પ્રચીન કાળથી જ ગુજરાતના કોઇ કોઇ સ્થાનની ગણતરી યત્રા માટી હતી.

મહાભારતના ઉપર કહેલા તીર્થયાત્રાપર્વમા ધૌમ્ય ઋષિ પશ્ચિમના તીર્થસ્થાનો ગણાવતા પ્હેલાં જ નર્મદાને ગણાવે છે, પછીવૈદૂર્ય શિખર પર્વત મૈનાક પર્વત, અમિત પર્વત, અક્ષમેનનો આશ્રમ, તથા ચ્યવનાશ્રમ ગણાવી એકદમ પુષ્કરને ગણાવે છે. (મ. वनपर्व अ. ८९) આ અધ્યાયને પ્રાચીન માનીએ તો પણ એ વખતે પશ્ચિમમાં નર્મદા સિવાય કશું જાણવામા નહતું એમ કહેવુ મુશ્કેલ છે. હવે આજ પર્વમા પુલસ્ત્ય ભીષ્મ પાસે તીર્થોનું વર્ણન કરે છે એ આખું પ્રકરણ એમા વારંવાર મહાદેવનાં તથા વિષ્ણુના દર્શન કરવાની વાત આવે છે એ ઉપરથી ઉપરના ધૌમ્યના વર્ણનના અધ્યાયો કરતાં પાછળનું લાગે છે. આ પુલસ્ત્યના વર્ણનમાં પ્હેલાં નર્મદા જ આવે છે. પછી "હિમાદ્રિ પર્વતના પુત્ર અર્બુદ પર્વતમાં વસિષ્ઠ ઋષિના આશ્રમનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, પછી એકદમ પ્રભાસનો, (પ્રભાસના વર્ણનમાં સોમનાથનો ઉલ્લેખજ નથી.) પછી દ્વારકાનો પછી પિંડતારક તીર્થનો

ઉલ્લેખ કર્યો છે આગળ ચાલતા આજ પર્વમા પાડવોની પેતાની યાત્રાના સંગમા એકદમ સૂપારક (સોપરા) તીર્થ પછી સમુદ્રકાંઠે ચાલતા પાડવો પ્રભાસ આવે છે એટલીજ વાત છે ટુકામા મહાભારતને આ તરફના તીર્થોની—નર્મદાની અને પ્રભાસની વધારે ખબર છે પછી દ્વારકા તીર્થરૂપ થાય છે. પણ પુરાણોને ગુજરાતના ઘણા વધારે તીર્થોની ખબર છે સ્કદપુરાણના પ્રભાસખડ, નગરખડ, ધર્મારણ્ય વગેરે ભાગોમા પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનના અત્યારના ઘણાખરા તીર્થસ્થાનોનો ઉલ્લેખ મળે છે બાકીના સ્થાનો પદ્મપુરાણમા ઉલ્લેખ છે આ પુરાણોના આ ભાગો ઇ. સ. નવમા દશમા શતકથી પ્રાચીન નથી

પણ ગુજરાતમા કેવળ વૈષ્ણવ અને શૈવ તીર્થો જ નથી બધા માર્ગોના તીર્થો આપણા પ્રાન્તમા મળી આવે છે અશોકના અને તે પહેલાના સમયમા ઉજ્જયન્ત-ગિરનાર પર્વત પ્રખ્યાત હતો મહારાજા અશોકે ત્યા સુદર્શન તળાવ સમરાવ્યુ અને લેખ કોતરાવ્યો ત્યારે જેની તળેટીમા ગિરિનગર વસ્યુ હતુ તે પર્વત ઉપર બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ જરૂર રહેતા હશે કાઠીઆવાડમા કેટલે સ્થળો આ બૌદ્ધ સમયની ગુફાઓ મળે છે આ તરફ બૌદ્ધ ધર્મ ઝાઝુ ટકયો નહી અને જૈન ધર્મનુ જોર વધતુ ગયુ એટલે જૈનોએ ગિરનારને પોતાનો—નેમીનાથનો કરી લીધો જૈનો ત્યા ગયા પહેલાના ગુપ્ત સમયમા ઈ. સ પાચમા શતકમા સુદર્શનને કાઠે વિષ્ણુનુ મદિર બધાયુ હતુ એટલે ગિરનાર એ વખત પછી વૈષ્ણવ તીર્થ બન્યો હશે પણ કાળબળથી જેમ સુદર્શન તળાવની નિશાની ન રહી તેમ આ જૂના મદિરની પણ ન રહી ગિરનાર ઉપર જૈનોએ પહેલવહેલુ ક્યારે સ્વામીત્વ સ્થાપ્યુ તે કહેવુ મુશ્કેલ છે પણ ગુજરાતના સોલકી રાજાઓના વખતમા ગિરના ઉપર ઉપર હાલના જૈન મન્દિરો બંધાયા છે ગિરનારનુ અબાજીનુ મન્દિર એજ વખતનુ છે અને ગિરનાર ઉપરના તથા આસપાસના બીજા પથ્થોના મદિરો તે પછીના છે.

આપણે ગુજરાત દેશ ખરુ જોતા સોલકી રાજાઓના વખતમાજ

નાશનું રૂપ પામ્યો છે. ગુજરાતનાં અત્યારના તીર્થસ્થાનો કાંતો એ સમયમાં ઉત્પન્ન થયાં અથવા જીર્ણોદ્ધાર થઈને નાશનું રૂપ પામ્યા છે. જૈન ધર્મનાં આબુ ગિરનાર, શેત્રુંજા ઉપરના તીર્થસ્થાનો ઇ. સ. ૧૦૦૦ પછીના છે. પ્રભાસ તીર્થ હતું જુના કાળમાં પણ સોમનાથનું ધામ થયું, પાછળથી અને એની જાહોજલાલી તો દશમાં શતકમાં શિખર ઉપર હતી. સિદ્ધપુરમાં રુદ્રમાળ પણ સોલંકીઓએ બાંધ્યો. કાઠીઆવાડમાં, ભિન્નમાળમાં તથા માળવામાં સૂર્ય પૂજા જુના કાળમાં હતી પણ અત્યારે જે એક જ મન્દિરનો ભગ્નાવશેષ જળવાઈ રહ્યો છે તે મોઢેરાનું મંદિર સોલંકીઓના વખતનું છે. દ્વારકા પુરી મહાભારતના કાળમાં હશે પણ તે તો સમુદ્રમાં-કે કાળસમુદ્રમાં ડુબી ગઇ અને અત્યારનું પશ્ચિમનું ધામ દ્વારકા તો સોલંકીઓના વખતમાં ઉભું થયું. અને ડાકોરજી તો હમણાંના છે. દેવી ભક્તિ પણ ગુજરાતને અજાણી નથી. અંબાજી આખા ગુજરાતનું તીર્થ સ્થાન છે અને બહુચરાજીના યે આસપાસના પ્રદેશમાં ઘણી ખ્યાતિ છે.

નજર રાખીને, કોઇનુ તીર્થપણુ ધ્યાનમા રાખીને, કોઇનુ કળાની દ્રષ્ટિએ. આ રીતે દ્રષ્ટિબિંદુ વિવિધ રાખ્યુ છે. વાંચનાર એજ સ્થળને બીજી દ્રષ્ટિથી અવલોકન કે કલ્પનાદ્વારા રમારવાદ લઇ શકે-લીએ એવી ઇચ્છાથી આ વિવિધતા ગ્રહણ કરી છે.

ખાસ તીર્થસ્થાન નહોય એવા સ્થળોએ જોવા યોગ્ય હોય છે અને યાત્રાળુઓ તીર્થયાત્રા કરતાં કરતા વિવિધ રમણીય સ્થળો, વિવિધ નગરો જોતા જાય એ દ્વારા પોત પોતાના વિષયના લાભો પણ મેળવે-વિદ્યાર્થી કોઈ નવી વિદ્યા મેળવી લે વ્યાપારી વેપારનો લાભ લઈ લે-વગેરે દેશાટનના અવાંતર લાભોને પણ તીર્થયાત્રાને ધાર્મિકરૂપ આપનારાઓએ ધ્યાનમાં રાખ્યા હોય એ સંભવિત છે. પણ અમદાવાદ વગેરે શહેરો વીગે ઘણી માહિતી છપાઈ ગઇ છે. એટલે જીજ્ઞાસુ યાત્રાળુ મેળવી શકશે. દુકામા આ પુસ્તકને સર્વસંગ્રાહી કરવાનો નહીં પણ દિગ્દર્શક કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે

આમા દાખલ કરેલા વર્ણનોમાના કેટલાંક ગુજરાતમા તથા બીજે એક વખત છપાઇ ગયાં છે, આપણા ઘરડાઓની તીર્થયાત્રા કરવાની ધાર્મિકવૃત્તિ આપણામાથી વસાતી જાય છે અને પાશ્ચાત્યોની દેશાટનવાસનાનો ઉદય હજી થયો નથી એટલે આપણે માટે ઘરકુકડી થઇ જવાનો ભય છે. આ કાળમા ગુજરાતના સ્ત્રી પુરુષોમા તીર્થયાત્રા-દેશાટનની રસવૃત્તિ બળવાન રૂપમાં જાગે એવી શુભેચ્છાથી આ સંગ્રહને પુસ્તકરૂપે પ્રગટ કર્યો છે.

ઝંડુ ફાર્મસી, દાદર
મુંબાઈ
૧૯૮૨ કાર્તિક

દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી

તીર્થયાત્રા માટે સામાન્ય સૂચના

ગુજરાતમાં તીર્થયાત્રા કરવા ઇચ્છનારે ગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદને મધ્યસ્થળ રાખી યાત્રાની યોજના ઘડવી અમદાવાદથી દક્ષિણના સ્ટેશનો પસંદ કરી આણંદ, ડાકોર વગેરેના દર્શન કરી આવવા. વડોદરા જોઇ વિશ્વામિત્રીથી ડભોઇ, ચાણોદ, કરનાળી વગેરે નર્મદાનાં તીર્થોમા સ્નાન કરી લેવુ અને ઇચ્છા થાય તો એ નદી ઉપરનાં સૂરપાણેશ્વર વગેરે રમણીય સ્થાનો જોઈ આવવા પછી પાછુ બી. બી સી. આઇમા જ ભરુચ ઉતરી શુક્લતીર્થ જેવા પ્રાચીન ગામડાંની શોભા અને કબીર વડ જોઇ અંકલેશ્વર ઉતરવુ છેવટ સુરત કે નવસારી આગળ દક્ષિણ ગુજરાતની મર્યાદા બાંધી પાછા ફરવામા વાધો નથી

વળી પાછું અમદાવાદથી ઉપડી, પાટણ, સિદ્ધપુર, બહુચરા મોઢેરા અને છેક અંબાજી તથા આબુપરના જૈન દેરાંઓ જોયા એટલે એ દિશાનુ પર્યટન પૂરૂ થયુ. પછી અમદાવાદ વીરમગામ થઇ કાઠીઆવાડ માં દ્વારકાધીશનાં દર્શન કરી ગિરનાર ચડી શેત્રુંજાની શોભા જોઇ આધુનિક ભાવનગર થઇને વઢવાણે રસ્તે પાછુ અમદાવાદ આવવુ.

આ રીતે ત્રણ મુસાફરીમાં ગુજરાતની યાત્રા પૂરી થઇ શકે એમ છે. શીયાળાની ઋતુ પસંદ કરી હોય તો ઓછામાં ઓછો ત્રાસ પડે, અને જુદા જુદા સ્થળોમાં રખડવાની અનુકૂળતા રહે. રસ્તામા કયા કયા શહેરો જોવાં, કયા કેટલા દિવસ ભાગવા, જુનાને સમજવાને વધારે વખત ગાળવો કે નવાનો રસ લેવામાં, જુની સંસ્થાઓના અભ્યાસ કરવો કે નવીનો ? સ્થળની રમણીયતા ઉપર લક્ષ રાખવુ કે ધાર્મીક પ્રતિષ્ઠા ઉપર ? મુસાફરીથી આર્થીક લાભ શોધવો ? જ્ઞાનલાભ શોધવો કે સૌંદર્યોપભોગથી તૃપ્ત થવું ? વગેરે વગેરે પ્રશ્નોનો નિર્ણય દરેક સંસ્કારી અને બુદ્ધિશાળી પ્રવાસી પોતાની મેળે કરી લે એજ યોગ્ય છે

લગભગ ઘણાં ખરા યાત્રાના સ્થળોમાં તથા મોટાં શહેરોમાં ધર્મ-શાળાઓ હોય છે, અને જુની રહેણીકરણીવાળા કુટુંબો થોડી ઘણી અગવડ વેઠીને ધર્મશાળાઓમા ખુશીથી રહી શકે છે તે ઉપરાંત યાત્રાના ઘણા સ્થળોમાં ગોર પોતાના ઘરમા કે ઇલાયદી રહેવા વગેરેની સવડ આપે છે સાહેબશાહી રીતે રહેનારાઓ માટે ડાક બંગલાઓ ઘણે ઠેકાણે હોય છે પણ આગળથી અમલદારો મારફત બંદોબસ્ત કરવો જોઇએ. કાઠિઆવાડના તથા મહીકાંઠાના દેશી રાજ્યોમાં મહેમાનો માટે ગેસ્ટ હાઉસો હોય છે અને વગ હોયતો મહેમાનગતિ પણ થાય છે. બાકી તો દેશાટનથી ચતુરાઇ વધે છે એ વાત ખરી પણ થોડા માહસના અને સહનશીલતાના ગુણો વગર દેશાટનનો વિચારજ કરવા જેવો નથી.

ભૃગુપુર—ભરૂકચ્છ—ભરૂચ.

દંતકથા કહે છે કે ઉનાળામા એક અતિ તાપવાળા દિવસે ભગવાન શંકરને શરીરે ખુબ પરસેવો છુટયો અને એ પરસેવામાંથી એક અતિ રૂપાળી કન્યા પ્રગટ થઇ. આ શંકરપુત્રી તેજ નર્મદા કે રેવા આ કારણથી જ રેવા રુદ્રદેહા કહેવાય છે આ રુદ્રકન્યા રેવાનો જન્મ વૈશાખ શુદ પુનમે થયો મનાય છે

નર્મદા નદીની લંબાઇ લગભગ સાડા માતસો મૈલ છે એ અમરકંટકના ૩૫૦૦ ફીટ ઉંચા પહાડમાથી નીકળી વિંધ્યાદ્રિ અને માતપુડા પર્વતની વચ્ચેથી પસાર થઇ ગુજરાતમા આવે છે નર્મદા મહાનદી છે દરવર્ષે કેટલું પાણી નર્મદા લઇ આવે છે એનો ખ્યાલ આવવા માટે કહેવુ જોઇએ કે જો ચોમાસામા ૩૬ ઇંચ વરસાદ પડયો હોય તો આખા વર્ષ દરમીયાન નર્મદામા એટલુ પાણી આવે કે એ પાણીથી ૩૨૪ ચોરસ મૈલ ક્ષેત્રફળનુ અને ૧૦૦ ફીટ ઉંડુ સરોવર ભરાઈ જાય. નર્મદા ગુજરાતમાં મોટામા મોટી નદી છે અને ભારત વર્ષની મહા નદીઓમાની એક છે. પણ એની આકર્ષકતા એ એકજ કારણથી નથી પણ બંને કાંઠે પહાડો તથા ભયંકર જંગલોની વચ્ચે ઉંડી ખીણુમા પથરાઓ ઉપર પછડાતી, ઉછળતી ઠેકડા મારતી, બરાડા પાડતી નર્મદાની રમણીય ભવ્યતા અને ભય કરતા એ રુદ્રકન્યાને ઘણી આકર્ષક બનાવે છે તેમાએ કેટલાક સ્થળો અતિશય રમણીય છે. અમરકંટકથી જોરમાં નીચે ઉતરતી નર્મદા ૨૦૦ મૈલ

વચ્ચે પથરાઓમાં પછડાતી ચાલે છે, તો કવચિત્ ઉર્ચા ભવ્ય વૃક્ષો વચ્ચે શાન રીતે ચાલી જાય છે. કવચિત્ વિશાળ પ્રદેશમાં પથરાઈ જાય છે તો કવચિત્ પોતાનો પટ સંકેલી લઈ હરણની ફાળમાં સમાઈ જાય છે. સેંકડો મેલ સુધી ભયંકર જંગલો વચ્ચે ચાલ્યા પછી ગુજરાતના ફળદ્રુપ પ્રદેશને વધારે ફળદ્રુપ કરતી વાડીઓ અને ખેતરો વચ્ચેથી જ્યારે આ રુદ્રકન્યા પમાર થાય છે ત્યારે જાણે એનું રૂપજ બદલાઇ જાય છે, એના પિતાનું રુદ્રત્વ શાંત થઇ શંકરત્વ પ્રગટ થાય છે. નદીના પાણી પણ ક્યાંક મોસો શીટ ઉંડાં છે તો ક્યાંક વેંતભર છે.

ભયંકર જંગલો, પહાડો અને મહાનદી ત્રણનો યોગ થયો ત્યાં રમણીયતા અને ભવ્યતાના ભક્ત આર્યોને તીર્થની કલ્પના વીજળીના વેગથી સ્ફુરતી. વળી નર્મદા તો આર્યાવર્તની એક કાળે સીમા જેવી હતી. દક્ષિણ તરફ ધસ્યે જતા આર્યો વિંધ્યાચળ અને નર્મદા આગળ અટકી જતા. આ રીત અટકેલા આર્યોએ નર્મદાની આકર્ષકતા નીરખી અવલોકી હોય એ સ્વાભાવિક છે. તીવ્રતમ તપની ઇચ્છાથી વસ્તીથી દૂર ને દૂર જતા અતિશય ભયાનક તથા અગમ્ય સ્થાનો શોધતા તપસ્વીઓ નર્મદાના કાંઠા ઉપરના જંગલોને તપોભૂમિ માની ત્યાંજ તપ કરવા બેસી ગયા હોય એ સંભવિત છે આવા મહા તપસ્વીઓનાં દર્શન કરવા અતિશય શ્રમ તથા જોખમ ખેડીને જે ભાવિકો નર્મદા કાંઠે આવતા હશે તેઓને ગંગા યમુના ઘણે દૂર મુકયા પછી એ મૈયાઓ સાથે સ્પર્ધા કરે એવી આ મહાનદીને જોઇને કેટલો આનંદ થયો હશે એની કલ્પના આ રેલ્વેની જોખમ કે શ્રમ વગરની મુસાફરીના સમયમાં આવવી સંભવિત નથી. મહા તપસ્વીઓનાં દર્શનથી તથા ભવ્ય અને ભયાનક જંગલો વચ્ચે વહેતી પુણ્યસલિલ રુદ્રદેહાનાં દર્શનથી, એનાં જળમાં સ્નાનથી તૃપ્ત થયેલા ભક્તોએ નર્મદાને પણ પવિત્ર નદી માનવા માંડી હશે. ગંગાથી આટલે દૂર આવ્યા પછી રેવાજીને પવિત્ર ન માને તો આર્યો જીવે કેમ? બીજી તરફથી સાહસિક ક્ષત્રિય વીરોએ નર્મદા આગળ અટકીને માળવામાં

ગુજરાતમાં રાજ્યો જમાવ્યાં, એટલે નર્મદાનું મહાત્મય બેવડું વધ્યું. ધર્મ અને અર્થ બેયના આશ્રયરૂપ નર્મદાની તીર્થરૂપના વધતી ગઇ. પહેલાં જ્યાં યોગીઓ અને તપસ્વીઓ યોગ અને હઠની સાધના કરવા બેસતા ત્યાં મોટા યજ્ઞો થવા લાગ્યા. અને યજ્ઞોનું સ્થાન દેવપૂજાએ લીધુ એટલે નર્મદાના કાંઠા ઉપર દેવો આવીને બેઠા. રુદ્રકન્યાના કાંઠા ઉપર ભગવાન રૂદ્ર શિવાય બીજું કોણ હોય ? છેક મૂળથી મુખ સુધી નર્મદાના કાંઠા ઉપર સ્થળે સ્થળે અનેક શિવ મંદિરો ઉભાં થઇ ગયાં. રેવાજીની પવિત્રતાના ગ્રંથો લખાયા. યાત્રાઓ અને પરિક્રમાઓ થવા લાગ્યાં. ભગવતી ભાગીરથીનો એક કાંઠો-કાશી તરફનો કાંઠો પવિત્ર-મુક્તિ દાયક મનાય છે ત્યારે બીજો કાંઠો અપવિત્ર મનાય છે. આની સરખામણીમાં રેવા ભકતો રેવાને ઉભય તટ પાવની ગણે છે. અને કહે છે કે સરસ્વતીમાં ત્રણ દિવસ સ્નાન કરવાથી, યમુનામાં સાત દિવસ અને ગંગામાં એક દિવસ સ્નાન કરવાથી સર્વ પાપો ધોવાઈ જાય છે, પણ રેવામાના તો દર્શનથીજ પાપ ધોવાઇ જાય છે. વળી યમુના અને ગંગાની પવિત્રતા કળિયુગનાં અમુક વર્ષો ગયા પછી ક્ષીણ થઇ જશે પણ નર્મદાની તો અનંત કાળ પર્યંત રહેશે. રેવા ભકતોની માન્યતા પ્રમાણે કેવળ રેવાજીનુંજ પાણી નહિ પણ એના ઉત્તર કાંઠા ઉપર ૧૬ ગાઉ સુધી અને દક્ષિણ કાંઠા ઉપર આઠ ગાઉ સુધી કુવા તળાવનાં પાણી પણ રેવા જળ સમાન પાવનકારી મનાય છે. વધારે શું ? પોતાની પુત્રી ઉપર ભોળા શંભુની, એટલી કૃપા છે કે નર્મદામાં સર્વત્ર પોતે વાસ કરીને રહે છે, એટલે 'નર્મદાના કંકર એટલા શંકર' એવી કહેવત પડી છે અને નર્મદામાંથી મળેલા બાણની શિવ ભકતો બહુ શ્રદ્ધાથી પૂજા કરે છે.

જો કે નર્મદાનો પોતાનો ખાસ મેળો ભરાતો નથી; પણ અમુક અમુક દિવસે તથા ગ્રહણ વગેરે પર્વોમાં નર્મદામાં નહાવાથી વધારે પુણ્ય થાય છે એમ મનાય છે; અધિકમાસ વગેરેમાં નર્મદાની પંચતીર્થી કરવામાં આવે છે. જો કે **ભરૂચનું નર્મદાનું મન્દિર** તદ્દન આધુનિ

પચાસ વર્ષ પહેલાંનું છે, પણ નર્મદાના કાંઠા ઉપરનાં કેટલાક મન્દિરો પ્રાચીન છે અને જુદે જુદે સ્થળે જુદે જુદે વખતે મોટા મેળાઓ ભરાય છે. રેવાજીના સૌથી મોટા ભક્તો એની પરિક્રમા (પ્રદક્ષિણા) કરે છે. આવી રીતે રેવાજીના મૂળથી મુખ સુધી પ્રદક્ષિણા કરવા દૂર દૂરના લોકો આવે છે. નર્મદાના કાંઠા ઉપર વચ્ચે ઘણા ભાગમાં જંગલી જનાવરોથી ભરેલાં જંગલો આવનાં હોવાથી મોટે ભાગે સાધુઓ, બાવાની જમાતો અને કવચિત્ બધી રીતે પોચતા ગૃહસ્થસંઘો જ આવી પરિક્રમા કરી શકે છે. આખી પરિક્રમામાં લગભગ દોઢ બે વર્ષ લાગે છે. આ પરિક્રમવાસીઓ પણ પવિત્ર મનાય છે. રસ્તામાં જે ગામમાં તેઓ ઉતરે ત્યાંના લોકો આ યાત્રાળુઓનાં દર્શન કરવા જાય છે. આવી જમાતોનુ બધુ ખર્ચ ગામનાં મહાજનો ચાર ચાર મહિના સુધી ચલાવે છે. જે લોકો આ પ્રમાણે પરિક્રમાનું સાહસ કરી શકતા નથી તે પણ જો બને તો મછવામાં બેસીને કે જમીન રસ્તે નદીના મૂળ તરફ ઠીક પડે ત્યાં સુધી રસ્તામાં કાંઠા ઉપરના દેવોના દર્શન કરતા કરતા જાય છે. નર્મદાની તીર્થમયતાનો ખ્યાલ આવવા માટે એટલું કહેવું બસ થશે કે ભરૂચની આમપાસ મહારુદ્ર સુધીની ચાર પાંચ મૈલની જ પંચતીર્થીમાં ૫૫ તીર્થો આવે છે. તો ૭૦૦-૮૦૦ મૈલ લાંબા નર્મદા કાંઠાનું શું પૂછવું ?

ભરૂથ—અમરકંટકથી નીકળેલી નર્મદા નદી ખંભાતના અખાતમાં મળે છે. નદીનો સમુદ્ર સાથેનો સંગમ થયો એટલે એ તીર્થ થયું. મહા-નદીના સંગમ નજીક શહેર હોય તો વેપાર માટે બહુ અનુકૂળ બંદર થાય. આ બેવડા વિચારથી ઘણા જુના કાળમાં નર્મદાના સમુદ્ર સંગમ આગળ શહેર વસવું જોઇએ અને ખરેખર બન્યું છે પણ તેમજ. આ સ્થળે પહેલું શહેર કોણે અને કયારે વસાવ્યું ? કથા તો કહે છે કે ' જે ટેકરી ઉપર હાલમા ભરૂચ વસ્યું છે તે ટેકરી ઉપર પહેલાં લક્ષ્મીજીએ શ્રીનગર નામનું પોતાને વસવા યોગ્ય શહેર વસાવ્યું હતું; પણ

પાછળથી એ ઉજડ થઇ ગયું અને ત્યાં કેવળ જંગલ રહ્યું. આ જંગલ હેડંબા નામની રાક્ષસીની પુત્રી હાટિકાના તાબામા હતું; આજે મહી અને તાપી વચ્ચેનો જે પ્રદેશ ધનધાન્ય સમૃદ્ધિ અને વસ્તીથી ભર્યો છે. તે પ્રદેશ હિંસક પશુઓથી ભરેલા ઘીચ જંગલોથી ભરેલો હતો. જે વખતે આ નર્મદા કાંઠાના જગલમાં આવવાની કોઇ માણસ હિંમત નહિ કરી શકતુ હોય ત્યારે સાહસીક તપસ્વી ભૃગુઋષિ આવીને સમુદ્રે સંગમ આગળ એક ટેકરી ઉપર રહ્યા અને પાછળથી સ્થળ યોગ્ય લાગવાથી પોતાના શિષ્યોના કુટુંબો વગેરે અઢાર હજાર માણસો સાથે હેડંબાવનમાં આવ્યા અને નંદન સંવત્સરની માઘ શુદ પાંચમે નર્મદાના ઉત્તર કિનારા ઉપર કુર્મની પીઠ ઉપર વિશ્વકર્માનું સ્મરણ કરીને ભૃગુઋષિયે મોટું નગર વસાવ્યું. ભૃગુએ વસાવેલા નગરની સ્થાપના કુર્મની પીઠ ઉપર હોવાથી એ ભૃગુકચ્છ એવે નામે ઓળખાવા લાગ્યુ" (રેવાખંડ)

ભરૂચની સ્થાપના સબંધી આ પૌરાણિક વાતોમાં ઐતિહાસિક તત્વ કેટલું હશે?

લક્ષ્મીજીના શ્રીનગરની કથા તો ભૃગુકચ્છની એક કાળની અસાધારણ સમૃદ્ધિનું રૂપક લાગે છે હેડંબા વન અને હાટિકાના તાબામાં એ આ પ્રદેશ જે કાળે જંગલમય હતો તે કાળની વસ્તુસ્થિતિ દર્શાવે છે. તે કાળે નર્મદા કાંઠાના લાટ પ્રદેશમા પણ જંગલ, જંગલી જનાવરો અને જંગલી માણસો- રાક્ષસો-એ શિવાય કશુ ન હતું. આવા જંગલમાં પ્રથમ ભૃગુઋષિ આવ્યા અને એમણે તથા એમનાં વિદ્યાર્થી સંઘે ટોળાએ—આ પ્રદેશને સાફ વસવા યોગ્ય બનાવ્યો છેવટે શહેર વસાવ્યુ. ઉપલી કથામાં આટલી એતિહાસિક હકીકત લાગે છે. ભૃગુઓ કોણ ? કયાંથી કયે રસ્તે આવ્યા ? ઉત્તરમાંથી માળવા રસ્તે આવેલા આ કોઇ આર્યો હશે ? કોકણમાથી જમીન રસ્તે આવેલા મિશ્ર આર્ય દ્રાવિડો હશે ? કે દરીઆ રસ્તે આવેલી ઈરાકના આર્યોની કોઈ બીજી ટોળી હશે ? કાંઇ નકકી કહેવાતું નથી. સમુદ્ર રસ્તે પણ આ

પ્રદેશમાં વસવાટ થવાનો ઘણો સંભવ છે. પણ નિશ્ચય કરાવે એવા કોઇ પુરાવા નથી. વળી 'ગુજરાત'ના પ્રખર પ્રતિભાશાળી તંત્રી કહે છે તેમ ભરૂચ વસ્યા પ્હેલાં કોઇક યુગમાં નર્મદા અને સમુદ્રના સંગમ આગળ માહિષ્મતી પુરી હોય તો એ પણ અસંભવિત નથી. રા. રા. મુનશીએ સપ્રમાણ સાબીત કર્યું છે કે કાર્તવીર્ય સહસ્રાર્જુનની માહિષ્મતી પુરી સંબંધી બધા પૌરાણિક ઉલ્લેખો, એ પુરી ભરૂચ હાલમા છે ત્યાં કે તેથી પણ નીચાણમાં નર્મદાના સંગમ આગળ હોય એમ સ્પષ્ટ સૂચવે છે. આ માહિષ્મતી નગરીનો સહ્સ્રાર્જુનનો નાશ કરનાર પરશુરામે નાશ કર્યો કે સમુદ્રે નાશ કર્યો એ કાંઇ જાણવામાં નથી. પછી ઐતિહાસિક કાળમાં તો ભરૂચનું દેદીપ્યમાન અસ્તિત્વ દેખાય છે. ગુજરાતનાં જુનામાં જુનાં શહેરોમાંનું એક ભરૂચ છે. વૈદિક સમયમાં એનું નામ નિશાન દેખાતું નથી પણ બૌધ્ધ જાતકોમાં, જુનાં પુરાણોમાં તથા જુના ગ્રીક રોમન લખાણોમાં ભરૂકચ્છ (બારીગાઝા)ના ઉલ્લેખો જોવામાં આવે છે. અર્થાત્ ઈ. સ. પૂર્વેના સૈકાઓમાં ભરૂચ ભારતવર્ષના પશ્ચિમ કાંઠાનું એક મુખ્ય શહેર હતું. એ વખતે છાશ્ટી (સાલસેટ)માં સુપારક, નર્મદાકાંઠે ભરૂચ અને સુરાષ્ટ્રમાં પ્રભાસ એ ત્રણ પશ્ચિમ ભારતનાં મુખ્ય બંદરો હતાં.

ભરૂચનો ઇતિહાસ—મૌર્ય પહેલાંના સમયની ખબર નથી. પણ મૌર્ય સમયમાં સૌરાષ્ટ્ર પેઠે ભરૂચ પણ મૌર્યોના તાબામાં હોવું જોઇએ. દંતકથા તો કહે છે કે ચાણાક્ય કોટિલ્ય અને મૌર્ય ચંદ્રગુપ્ત પાછલી અવસ્થામાં પોતાના પાપનું પ્રાયશ્ચિત કરવા રેવાકાંઠે શુકલતીર્થમાં આવીને રહ્યા હતા. (રેવાખંડ) આ દંતકથામાં કાંઇ તત્ત્વ જણાતું નથી, મૌર્યોના સંબંધની સ્મૃતિ હોય તો ભલે. અશોકના સામ્રાજ્યમાં ભરૂચનો—લાટનો—સમાવેશ હતો એ તો નિઃસંદેહ (જુઓ ગિરનારના લેખો). પછી શુંગોના હાથમાં ગુજરાત રહ્યું લાગતું નથી. પણ મીનેન્ડરના તથા એપોલોડોટસના સીક્કાઓ મળે છે એટલે કદાચ એ યવનોના

હાથમાં થોડો વખત લાટ પણ રહ્યું હોય; પછી ક્ષત્રપોના હાથમાં ગયું એમ **રુદ્રદામન્‌ના ગિરનારના શિલાલેખ** પરથી તથા **ક્ષત્રપ સિક્કાઓ** ભરૂચમાંથી મળ્યા છે તે પરથી સાબીત થાય છે. ક્ષત્રપોના સમયમા વચ્ચે થોડો વખત આન્ધ્ર રાજાઓના હાથમાં ગયું હોય એ સંભવિત છે. ક્ષત્રપો પાસેથી ગુજરાત ગુપ્તોના તાબામા ગયો. **ગુપ્તોના સિક્કાઓ પણ ભરૂચમાંથી મળ્યા છે.** 'પેરીપ્લસ' નો લેખક તથા ટાલેમી ભરૂચ શહેર (Barugaza ભરૂકચ્છ) ની ખાસ નોંધ લે છે, પેરીપ્લસના કહેવા પ્રમાણે ભરૂચ શહેરથી આરંભી મિંધુ સુધીનો દેશ ભરૂચ નામથી ઓળખાતો. ગુપ્તો પાસેથી ભરૂચ વલ્લભીઓના તાબામા આવ્યુ નથી લાગતું. એ વખતના ભરૂચના ગુર્જર રાજાઓ દક્ષિણના ચાલુક્યોના ખંડીઆ રાજા હોય કે સ્વતંત્ર પણ હોય; પરંતુ ભરૂચના રાજા તરીકે પહેલ વહેલો ઉલ્લેખ આ ગુર્જર રાજાઓનો મળે છે. આ ત્રણ ગુર્જર રાજાઓ વિષે એમનાં દાનપત્રોમાથી જે માહિતી મળે છે એથી વિશેષ કાંઇ જાણવામાં આવ્યું નથી. પણ વિ. સં.-૪૮૬ ના ભરૂચના ગુર્જર રાજા દદ્દ પ્હેલાના અનુયાયી જયભટ્ટના દાનપત્રમાં આશ્રમેશ્વર (જમ્બુસર તાલુકા) નો તથા શિહુગ્રામ (હાલનું શીગામ) ગોલી આવલી (હાલનું ગોલેલ) જમ્ભ (હાલનું જામડી) વગેરે ગામોનો **ભરૂકચ્છ વિષયનાં ગામો તરીકે ઉલ્લેખ મળે છે.** વળી જયભટ્ટના અનુયાયી દદ્દ બીજાનાં **શક સં. ૩૮૦,૩૮૫,૪૦૦ અને ૪૧૭ નાં ચાર દાનપત્રોમાં** શિરીષપત્ર (શિશોદ્રા) અક્રૂરેશ્વર (હાલના અંકલેશ્વર) તાલુકામાં હોવાનો તથા જમ્બુસરના બ્રાહ્મણોને દાન આપ્યાનો ઉલ્લેખ છે.

આ ઉપરાંત વર્નેરા (હાલનું વલનેર) સરથુઆ (હાલનુ સુરથાન) વગેરે ગામોનો ઉલ્લેખ મળે છે આ બધા ઉપરથી તે વખતે પણ ભરૂચ જીલ્લામાં હાલના ભરૂચ, વાગરા, અંકલેશ્વર, જમ્બુસર અને આમોદ તાલુકાઓનો સમાવેશ થતો હતો એમ જણાય છે. વળી ભરૂચ જીલ્લો-લાટ એ વખતમાં ઇ. સ. પાંચમા શતકમાં સારી રીતે વસેલો દેખાય છે. અલબત્ત પાછળથી

ફેરફારો થયા હશે, પણ અત્યારની ભરૂચ જીલ્લાની વસ્તીનું મૂળ આ ગુર્જર રાજાઓના વખતમાં મળે છે.

૪ થ ૭ઠ્ઠી શતકના જ્યોતિષી વરાહમિહિરે પશ્ચિમ ભાગના એક દેશ તરીકે ભૃગુકચ્છનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. સાતમા શતકનો યુવાનચંગ પણ નોંધ કરે છે એ ચીનાઈ મુસાફર ભરૂચમાં દશ મંઘારામો તથા કેટલાક મન્દિરો હોવાનું કહે છે. એજ શતકમા આરબોએ ભરૂચ ઉપર હુમલો કર્યો હતો આ વખતે લાટ દેશ દક્ષિણના ચાલુક્યોના હાથમા હોય એમ જણાય છે અને ચાલુક્યો પાસેથી નવમા શતકના આરંભમા માલખેડના રાષ્ટ્રકૂટોના હાથમા આવ્યો. રાષ્ટ્રકૂટગોવિંદ ત્રીજાના શક ૭૩૪ તથા ૭૪૯ (ઇ-સ-૮૧૨ તથા ૮૨૭) ના દાન પત્રો લાટનો વિજય કર્યાનુ તથા પોતાના ભાઇ કર્કરાજને એ દેશ આપ્યાનુ નોંધે છે. પાછળથી આ રાષ્ટ્રકૂટોએ લાટના ગામોનાં દાન કર્યા છે લાટના રાષ્ટ્રકૂટસામંત પાછળથી માલખેડથી સ્વતંત્ર થયા હોય કે છેવટ સુધી સામંતજ રહ્યા હોય તે ગમે તે હો, પણ અણહિલવાડના સોલંકીઓએ-મૂળરાજથી સિદ્ધરાજ સુધી પ્રયત્ન કરીને લાટને છેવટનું ગુજરાત સાથે જોડી દીધુ અને ગુજરાતે એને અપનાવી લીધું. જુના લેખોમાં लाटमालवगुर्जरा એ રીતે ગુર્જરથી લાટની ભિન્નતા દેખાય છે તે નીકળી ગઇ લાટે પણ ગુજરાતથી જુદી અસ્મિતા છોડી દીધી; ગુજરાતના મુખ્ય સંસ્કારો સ્વીકાર્યા અને એ વખતથી જુની ગુજરાતી ભાષા સ્વીકારી લીધી લાટની જુની વસ્તી ગમે ત્યાથી આવી હોય પણ ચાલુક્ય રાષ્ટ્રકૂટોના વખતમા કોકણની કેટલીક વસ્તી લાટમાં આવી હશે, કોકણના રીતરિવાજો અને સંસ્કારોની અસર પણ લાટ ઉપર થઇ હશે પણ અણહિલવાડના સોલંકીઓના વખતમા ગુજરાતનું એવુ સંઘટન થયુ કે અત્યારે કાદીઆવાડ મધ્ય ગુજરાતથી કોઇ કોઇ રીતરિવાજમાં જુદું પડતુ લાટ સંપૂર્ણ રીતે ગુજરાતી છે. વર્તમાન ગુજરાતીની અસ્મિતા સોલંકીઓના વખતમાં જન્મી છે અને હજી ચિરંજીવ છે.

દેરાશ્રેસરમા શતકના મધ્યભાગ વિશે લખાયું છે કે એ વખતે (૨૫૦ ગજ પહેલાં) દુનીઆના કોઇ પણ ભાગમાં ભરૂચ જેટલા ક્ષેત્રફળમાં ભરૂચ જેટલું કાપડ નહોતુ તૈયાર થતું. આ દેશમાં, સુતરાઉ કાપડની પેદાશમાં બંગાળા, એ વખતે બધાથી ચઢીઆતું હતું પણ ભરૂચ બંગાળાની હરીફાઇમાં ઉચું માથું રાખીને ઉભુ રહ્યું હતુ. ધીમે ધીમે ભરૂચના આ વણકરોની પડની થતી ગઇ, જે સ્થિતિ ૧૭ મા શતકમાં હતી તે અઢારમામાં ન રહી અને અઢારમામા હતી તે ૧૯ મા શતકમાં ન રહી. કેટલા પ્રકારનું કાપડ અઢારમા શતકની છેલ્લી પચ્ચીશીમાં ભરૂચમાં તૈયાર થતુ હતુ એનું વર્ણન મી. ફૉર્બ્સે લખ્યું છે કે એ વાંચવા જેવું છે. ઇ. સ. ૧૮૨૦ મા કર્નલ વીલીઅમ લખે છે કે એ વખતે ભરૂચમાં પરદેશ ચલાવવા માટે દર વર્ષે ચાર લાખ પચ્ચીશ હજાર રૂપીઆનું કાપડ તૈયાર થતુ. ઇ. સ ૧૮૪૯ માં મી ડેવીઝ લખે છે કે "છેલ્લાં ૨૯ વર્ષમાં ભરૂચની સ્થિતિ તદન ફરી ગઇ છે. હાલમાં અહીં ભાગ્યે જ દશ હજાર રૂપીઆનું કાપડ તૈયાર થાય છે. પારસી વણકરો વધારે કમાવા ગામ છોડી ગયા છે, સુતર વિલાયતી વપરાય છે, અને પચ્ચીશ વર્ષ પહેલા અરબસ્તાન જેટલો માલ જતો હતો તેનો હજારમો ભાગ અત્યારે જતો નથી." આ રીતે વિલાયતી સસ્તાં કાપડે આ દેશના વણકરોના ધંધાને તોડી નાખ્યો પછી તો મુંબઇ અમદાવાદમાં મીલો થઇ; (હાલમાં ભરૂચમાંએ મીલો છે). ધીમે ધીમે રેંટીઆએ ચાલતા બંધ થયા. ભરૂચ બંદરનો વેપાર પણ ધીમે ધીમે સુરતે ખેંચી લીધો અને છેવટ તો મુંબઇ બંદરનાં હાથી પગલામાં ભરૂચ સુરત બધાં ડુબી ગયાં. આ રીતે અણહીલવાડના સોલંકીઓના વખતથી ૧૧, ૧૨ મા શતકથી તે ૧૭ માં શતકસુધી સમૃદ્ધિશાળી સુખી અને સાહસિક વેપારીથી ભરેલા ગુજરાતનાં મુખ્ય બંદર તરીકે ભરૂચનું જે સ્થાન હતું તે નીકળી જઇ અત્યારે ગુજરાતનું બીજા વર્ગનું શહેર થઇ રહ્યું છે, અને રૂની 'સીઝન' ઉપર મુખ્યત્વે જીવે છે. ભરૂચનું રૂ તો પહેલેથી વખણાતું અને હજી વખણાય છે.

ભરુચ શહેર—પૂર્વ પશ્ચિમ અર્ધા ગાઉના પટમાં વહેતી મહાનદી નર્મદાના ઉત્તર કાંઠા ઉપર એક ઊંચા ટેકરા ઉપર **ભરુચ પાઘડીપને** વસેલું છે. અને રેલ્વેમાં બેઠા સામે કાંઠેથી કે રેલ્વેના પૂલ ઉપરથી જોનારને અથવા નદીમાં મછવામાં બેસીને જોનારને રમણીય લાગે છે. ખાસ કરીને રાતનો દેખાવ સરસ લાગે છે. નર્મદા ભરુચની આબાદી અને તંદુરસ્તી બ નેનું સાધન છે. નર્મદા ઉપરથી આવતો પવન ભરુચની હવાને તંદુરસ્ત રાખે છે.

ભરુચ ગુજરાતનું એક જુનામાં જુનું શહેર છે પણ પહેલેથી એ આ સ્થળેજ અને આટલા જ વિસ્તારમા વસેલું હશે કે કેમ એ કહેવાતું નથી. જો કે ઝાઝો ફેરફાર થયો હોય એમ જણાતું નથી માત્ર એટલું લાગે છે કે ભરુચને ફરતો કોટ થયો તે પહેલાં ઝાડેશ્વરી દરવાજા બહારનો ભાગ વધારે વસેલો હશે. પછી તો સિદ્ધરાજ કે કુમારપાળના વખતમાં કોટ બંધાયો એટલે શહેર અને પરાંઓ એમ બે ભાગમાં શહેર વહેંચાઇ ગયું. અત્યારે મ્યુનીસીપાલીટીની હદ પ્રમાણે ભરુચ અઢી મૈલ લાંબુ અને ૧/૨ મૈલ પહોળું છે પણ એની પૂરી આબાદીના વખતમાં મહારુદ્રથી કાળી તલાવડી સુધી સાડાચાર મૈલની લંબાઇમાં વસેલું હશે.

ભરુચની વસ્તી ઇ. સ. ૧૭૭૭ માં શહેરમાં ત્રીશ હજાર અને પરાંઓમાં વીશ હજાર મળી કુલ પચાશ હજારની હતી. ૧૮૪૧ માં ઘટીને ૩૧ હજાર થઇ હતી: પણ હાલમાં લગભગ ૪૫ હજાર છે. તેમાં ૨૬ હજાર હિંદુઓ, ૧૩ હજાર મુસલમાનો અને બે હજાર પારસીઓ છે. ભરૂચ પ્રાચીન નગર અને તીર્થસ્થાન છે પણ નર્મદાની પવિત્રતા સિવાય એનું તીર્થપણું ભરૂચ જીલ્લા બહાર ઝાઝું જાણીતું નથી એટલે સામાન્ય દેખાવ તીર્થસ્થાન જેવો નથી લાગતો ગોરોનો કાંઇજ ત્રાસ નથી. તેમ એની પ્રાચીનતાના પુરાવા રૂપ પણ કાંઇ જીવતું રહ્યું નથી. સલ્તનતોના ફેરફારોએ, પોર્ટુગીઝોની તથા મરાઠાઓની લુંટોએ અને નર્મદાની મોટી

રેલોએ એવા ફેરફારો-વિનાશો ભૂતકાળમાં કર્યા છે કે જુનું કાંઇ જીવતું રહેવાનો સંભવ જ નથી. અત્યારે જે ભરૂચ શહેર દેખાય છે તે સોદમો બસો વર્ષ જુનું છે. જુનામાં જુનાં ઘરો સોદશો વર્ષથી જુનાં ભાગ્યેજ હશે, પણ એ વખતના લલ્લુભાઇની હવેલી જેવાં જે જુનાં મકાનો છે તેમાંનું લાકડાનું કોતરકામ અમદાવાદ, સુરતનાં એજ પ્રકારનાં ઉત્તમ કામને મળતું છે. શહેરમાં મન્દિરો ઘણાં છે પણ બધાં સો દોઢસો વર્ષની અંદર બંધાએલાં છે અલબત્ત **ભૃગુસ્થપિના મહાદેવ, ગંગાનાથ, અવિમુકતેશ્વર, સોમનાથ** વગેરે નદીકાંઠાના બાણો પ્રાચીન હશે; વળી હાલના રાંત મન્દિરોનાં આગણામાં જે જુની કારીગિરીની વરાહની, **ચતુર્ભુજ વિષ્ણુની વગેરે મૂર્તિઓ** જોવામાં આવે છે તેનાં પણ મન્દિરો પ્રાચીન-મધ્ય કાળમાં હશે, તે પહેલા કદાચ બૌદ્ધ મન્દિરો પણ હોય, પરંતુ એ બધુ સ્થાપત્ય કાળમહોદધિને તળીએ બેસી ગયું છે. અને જુનાં મન્દિરોને સ્થાને બ્રીટીશ સમયમાં હાલનાં સાદાં કળાશૂન્ય મન્દિરો ઉભા થયા છે.

આ રીતે બધું જુનું અદ્રશ્ય થઇ ગયા છતાં જે કાંઇ ચાર પાંચ જુની નિશાનીઓ જળવાઇ રહી છે તેમાં **પહેલો કોટ, નદીના ઓવારા તથા ઘાટ** સાથે પહેલાં ભરૂચને ફરતો કોટ હતો; ઘણુંકરી સોલંકીઓએ બંધાવેલો અને સોળમા શતકમા બહાદુરશાહે સમરાવેલો. હાલમાં એ કોટનો ફક્ત નદી તરફનો ભાગ મોજુદ છે. બીજી જુમા મસ્જીદ-મૂળ વિશાળ હિન્દુ મન્દિરના થાભલાઓ એમને એમ રાખી આ મસ્જીદ કરી દીધી છે થાંભલાઓ ઉપરની કારીગિરી જોવા જેવી છે. મૂળ મન્દિર ૧૧ મા ૧૨ મા શતકના ગુજરાતના મન્દિરોનો સુંદર નમુનો હશે. હાલમાં આ જીર્ણ મકાન ફકીરોની ધર્મશાળા તરીકે વપરાય છે. આજ રીતે જુની મદ્રસાના થાંભલાઓ પણ મૂળ હિન્દુ મન્દિરના છે. શહેરની ઉત્તરમા **બાવા રહાનની** કબર છે જેને દંતકથાને આધારે મી. ફોર્બ્સ ૧૧ મા શતકના અન્તનીગણે છે. બાવા રેનની કબરની

પૂર્વે **પીર છત્રની કબર છે.** ઇદિગા પણ ૧૪ મા શતકમા મહમદ તઘલખે બંધાવી છે એમ મનાય છે નવાબની કબર તો દોઢસો વર્ષ ઉપરની છે. આ ઉપગત ડચ **લોકોની કોઠી** જેમા એક 'સનડાયલ' છે અને ડચ લોકોની કબરો (ઇ સ ૧૬૫૪ થી ૧૭૭૦) પણ જુના અવશેષો છે શહેરની વચ્ચે એકાદ ન્હાનુ મન્દિર પણ જુનુ હશે. વલ્લભભટ્ટનુ વિ સ. ૧૬૬૨ ની સાલનુ છે અને એ જુનામા જુનું ગણાય છે. પણ કેટલાક નવા મન્દિરોમા પૂજાતી તથા ન પુજાતી મૂર્તિઓ જુની બેસારેલી છે પણ એને કળાની દષ્ટિએ હજી અભ્યાસ થયો નથી. વળી જુના ટેકરાઓનું પદ્ધતિસર ખોદકામ કરવામાં આવે તો કાંઇક પ્રાચીન વસ્તુઓ મળે ખરી

ભરૂચમા જ્ઞાતિઓ તો ઘણી છે પણ ભાર્ગવ બ્રાહ્મણ અને લાડ વાણીઆઓ બીજા કરતાં ભરૂચના જુના વતની જણાય છે

લાટનો ઘણો ભાગ છેક પાચમા શતકમા વસ્યો હતો એ ઉપર કહ્યુ જ છે વળી નર્મદા કાંઠો ઘણા કાળથી તીર્થરૂપ મનાય છે એટલે ભરૂચ જીલ્લામા બીજાં પણ ન્હાના મોટા તીર્થો હોવાનો સંભવ દેખીતો છે

કરોદ—ભરૂચ અને શુકતીર્થ વચ્ચે ૧૫ ઝુંપડાનું એક ન્હાનુ ગામ છે. અહીં વીશ વર્ષે એક વખત જ્યારે અધિક માસ વૈશાખ માસમાં આવતો હોય ત્યારે કોટેશ્વર કે કોટિલિંગેશ્વર મહાદેવની જાત્રા ભરાય છે મેળો નર્મદાને કાંઠે ભરાય છે અને મેળામા આખા મહિના દરમીઆન ત્રણ ચાર લાખ માણસો આવે છે.

કાવી—આ જમ્બુસર તાલુકાનુ ૧૫૦૦ ઘરનુ મહી નદીના કાંઠા ઉપર ગામ છે આ જૈનોનુ જાત્રાસ્થાન છે. ગિરનાર કે પાલીતાણે જતા જૈનો અહી એકાદ દિવસ રોકાય છે જુના જૈન મન્દિરોના બે ચાર અવશેષો ઉપરાંત બે ત્રણ નવાં મન્દિરો છે

રેલોએ એવા કેરફાર-વિનાશો ભૂતકાળમાં કર્યા છે કે જુનું કાંઇ ટકવતું રહેવાનો સંભવ જ નથી. અત્યારે જે ભરૂચ શહેર દેખાય છે તે દોઢસો બસો વર્ષ જુનું છે. જુનામાં જુનાં ઘરો દોઢસો વર્ષથી જુનાં ભાગ્યેજ હશે, પણ એ વખતનાં લલ્લુભાઇની હવેલી જેવાં જે જુનાં મકાનો છે તેમાંનું લાકડાંનું કોતરકામ અમદાવાદ, સુરતનાં એજ પ્રકારનાં ઉત્તમ કામને મળતું છે. શહેરમાં મન્દિરો ઘણાં છે પણ બધાં સો દોઢસો વર્ષની અંદર બંધાએલાં છે. અલબત્ત **ભૃગુઋષિના મહાદેવ, ગંગાનાથ, અવિમુક્તેશ્વર, સોમનાથ** વગેરે નદીકાંઠાનાં ઘણો પ્રાચીન હશે; વળી હાલના શૈવ મન્દિરોનાં આંગણામાં જે જુની કારીગિરીની વરાહની, **ચતુર્ભુજ વિષ્ણુની** વગેરે મૂર્તિઓ જોવામાં આવે છે તેનાં પણ મન્દિરો પ્રાચીન-મધ્ય કાળમાં હશે, તે પહેલાં કદાચ બૌદ્ધ મન્દિરો પણ હોય, પરંતુ એ બધુ સ્થાપત્ય કાળમહોદધિને તળીએ બેસી ગયું છે. અને જુનાં મન્દિરોને સ્થાને પીટીશ સમયમાં હાલનાં સાદાં કળાશૂન્ય મન્દિરો ઉભાં થયાં છે.

આ રીતે બધું જુનું અદૃશ્ય થઇ ગયા છતાં જે કાંઇ ચાર પાંચ જુની નિશાનીઓ જળવાઇ રહી છે તેમાં **પહેલો કોટ, નદીના ઓવારા તથા ઘાટ** સાથે પહેલાં ભરૂચને ફરતો કોટ હતો; ઘણું કરી સોલંકીઓએ બધાવેલો અને સોળમા શતકમાં બહાદુરશાહે સમરાવેલો. હાલમાં એ કોટનો ફકત નદી તરફનો ભાગ મોજુદ છે. બીજી જુમા મસ્જીદ-મૂળ વિશાળ હિન્દુ મન્દિરના થાંભલાઓ એમને એમ રાખી આ મસ્જીદ કરી દીધી છે. થાંભલાઓ ઉપરની કારીગિરી જોવા જેવી છે. મૂળ મન્દિર ૧૧ મા ૧૨ મા શતકનાં ગુજરાતનાં મન્દિરોનો સુંદર નમુનો હશે. હાલમાં આ જીર્ણ મકાન ફકીરોની ધર્મશાળા તરીકે વપરાય છે. આજ રીતે જુની મદ્રસાના થાંભલાઓ પણ મૂળ હિન્દુ મન્દિરના છે. શહેરની ઉત્તરમાં **બાવા રહાનની** કબર છે જેને દંતકથાને આધારે મી. ફોર્બ્સ ૧૧ મા શતકના અન્તનીગણે છે. બાવા રેનની કબરની

પૂર્વે **પીર છત્રની** કબર છે. ઈદગા પણ ૧૪મા શતકમાં મહમદ તઘલખે બંધાવી છે એમ મનાય છે. નવાબની કબર તો દોઢસો વર્ષ ઉપરની છે. આ ઉપરાંત ડચ લોકોની **કોઠી** જેમાં એક 'સનડાયલ' છે અને ડચ લોકોની કબરો (ઈ. સ. ૧૬૫૪ થી ૧૭૧૦) પણ જુના અવશેષો છે. શહેરની વચ્ચે એકાદ ન્હાનું મંદિર પણ જુનું હશે. વલ્લભદનું વિ. સ. ૧૬૬૨ ની સાલનું છે અને એ જુનામા જુનું ગણાય છે. પણ કેટલાંક નવાં મન્દિરોમાં પૂજાતી તથા ન પુજાતી મૂર્તિઓ જુની એમાંદેલી છે પણ એને કળાની દૃષ્ટિએ હજી અભ્યાસ થયો નથી. વળી જુના ટેકરાઓનું પદ્ધતિસર ખોદકામ કરવામાં આવે તો કાંઇક પ્રાચીન વસ્તુઓ મળે ખરી

ભરૂચમાં જ્ઞાતિઓ તો ઘણી છે પણ ભાર્ગવ બ્રાહ્મણ અને લાડ વાણીઆઓ બીજા કરતાં ભરૂચના જુના વતની જણાય છે.

લાટનો ઘણો ભાગ છેક પાચમા શતકમાં વસ્યો હતો એ ઉપર કહ્યું જ છે. વળી નર્મદા કાંઠો ઘણા કાળથી તીર્થરૂપ મનાય છે એટલે ભરૂચ જીલ્લામાં બીજાં પણ ન્હાનાં મોટાં તીર્થો હોવાનો સંભવ દેખીતો છે.

કરોદ્—ભરૂચ અને શુકલતીર્થ વચ્ચે ૧૫ ઝુંપડાંનું એક ન્હાનું ગામ છે. અહીં વીશ વર્ષે એક વખત જ્યારે અધિક માસ વૈશાખ માસમાં આવતો હોય ત્યારે કોટેશ્વર કે કોટિલિંગેશ્વર મહાદેવની જાત્રા ભરાય છે. મેળો નર્મદાને કાંઠે ભરાય છે અને મેળામાં આખા મહિના દરમીઆન ત્રણ ચાર લાખ માણસો આવે છે.

કાવી—આ જમ્બુસર તાલુકાનું ૧૫૦૦ ઘરનું મહી નદીના કાંઠા ઉપર ગામ છે. આ જૈનોનું જાત્રાસ્થાન છે. ગિરનાર કે પાલીતાણે જતા જૈનો અહીં એકાદ દિવસ રોકાય છે. જુના જૈન મન્દિરોના બે ચાર અવશેષો ઉપરાંત બે ત્રણ નવાં મન્દિરો છે.

બાવા રૂસ્તમ–નો મેળો વાગીએજ પાસે તથા જમ્બુસરમાં એમ બે સ્થળે ભરાય છે. બેય સ્થળે દરગા છે અંકલેશ્વર તાલુકાના પીર પાગડીમાં પણ મુસલમાનોનો એક મેળો ભરાય છે.

ભાડભૂત—ભરૂચથી આઠ મૈલ પૂર્વમા નર્મદા કાંઠે ૨૪૯ ઘરનુ નહાનુ ગામ છે. અંહી ૧૯—૨૦ વર્ષે જ્યારે અધિક માસ ભાદરવામાં આવે ત્યારે ભાડવેશ્વર મહાદેવની જાત્રા ભરાય છે. અંહી પણ કરોડ જેટલાં માણસો આવે છે, આખો મહિનો જાત્રા ચાલે છે અને અમાસનો દિવસે તો પચાસ સાઠ હજાર માણસો એકઠા થઇ જાય છે.

શુકલતીર્થ—ભરૂચ જીલ્લાની કદાચ સૌથી મહત્વની જાત્રા શુકલતીર્થમાં ભરાય છે. ૬૧૬ ઘરનું આ તીર્થનું ગામ ભરૂચથી ૧૦ મૈલ પૂર્વમાં નર્મદાકાંઠે છે અહીં દર વર્ષે કાર્તિકી પૂર્ણિમા ઉપર મેળો ભરાય છે, મેળો પાંચ દિવસ ચાલે છે અને લગભગ ૨૫૦૦૦ માણસો એકઠાં થાય છે. ગામમાં ફકત એકજ ઓંકારેશ્વર નું મંદિર છે. મંદિર તો જુનું નથી પણ એ મંદિરમાં જે આદિ નારાયણની મૂર્તિ છે તે જુની જણાય છે. કદાચ જુના કાળમાં અહીં વિષ્ણુના પણ મન્દિરો હશે. શુકલતીર્થ નાહાનુ છતાં તીર્થસ્થાન જેવુંજ લાગે છે. ઘણા જુના કાળથી તીર્થસ્થાન મનાય છે એ તો કહ્યું છે ચંદ્રગુપ્ત અને ચાણાક્યની દંતકથા ઉપર આપી છે. પણ ૧૧ મા શતકના આરંભમા અણહિલવાડના રાજા ચામુંડે પુત્રમરણના શોકથી રાજગાદી છોડી દઇને મરણપર્યંત શુકલતીર્થમાં વાસ કર્યાની વાત ઐતિહાસિક માનવામાં વાંધો લાગતો નથી. છેવટની જીંદગી નર્મદા કાંઠે ગાળવાની ઇચ્છાવાળા માણસો અન્તે શુકલતીર્થમાં આવીને વસતા હશે એટલી વાત ખરી લાગે છે. શુકલતીર્થ રમણીય સ્થળ છે.

આ ઉપરાંત બે ચાર ગામોમા સ્થાનિક મેળાઓ ભરાય છે. બે ચાર ગામોની આબાદી સારી છે. અને જુનાં ગામો તો ભરૂચ જીલ્લામાં ઘણા છે

ચાણોદ કરનાળી—નર્મદા કાંઠો.

નર્મદાનો કાંઠો ગુજરાતમા જૂનામા જૂનું તીર્થ છે એ કહ્યું જ છે. નર્મદા કાંઠાના ભરૂચ અને શુકલતીર્થનાં દર્શન કર્યાં. હવે આગળ ચાલીએ. નર્મદા નદીનેજ કાંઠે ઉપરવાસ શીનોરના અગારેશ્વર તથા ભંડારેશ્વર મહાદેવોને દૂરથી નમસ્કાર કરી, માલસરનો આશ્રમ જોઇ ચાણોદ કરનાળી તરફ દષ્ટિ કરીએ.

બી. બી સી આઇ. રેલ્વેના વિશ્વામિત્રી સ્ટેશનથી બ્રેંચ લાઇનમા ૧૯ મેલ ઉપર ડભોઇનું સ્ટેશન આવે છે. ડભોઇ જૂનું ગામ છે. ગુજરાતના રજપુત રાજાઓની જાહોજલાલીનો ડભોઇનો કિલ્લો એક અવશેષ છે. પણ હાલમા એ કિલ્લાનો ઘણો ખરો ભાગ પડી ગયો છે. એની જોડીનો ઝીંઝુવાડાનો કિલ્લો એકાન્તસ્થળમા હોવાથી વધારે બચી ગયો છે અને એ જોવાથી ડભોઇનો કિલ્લો કેવો હશે એનો ખ્યાલ આવે છે. ડભોઇનો કિલ્લો ઝીંઝુવાડાના કિલ્લા કરતા પ્રમાણનું ઓછુ ધ્યાન રાખીને બાંધ્યો લાગે છે. બાકી આકારમા અને વિસ્તારમાં બન્ને સરખા હશે. ડભોઇનો કિલ્લો એક હજાર વાર લાંબો લગભગ અને ૮૦૦ વાર પહોળો છે. જો કે પહોળાઇની એક બાજુ બીજી બાજુ કરતા લાંબી છે. ડભોઇનો કિલ્લો ઝીંઝુવાડાના કિલ્લા કરતા નીચો છે અને તેના ત્રણ દરવાજા સાધારણ છે પણ ડભોઇનો ચોથો દરવાજો ઝીંઝુવાડાના દરવાજાઓ કરતાં કારીગરીમાં ઘણો ચઢીયાતો છે.

ડભોઇનો ચોથો દરવાજો જે હીરા ભાગોળ કહેવાય છે તે કદમાયે ઘણો મોટો છે. આ દરવાજાની રચના કળા અને ઉપરની કોતરણી બન્ને સુંદર છે. ગુજરાતના પ્રાચીન જોવાલાયક બાંધ કામોમા આ દરવાજો એક મુખ્ય બાંધ કામ છે. ચોકકસ કહેવાતું નથી પણ ઝીંઝુવાડાનો અને ડભોઇનો બન્ને કિલ્લાઓ ઘણું કરી ઉદયન મંત્રીના બાંધેલા છે.

ચાણોદ—ડભોઇથી સાતમૈલ આગળ ચાણોદનું સ્ટેશન છે. ચાણોદ તીર્થનું ગામ છે, ગામમા પાચેક હજાર માણસની વસ્તી છે ગુજરાતના મધ્યભાગના આ તીર્થ સ્થાનનું ગુજરાતમા ઘણું માહાત્મ્ય મનાય છે શ્રદ્ધાળુ લોકો ગંગા કાઠાના કાશી સાથે નર્મદા કાઠાના ચાણોદને સરખાવે છે. " વ્યોમદીપ " સાથે ઘર દીવડાની સરખામણી જેવીજ આ સરખામણી ભક્તિ મૂલક છે.

ચાણોદમા બ્રાહ્મણોની વસ્તી વધારે છે, જેનો મોટોભાગ અત્યારે જાત્રાળુઓ ઉપર નભે છે; પણ હજીયે ગામમા સારા વેદપાઠી બ્રાહ્મણો મળેખરા, અને પહેલા તો સાગ વેદપાઠી બ્રાહ્મણો માટેજ ચાણોદ પ્રખ્યાત હતુ બધુ જોતા એમ લાગે છે કે નર્મદા કીનારાના શુકલ તીર્થ પેઠે ચાણોદને પણ વિદ્વાન અને પવિત્ર બ્રાહ્મણોએજ પહેલા તીર્થ રૂપ બનાવ્યુ હશે. અત્યારે ચાણોદમા અથર્વવેદી અને બરકાલ ગામમા સામવેરી બ્રાહ્મણો વધારે મળે છે ચાણોદ જેવા ન્હાના ગામને પાદર નદીને આટલા બધા બાધેલા ઘાટ હોય એ હકીકત જ એ સ્થાનનો તીર્થ તરીકે કેટલો બધો મહિમા છે એ દર્શાવવા પૂરતી છે.

ચાણોદ વૈષ્ણવ તીર્થ છે કે શૈવ તીર્થ ? સાધારણ રીતે નર્મદાનો કાઠો શૈવ તીર્થસ્થાનો માટે પ્રખ્યાત છે પણ ચાણોદમા જે એકજ દશ ને જવા યોગ્ય મન્દિર છે તે તો શેષનારાયણનુ છે આ વિશાળ મન્દિર ગામની વચ્ચે ટેકરા ઉપર છે અંદર શેષ ઉપર સુતેલી નારાયણની ભવ્ય, રમણીયાકૃતિ સ્યામ મૂર્તિ છે, જેની લક્ષ્મીજી ચરણ સેવા કરે છે. આ મૂર્તિ દક્ષિણના રામાનુજ સંપ્રદાયી મન્દિરોની મૂર્તિઓની યાદ આપે છે. ગુજરાતમા બારમા તેરમા શતકમા આ પ્રકારની વિષ્ણુ મૂર્તિઓના મન્દિરો બધાયા છે, અને આ મન્દિર ગામની વચ્ચે ટેકરા ઉપર છે એ ઉપરથી આ શેષશાયી નારાયણની પૂજા બારમા તેરમા શતકથી અહીં ચાલે છે એમ માનવામા વાધો નથી. મૂળ બ્રાહ્મણોનુ ગામ. સોલંકી સામ્રાજ્યના વખતમા કોઇ

રામાનુજ મતના વૈષ્ણવને આ સ્થાન પસંદ આવવાથી વૈષ્ણવ મન્દિર ઉભું થયું. પછી બાલાજી વગેરે બીજાં મન્દિરો થયાં અને આ રમણીય સ્થાન ગુજરાતનું એક તીર્થ સ્થાન બની ગયું. આ રીતે આ જુનું ઋષિ સેવિત જળતીર્થ કે વૈષ્ણવ તીર્થ ગણાય પણ શૈવો એને પોતાનું માને છે. આ સ્થળનું માહાત્મ્ય કૂર્મપુરાણમાં છે.

હવે આ સ્થાન વીશે દંતકથાઓ જોઇએ, ચાણોદથી ચાર ગાઉ ઉપર નર્મદાની વચ્ચે બેટ ઉપર વ્યાસનું મન્દિર છે, અને ચાણોદ પાસે નર્મદાને ઓર નામની ન્હાની નદી મળે છે. નદીઓના સંગમ તીર્થભાવનામાં ખાસ પવિત્ર ગણાય છે. ઓરસંગમનું પણ ખાસ માહત્મ્ય હોવું જોઇએ. એટલે નીચેની દંતકથા ઉત્પન્ન થઇ કે વ્યાસ પુત્ર શુકદેવને ગર્ભમાંજ જ્ઞાન થયું હતું એટલે ૧૬ વર્ષની ઉમ્મરે જન્મતાંજ ઓર સાથે ચાલી નીકળ્યા. વ્યાસજી પુત્રની પછવાડે ચાલ્યા. શુકદેવની પછવાડે એને વીંટાયેલી ઓરમાંથી જે નદી ચાલી તે ઓર કહેવાય છે આ ઓર નદી જે સ્થાને નર્મદાજી ને મળી જાય છે, ત્યાં આગળ શુકદેવજી ને વ્યાસજીએ પાછા વળવા માટે ઘણું સમજાવ્યા પણ પાછા ન વળ્યા એટલે વચ્ચે નર્મદા ને રાખી એક તરફ વ્યાસજીએ તપ કરવા માંડયું અને બીજી તરફ શુકદેવે. નર્મદાના બેટમાં વ્યાસનું મંદિર છે અને તેમાં મહાદેવની તથા વ્યાસ નારાયણની મૂર્તિ છે, અને દક્ષિણમાં સામે કાંઠે શુકદેવનું મંદિર છે તેમાં શુકદેવ મહાદેવ પૂજાય છે. ઉપરની દંત કથા અને આ સ્થાનો આધુનિક લાગે છે. ઓર નદી ઉપરથી દંતકથા ગુજરાતીઓએ જોડી છે. શ્રીભાગવતમાં તો શુકદેવ હસ્તિનાપુર પાસે

ચાણોદ કરનાળી ગુજરાતનુ પ્રસિદ્ધ તીર્થ છે નર્મદાજીમા સ્નાન કરવા ઇચ્છનાર મોટે ભાગે ભરૂચ કે બીજે નહી પણ ચાણોદ કરનાળીજ જાય છે ગુજરાતની મહા નદી નર્મદા છેક મહાભારત કાળ થી તીર્થ ગણાય છે પહેલા આ તરફ આવનાર ભ્રગુઓએ જ આ નદીની પવિત્રતા નાથ હશે અત્યારે પણ નર્મદા ઉપર ગુજરાતીઓની ભકિત એવીજ છે અને એ ભકિત ચાણોદ કરનાળીની યાત્રાથી તૃપ્ત થાય છે પણ નર્મદા કાંઠાના ગામોમા વસતા મનુષ્યોની એવા ભક્તિ આટલી આછી નથી આ રૈવાભકતોને હમેશા નર્મદામા નાહ્યાથી કે ચાણોદ કરનાળી જવાથી સંતોષ થતો નથી તેઓના ચિત્તમા પનાઇમા બેસી નર્મદામા ચાલતા ચાલતા કે વહેતા વહેતા છેક અમરકંટકસુધી નહી તો છેવટ શૂલપાણેશ્વર સુધી જીંદગીમા એક વખત જઇ આવવાની વાસના રહે છે અને આવા ભકતોની શ્રદ્ધાના બળથી ચાણોદથી આગળ નર્મદાને કાંઠે છેક શૂલપાણેશ્વર સુધી થોડે થોડે અંતરે શિવાલયો જોવામા આવે છે હનુમતેશ્વર રામેશ્વર, કુબેરેશ્વર, કેદારેશ્વર તિલકેશ્વર, ગૌતમેશ્વર, મણીનાગેશ્વર ધનેશ્વર, મગરેશ્વર ગરૂડેશ્વર વગેરેના દર્શન કરતા કરતા યાત્રાળુઓ પનાઇમા જ સુરપાણેશ્વર સુધી જાય છે

—

સોમનાથ.

સુરાષ્ટ્ર અથવા સૌરાષ્ટ્રનો ઉલ્લેખ ઘણા જુના લખાણોમા મળે છે મહાભારતમા અને પાણિનિના ગણપાઠમા સુરાષ્ટ્ર નામછે એજ નામ રુદ્રદામ (વિ સ ૨૦૬)ના તથા સ્કંદગુપ્ત (સ ૪૯૨)ના શિલાલેખોમા તથા અનેક વલભી તામ્રપત્રોમા મળે છે સુરાષ્ટ્રનુ પ્રાકૃતરૂપ સુરઠ ગૌતમીપુત્ર (સ ૨૦૬) ના નાશિકના લેખમા છે આ પ્રદેશનો પરદેશીઓમા પહેલો ઉલ્લેખ સ્ટ્રેબો (સ ? થી સ. ૭૮) એ સુરેરસ્ટસ (Saraostos)નામથી અને પ્લીની

(સં. ૧૨૬) એ ઓરેતુરા (Oratura) નામથી કર્યો છે. ઇજીપ્તના મહાન પ્રાચીન ભૂગોલશાસ્ત્રી ટોલેમી (સં. ૨૦૬) અને ગ્રીક લેખક પેરીપ્લસ (સં. ૨૯૬) સુરાસ્ટ્રેણ (Surastrene) કહે છે. ચીનાઇ મુસાફર યુવાનચંગ વલ્લભીરાજ્યને તથા સુરાષ્ટ્રને જુદા રાજ્યો તરીકે વર્ણવે છે. કેટલા ભાગને જુના વખતમા સુરાષ્ટ્ર કહેતા હશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. આજે આખો દ્વીપકલ્પ કાઠીઆવાડ કહેવાય છે અને માત્ર દ્વીપકલ્પનો છેક દક્ષિણ ભાગ સોરઠના જુના નામથી ઓળખાય છે. પણ કાઠીઆવાડ નામ તો મરાઠાઓએ પાડયું છે તે પહેલા મુસલમાનો તો આખા દ્વીપકલ્પને સોરઠ કહેતા.

આખા કાઠીઆવાડનું ક્ષેત્રફળ અત્યારે બાત્રીસ હજાર ચોરસ માઇલ અને વધારેમા વધારે લંબાઇ ૧૬૦ માઇલ અને પહોળાઇ ૨૧૫ માઇલ છે. પૂર્વમા ખંભાતના અખાતથી, ઉત્તરમા કચ્છના અખાતથી અને પશ્ચિમમા તથા દક્ષિણમા અરબ્બી સમુદ્રથી બંધાએલો આ દ્વીપકલ્પ ખંભાતના અખાત અને કચ્છના અખાત વચ્ચે ગુજરાત સાથે જોડાએલો છે, અને આ બે અખાતને જોડનારી સીધી લીટી નળ નામથી ઓળખાય છે. આ નળ ઘણા જુના કાળમા કોઇ મોટી નદીનુ તળું હોય એવો લાગે છે; અને ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓએ નિશ્ચય કર્યો છે કે ઘણા જુના વખતમા સિંધુ નદી એ નળના સ્થાનમા થઇને ખંભાતના અખાતને રસ્તે સમુદ્રને મળતી હતી. એ સમયે કાઠીઆવાડ બેટ હતો. બેટમાથી દ્વીપકલ્પ ક્યારે થયો એ ચોકકસ કહેવું મુશ્કેલ છે; પણ એક કાળે બેટરૂપ અને અત્યારે દ્વીપકલ્પરૂપ આ પ્રદેશ કેટલીક રીતે ગુજરાતથી જુદો પડે છે. જમીન, ઝાડપાન, જનાવરો અને માણસો ગુજરાતથી જુદા તરી રહે છે. આખા હીંદુસ્થાનમા સિંહ તો કાઠીઆવાડ (ગીર) માજ છે.

આ કાઠીઆવાડ કે સોરઠ દેશ ઘણા જુના કાળથી પશ્ચિમ હીંદુસ્થાનનો પ્રખ્યાત પ્રદેશ છે. પ્રાચીન કાળમા એ 'દુધ અને મધની નદીઓનો' દેશ ગણાતો એની સમૃદ્ધિથી આકર્ષાઇને અરબસ્થાન, તુર્કસ્થાન ઉત્તર આફ્રિકા અને યુરોપના અગ્નિ ખુણાના ભાગના વેપારી વહાણો સુરાષ્ટ્રનાં

બંદરોમાં આવતાં. એ વખતના ખાસ કરીને અલેક્ઝાંડ્રીઆના વેપારીઓએ સોરઠનાં જે બંદરોના નામો લખ્યાં છે તેનો બરાબર નિશ્ચય થતો નથી. પણ ટોલેમી (સં. ૨૧૭) નુ મોંગ્લોસન (Monglosson) તો આજનું માંગરોળજ લાગે છે.

પ્રાચીન અવશેષો તથા પ્રાચીન દેશી અને પરદેશી ઉલ્લેખો જોતાં એમ લાગે છે કે આખા કાઠીઆવાડમા એનો દક્ષિણ પ્રદેશ—ઘણું કરી ઉત્તરમા ભાદર નદી, પશ્ચિમમા માધવપુર, પૂર્વમાં તુળશીશ્યામ અને દક્ષિણમા સમુદ્રથી બંધાએલો નાનો પ્રદેશજ—પ્રાચીનકાળમાં સભ્ય આર્યોથી વસાયલો હશે. આ પ્રદેશનેજ પુરાણો 'પ્રભાસક્ષેત્ર' કહે છે. એ પ્રદેશમાજ ખેડાએલાં ખેતરોવાળા ગામડાં અને ધીકતા વેપારવાળાં શહેરો તથા બંદરો હતાં. આ પ્રદેશનાજ સમુદ્રકાઠાનાં બંદરોનો દૂરદૂર અરબસ્થાન આફ્રીકા અને યુરોપ સાથે વેપારી સંબંધ હતો. આ પ્રદેશના સભ્ય અને સંસ્કારી આર્યોનેજ ભારતવર્ષના ખાસ કરીને કુરુપાંચાલના આર્યો જોડે નિકટ સંબંધ હતો. ઘણુંકરી આ દક્ષિણ પ્રદેશની ફલદ્રુપતા અને સમૃદ્ધિ ને લીધેજ સુરાષ્ટ નામ પડયુ હશે.બાકીનો કાઠીઆવાડ તો અણખેડેલી જમીન, જંગલો અને જંગલી જનાવરો તથા જંગલી મનુષ્યોથી ભર્યો હશે એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે; અને બાકીના કાઠીઆવાડ ઉપર દક્ષિણ ભાગનુ ઘણા કાળ સુધી આધિપત્ય રહ્યું છે આ સ્થિતિમાં વલ્લભી રાજ્ય (સં. ૫૫૬ ની આસપાસ) ના ઉદયથી ફેરફાર થયો અને એ વખતથી કાઠીઆવાડનો બાકીનો ભાગ વધારે વસવાલાયક થવા લાગ્યો.

ઉપર કહેલા પ્રભાસક્ષેત્રના દરીઆકાંઠાના ભાગને હાલમાં નાઘેર કહે છે. કાઠીઆવાડમાં અત્યારે એ સૌથી વધારે ફલદ્રુપ પ્રદેશ છે. એ ભાગમાંજ સમૃદ્ધ બંદરો જુના વખતમાં હતા. આ લીલાછમ નાઘેરનું મુખ્ય નગર એક કાળે પ્રભાસપાટણ હતું. કદાચ સુરાષ્ટ્રની રાજધાની કોઇ વખત એ સ્થળે હશે. આ પ્રભાસબંદર રાતા સમુદ્ર, ઇરાની અખાત, ઉત્તર આફ્રીકાનો

કીનારો અને હીંદુસ્તાન વચ્ચેના વેપારનુ મુખ્ય મથક હતું. અર્વાચીન સમયમા બધા જુના બંદરોની જુની સમૃદ્ધિ જતી રહી છે અને પ્રભાસ-બદર, બાજુમા વેરાવળ બદર તરીકે વધ્યુ ત્યારથી પડી ભાગ્યુ છે પાટણ અત્યારે તીર્થસ્થાન તરીકેજ જીવતુ રહ્યુ છે એની વસ્તી છ હજારની આસ-પાસ છે આ તીર્થસ્થાન પાટણસોમનાથ, પ્રભાસપાટણ દેવપાટણ અને રાવળપાટણના નામથી પણ ઓળખાય છે.

પ્રભાસ

ગુજરાત વીશે પ્રાચીનતમ પૌરાણિક કથામા આનર્તનો ઉલ્લેખ છે. આનર્ત મનુને પૌત્ર અને શર્યાતિનો પુત્ર હતો તેના નામ ઉપરથી ગુજ-રાતના કેટવાક ભાગનુ નામ આનર્ત પડયુ છે એમ પુરાણો કહે છે. તે આનર્ત રાજાનો પુત્ર રૈવત કુશસ્થલી અથવા દ્વારકા નામના રાજધાનીના શહેરમા રહીને આખા આનર્ત ઉપર રાજ્ય કરતો હતો. આનર્તનુ મુખ્ય શહેર દ્વારકા કહ્યુ છે, અને પાછળથી વલ્લભી તામ્રપત્રોમા વડનગરને આનર્તપુર કહ્યુ છે એ ઉપરથી વિદ્વાનો એમ ધારે છે કે કાઠીઆવાડ સહિત આખો ગુજરાત તે કાળે આનર્ત કહેવાતો હશે, અને આનર્તનો એક ભાગ કાઠીઆવાડ કે સુરાષ્ટ્ર એ જુના કાળમા પશ્ચિમ હિંદના કેટના ભાગને આનર્ત કહેતા હશે તે નક્કી કહેવુ મુશ્કેલ છે સુરાષ્ટ્ર અને મહીથી સરસ્વતી વચ્ચેનો હાલના ગુજરાતનો ભાગ તો આનર્તમા હોવોજ જોઇએ. એ વખતના આનર્તાન્તર્ગત સુરાષ્ટ્રના મુખ્ય બે શહેરોનો ઉલ્લેખ મહાભારતમાએ મળે છે (૧) દ્વારકા, અને (૨) પ્રભાસ હાલનુ દ્વારકા પાછળથી વસેલુ જણાય છે જુનુ દ્વારકા દરીઆમા ડુબી ગયુ છે, એમ પુરાણો કહે છે તે પ્રભાસથી બહુ છેટે ન હોવુ જોઇએ મારી માન્યતા પ્રમાણે જૂનુ દ્વારકા જૂનાગઢ જ્યા છે ત્યા હતુ.

આનર્તના વંશજો-રૈવતો પછી દ્વારકામા મથુરાના યાદવોનુ રાજ્ય થયુ યાદવોની કથાઓમા પ્રભાસનો ઉલ્લેખ મળે છે અર્જુન ભગવાન

કૃષ્ણને મળવા દ્વારકા જાય છે ત્યારે અપરાન્તથી પ્રભાસ, ત્યાંથી રૈવતાચળ અને ત્યાંથી દ્વારકાં જાય છે. એમ મહાભારત વર્ણવે છે. પ્રભાસને મહાભારતમાં તીર્થસ્થાન ગણ્યું છે. મહાભારતના યુધ્ધ પછી ૩૬ મે વર્ષે યાદવો મદ્યપાન કરીને અંદર અંદર લઢી મુઆ તે પણ પ્રભાસ આગળ. અને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનો પારા ધી બાણથી પીપળા નીચે દેહાંત થયો તે પણ પ્રભાસ આગળ. શ્રીકૃષ્ણના દેહાતનું સ્થળ પ્રભાસ અને વેરાવળ વચ્ચે આજે બતાવવામા આવે છે. મહાભારતના આ અને બીજા ઉલ્લેખો ઉપરથી જણાય છે કે મૌર્યોની પણ પહેલા દ્વારકાં અને પ્રભાસ સુરાષ્ટ્રનાંજ નહીં પણ આનર્ત–ગુજરાતનાં પ્રખ્યાત સ્થાનો હતાં.

ભારતકાળમા પ્રભાસ તીર્થસ્થાન હતું; પણ સોમનાથ ભગવાનને લીધે નહીં. એ સ્થળે સરસ્વતી, હિરણ્યા અને કપિલા ત્રણ નદીઓનો સમુદ્રના કાંઠા ઉપર સંગમ થતો હોવાથી એ તીર્થ થયું હશે. એ પ્રદેશ પણ ઘણો રમણીય લાગે છે.

પ્રભાસ એટલે અતિશય પ્રકાશમાન. વળી પ્રભાસ ક્ષેત્રનું બીજું નામ ભાસ્કરક્ષેત્ર છે. તથા પુરાણોમાં એક કથા એવી છે કેઃ "સૂર્ય પ્રભાસમાં પોતાની પુરી કળાથી પ્રકાશતા હતા. એ પ્રકાશ એવો અસહ્ય હતો કે સૂર્યની સ્ત્રી છાયા પણ પાસે જઇ શકતી નહીં. આથી સૂર્યે પોતાની ૧૬ કળામાથી બાર કળા પ્રભાસક્ષેત્રનાં બાર સૂર્યમંદિરોને આપી દીધી અને ચાર પોતે રાખી." આ બધા ઉપરથી પ્રભાસક્ષેત્રમાં જુના વખતમાં સૂર્ય પૂજા પ્રચલિત હશે, એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. કાઠિયાવાડમાં એક કાળે સૂર્યપૂજાનો જબરો પ્રચાર હતો એમ દેખાડનારા ઘણા અવશેષો મળ્યા છે. માટે પ્રભાસક્ષેત્રમાં સૂર્યમંદિરો હોવાનું માનવામા વાંધો નથી. આજે પણ એક સૂર્યમંદિર ત્યાં છે. સૂર્યપૂજાનો પ્રચાર આ દેશમાંથ ઓછો થવા માંડ્યો, ત્યાં પ્રભાસની કીર્તિ શૈવ-તીર્થ તરીકે આખા દેશમાં પ્રસરી ગઇ.

જુનું સાદું તીર્થ ક્યારે સૂર્યપૂજાનુ સ્થાન થયું એ કહેવું મુસ્કેલ છે. એની કૈં નીશાનીઓ પણ રહી નથી. છેવટની શિવપૂજામા બધું ઢંકાઇ ગયું છે

સોમનાથ

મહાભારતમા પ્રભાસનો તીર્થસ્થાન તરીકે ઉલ્લેખ છે, પણ સોમનાથનો ઉલ્લેખ નથી એ ઉલ્લેખ તો પુરાણોમાજ મળે છે; અર્થાત્ પુરાણોના વખતમા સોમનાથના સ્થાન તરીકે પ્રભાસ શૈવતીર્થ થયુ જણાય છે. પ્રભાસમા સોમનાથની કેવી રીતે સ્થાપના થઇ એ વીશે પૌરાણિક કથાનો સાર નીચે આપ્યો છે (અલબીરુનીએ પણ આ કથા આપી છે).

સોમનાથ એટલે સોમ–ચન્દ્રમાના નાથ, અર્થાત્ પ્રભાસમા સોમનાથની સ્થાપના પણ પહેલી ચન્દ્રે કરી હોવી જોઇએ આ વ્યુત્પત્તિ ઉપર પૌરાણિક કથા ઉભી થઇ લાગે છે, "ચંદ્ર દક્ષ પ્રજાપતિની ૨૭ કન્યાઓને પરણ્યો હતો પણ એમાથી માત્ર એક રોહિણી ઉપર જ તે પ્રેમ રાખતો. આ પક્ષપાતથી રીસાયલી બીજી છવીસ સ્રીઓએ પોતાના પિતા પાસે ફરીઆદ કરી દક્ષે ચન્દ્રને બધી સ્રીઓ ઉપર એક સરખો સ્નેહ રાખવાની શીખામણ આપી, પણ ચન્દ્રે માન્યુ નહીં એટલે દક્ષે શાપ આપ્યો કે, 'જા તને ક્ષય રોગ થશે' હવે ચંદ્રને પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો એણે બધા તીર્થોમા ભમવા માંડ્યુ; છેવટ પ્રભાસમા આવી શિવની ભક્તિ કરવા માંડી ભોળા શિવે પ્રસન્ન થઇને અનુગ્રહ કર્યો કે ચન્દ્રની કળાનો ૧૫ દિવસ ક્ષય થશે અને ૧૫ દિવસ સુધી એ કળા વધતી જશે ચન્દ્રે આ અનુગ્રહથી ખુશી થઇને તે સ્વયભૂ શિવલિંગ ઉપર સોનાનુ મંદિર બંધાવ્યુ"

સોમનાથનું પહેલું મંદિર કોણે બંધાવ્યું?

પ્રભાસપાટણનાજ ભદ્રકાળીના મંદિરની ભીંતમાંથી મળી આવેલા ભાગેલા પથરા ઉપર સોમનાથની ભાવ બૃહસ્પતિની સં. ૧૨૨૫ માં લખાયેલી એક પ્રશસ્તિ છે, જેમા સોમનાથ વીશે એવી દંતકથા લખી છે કે; "સોમનાથનું દેવળ પ્રથમ સોમે સોનાનું બંધાવ્યું હતું, પછી રાવણે રૂપાનું બધાવ્યુ, પછી કૃષ્ણે લાકડાનું બંધાવ્યું. અને છેવટ ભીમદેવે પથ્થરનું બંધાવ્યું." આ દંત કથા ઉપરથી એટલી ઐતિહાસિક હકીકત મળે છે કે અણહીલવાડના ભીમદેવ રાજા (સં. ૧૦૭૮ થી ૧૧૧૮) એ પથ્થરનું મંદિર બંધાવ્યું તે પહેલાં સોમનાથનું લાકડાનું મંદિર હતું. પણ લાકડાનું મંદિર ક્યારે બંધાયું? જુના વખતમાં આપણા દેશમાં મોટે ભાગે લાકડાના મંદિરો થતાં એ સુપ્રસિધ્ધ છે; ગુફામંદિરો શિવાય પથ્થરનાં મંદિરો નવમા દશમા શતક પહેલાંના પશ્ચિમ ભારતમાં ભાગ્યેજ મળે છે; એ વખતે પથ્થરની ઉણપણી ઉપર લાકડાનાં મંદિરો બંધાતાં હતાં. સોમનાથનુ લાકડાનું મંદિર પહેલવહેલું વલ્લભી રાજાઓ (સંવત ૫૫૬ થી ૮૧૬)ના વખતમાં બંધાયું હોય એમ લાગે છે. વલ્લભી રાજાઓ મોટે ભાગે માહેશ્વર-શિવભક્ત હતા એમ એમનાં તામ્રપત્રો ઉપરથી જણાય છે. મૂળથી તીર્થ ગણાતા અને વલ્લભી સમયમાં સૂર્યતીર્થ તરીકે પ્રખ્યાત થએલા પ્રભાસમાં વલ્લભી રાજામાના કોઇએ સોમનાથનું મંદિર બંધાવ્યુ હોય એ સંભવિત છે, એ વખતે પ્રભાસમા સૂર્યપૂજક ચાવડાઓની સત્તા હશે. વલ્લભી રાજાઓએ આ ચાવડાઓની સત્તા ઓછી કરી અને પાટણને શિવપૂજાનું સ્થાન બનાવ્યુ.

વલ્લભી સમયમાં બંધાયલું સોમનાથનું મંદિર કેવું અને કેવડું હશે તે જાણવાનું કંઈ સાધન નથી, પણ સમય સાથે એની પૂજ્યતા વધતી ગઇ હશે; અને મહમદ ગઝનવીએ સં. ૧૦૮૧ (ઇ. સ. ૧૦૨૫) મા એનો નાશ કર્યો ત્યારે એની સમૃદ્ધિ અને ખ્યાતિ આખા ભારતવર્ષમાં અસાધારણ

હતી. પોતનાં દાન પત્રોથીજ ઇતિહાસમાં ઓળખાએલા દાનવીર વલ્લભી-માહેશ્વરોનાં દાનોએ સોમનાથનો મહિમા વધારી દીધો હતો; અને તે પછીના ગુજરાતના સોલંકી રાજાઓ પણ સોમનાથ ની ભકતમાં વલ્લભી--ઓથી ઉતરે એવા ન હતા. સોમનાથના યાત્રાળુઓને સોરઠનો આભીર રાજા ગ્રહરિપુ હેરાન કરતો હતો એ બહાનાથી મૂલરાજે ગ્રહરિપુ ઉપર ચઢાઇ કરી હતી. પાછળથી મુલરાજે (સં. ૧૦૧૭ થી ૧૦૫૨) પ્રભાસની યાત્રા પણ કરી હતી. મુલરાજ પછી ચામુંડ અને દુર્લભ (સં. ૧૦૫૩ થી ૧૦૭૮) પણ શિવભક્ત હતા. મહમુદે જે મંદિર તોડયું તે સો વર્ષ પહેલા બંધાયું હતું એમ મુસલમાન તવારીખ લેખક અલબીરુની લખે છે. વલ્લભીઓના વખતનુ મદિર ગમે તેવુ હોય પણ ઇ.સ. ના દશમા શતકમા તો મુસલમાન તવારીખ લેખકોએ વર્ણન કરેલુ ભવ્ય મંદિર વિદ્યમાન હતું.

ઇબ્નઅસીરે (સં. ૧૨૧૬ થી ૧૨૮૫) સોમનાથનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે કર્યું છેઃ—

"સં. ૧૦૮૦ (ઇ. સ. ૧૦૨૪) માં મેહમુદે હીંદના ઘણાં શહેરો અને કીલ્લાઓ સર કર્યા; તથા સોમનાથની મૂર્તિ લીધી. હીંદમાં આ સૌથી મોટી (પૂજ્યતમ) મૂર્તિ છે. દરેક ગ્રહણ વખતે લગભગ એક લાખ હીંદુઓ ત્યા જાત્રા કરવા એકઠા થાય છે. હીંદુઓ માને છે કે મરણ પછી જીવાત્માઓ સોમનાથમા એકઠા થાય છે અને સમુદ્રભરતીનાં પાણી દ્વારા શિવની પુજા કરે છે. હીંદમા જે કૈં કીમંતી ચીજ થતી હોય તે સોમનાથમા આવે છે. આ મંદિરને દશ હજારથી વધારે ગામો દાનમા મળ્યા છે. અદ્દભુત અને અમૂલ્ય જવાહીરો મંદિર માં એકઠા થયા છે. જો કે પવિત્ર ગગાનદી અને મોમનાથ વચ્ચે ૧૨૦૦ માઇલનું અંતર છે છતા હંમેશા ગંગાના પાણીથી મૂર્તિને નવરાવાય છે.[1]

[1] અલબીરુની પણ કહે છે કે કાશ્મીરથી ફુલ અને (ગંગોત્રીથી) ગંગાનું પાણી હંમેશા આવે છે એવી રીતે ખેપીઆ ગોઠવે છે કે હમેશા એક કાવડ આવ્યા કરે.

હમેશાં એક હજાર બ્રાહ્મણો આ મૂર્તિની સેવા કરે છે તથા યાત્રાળુઓને દર્શન કરાવે છે. યાત્રાળુઓના તીર્થ મુંડન માટે ત્રણસો હજામો રોકાય છે. સાડાત્રણસો ગાનારીઓ સોમનાથ આગળ હમેશાં ગાન અને નૃત્ય કરે છે. આ બધાને પગાર મળે છે. "

મુસલમાન તવારીખ લેખકોના કહેવા પ્રમાણે સાગના ૫૬ થાભલાઓ ઉપર સોમનાથનું મંદિર ઉભું હતું. મુર્તિ અંધારા ઓરડામા હતી. થાંભલાં ઉપર ઉભેલુ મંદિર તે સભામંડપ અને અંધારો ઓરડો તે ગર્ભગૃહ. આ વર્ણન ઉપરથી ઈંટ અને લાકડાનું મંદિર હશે એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. પણ થાભલાઓમા કીંમતી રત્નો જડયા હતા. એના ઉપર કોતર કામ પણ અદ્ભુત હશે. દરેક થાભલા ઉપર હીંદના જુદાજુદા રાજાનું નામ હતું.

સોમનાથનુ લિંગ જમીનની બહાર પાંચ હાથ ઉંચું હતું અને બે હાથ જમીનની અંદર હતું. આ લિંગની ગોળાઇ પણ ત્રણ હાથ જેટલી હતી. હાલ બરડામા આવેલું બીલેશ્વરનું પુરાણું લિંગ જોવાથી સોમનાથનું લિંગ કેવું હશે એનો કંઇક ખ્યાલ આવી શકે. મંદિરના ગર્ભગૃમાં રાતદિવસ રત્નજડિત મસાલો બળ્યા કરતી. મદિરમા બસ્સો મણ વજનની સોનાની સાંકળે મોટા ઘંટો લટકતા હતા. આ મંદિરને લગતી તીજોરીમાં દેવના અલંકારો, રત્નખચિત સુવર્ણની મૂર્તિઓ તથા બીજી અપૂર્વ વસ્તુઓ હતી. મહમુદને મંદિરની લુંટમાંથી ૨૦ લાખ દીનાર કરતાં વધારે કીંમતનો માલ મળ્યો હતો.

અને લુટેની સમૃદ્ધિ લઈને તરતજ મહમુદ પાછો ગયો. કહે છે કે મહમુદને પ્રભાસમંદરનો ચીન અને આફ્રીકાને જોડનાર બહોળો વેપાર જોઈને ત્યાં કાયમ રહેવાનું મન થયું હતું, પણ છેવટે દામી શાનીમ નામના હાકેમને નીમી તે ચાલ્યો ગયો.

મહમુદે હજી હીદુસ્થાન બહાર તો પગે નહી મુક્યો હોય ત્યાં, ભાવિક હીંદુઓએ મુસલમાન હાકેમને કાઢી મૂક્યો અને સોમનાથનો જીર્ણોદ્ધાર શરુ કરી દીધો. આ જીર્ણોદ્ધાર ભીમદેવેજ કરાવ્યો હશે. એ વખતના વિમળશાહના દેલવાડાના મંદિરની અદ્દભુત અને ભવ્ય રમણીયતા જોઈને દંડનાયક વિમળશાહના રાજા ભીમે ભક્તિથી બંધાવેલું સોમનાથનું મંદિર કેવું હશે એ કલ્પી શકાય છે. હીંદુ સ્થાપત્યકળાનો જે સુંદર ભગ્નાવશેષ અત્યારે સમુદ્રકાંઠે દેખાય છે તે આ ભીમ દેવના મંદિરનો અવશેષ હોવાનો સંભવ છે. ભીમદેવે બંધાવેલા મંદિરની સિદ્ધરાજ જયસિંહે તથા કુમારપાળે મોટા પાયા ઉપર મરામત કરાવી હતી અને એમાં ઘણા સુધારાવધારા કર્યા હતા. આ મંદિર એવું મજબુત હતું કે છે'ના ૯૦૦ વર્ષના કાળના ઘસારા સામે તથા એટલા વખતમાં થયેલા પાંચ મુસલમાની હુમલા સામે એનો કેટલોક ભાગ ટકી રહ્યો છે.

એક સરકારી લેખકના કહેવા પ્રમાણે આ ભગ્નાવશેષનું યથાર્થ વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે એ મહાન્ અને ભવ્ય ખંડેર છે. એનું ગર્ભગૃહ અષ્ટકોણ છે. આના પથરાઓ સમપ્રમાણતા ઉપર અમુક દૃષ્ટિ રાખીને કાપવામાં આવ્યા છે. અને પથરાના બહારના ભાગ ઉપરના કોતર કામની સુંદરતા જોતાં તો કળાદૃષ્ટિએ શું કહેવું ? આ ભગ્નાવશેષના દરેક પથરામાં ભારતની સ્થાપત્યકળાના શ્રેષ્ઠ સમયનું પ્રતિબિંબ ઝળકે છે.

ભીમદેવના આ ભવ્ય મંદિરે પાશુપત આચાર્યોના હાથ નીચે અઢી-સો વર્ષ સુધી અસાધારણ જાહોજલાલી ભોગવી હતી. છેવટે સં. ૧૩૫૩-

(ઇ. સ. ૧૨૯૭) માં અલ્લાઉદ્દીનના સરદાર અલફખાને ગુજરાત જીત્યા પછી સોમનાથ લીધું તથા લુટયું. સોમનાથ સં. ૧૩૭૪ માં બીજી વાર લુંટાયું ત્યારે જુનાગઢના રા' ખેંગાર ચોથા (સં. ૧૩૮૧ માં ગાદીએ બેઠો) એ સોમનાથનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો. પણ વળી સં. ૧૪૫૧ માં ૧૫૧૧ મા અને૧૫૬૭ માં મુસલમનોને હાથે સોમનાથનો નાશ થયો. અલફખાનની લુંટ પછી સોમનાથે પહેલાંની જાહોજલાલી તો કદી પ્રાપ્ત ન કરી; એનો વેપાર ક્ષીણ થઇ ગયો. છેક ચીનથી અને આખા પુર્વ હીંદુસ્તાનથી ઉન્નોન રસ્તે આવતો માલ લેવા છેક આફ્રીકાથી પ્રભાસના બંદરમા આવતા વહાણો વેપાર ક્ષીણ થઇ જવાથી અને ચાંચીઆની બીકે બીજે જવા લાગ્યા. શહેરની વસ્તી ઘટી ગઇ, સોમનાથ મંદિરની સમૃદ્ધિ તો રહીજ નહી. છેલ્લા નાશ પછી તો સોમનાથ સાવ તેજહીન થઇ ગયું. એ મંદિરનો જુના ને મળતો જીર્ણોદ્ધાર કરવાનો વિચાર પડતો મુકાયો. કેટલાં વર્ષ સુધી પ્રભાસ સોમનાથસુનું રહ્યું હશે એ ખબર નથી પણ જુના ખંડેરથી થોડે દૂર હાલતું નવું દહેરું તો સં. ૧૮૩૯ માં અહલ્યાબાઇએ બંધાવ્યુ છે.

સોમનાથ પાશુપતમતનું ધામ.

ભીમદેવ પહેલાના વખતથી તે ગુજરાતના છેલ્લા રાજા કર્ણવાઘેલાના વખત સુધી સોમનાથ આખા ભારતવર્ષના શૈવધર્મનું ધામ હતું. એનું એક કારણ એના બંદરની સમૃદ્ધિ તથા એની પૂજ્ય પ્રાચીનતા એ ખરૂં, પણ એનું બીજું અને મોટું કારણ પાશુપતમતનું એ ધામ હતું એ છે. શૈવધર્મનો પાશુપતમત જુનામાં જુનો સંપ્રદાય છે. એક કાળે પશ્ચિમ હીંદુસ્તાનમાં પાશુપતમતનું જબરૂ જોર હતું. પાશુપત સંપ્રદાયના મૂલ આચાર્ય નકુલીશ પાશુપત લાટમાં—કારવણમાં જન્મ્યા હતા; પણ એનું જોર સૌરાષ્ટ્રમાં જામ્યું જણાય છે. ઇ. સ. ના દશમા શતકમાંજ પાશુપતમતનું પશ્ચિમ હીંદમાં જોર થવા માંડયું હોય એમ અનેક લેખો ઉપરથી

જણાય છે. એ વખતથી બંધાવા માંડેલાં અનેક સુંદર અને ભવ્ય શિવ-મંદિરો સાથેના મઠોમાં પાશુપત આચાર્યો તથા એમના શિષ્યો વસતા હતા. ગુજરાતના પડોશી મેવાડ રાજ્યમાં આવેલા એકલિંગજીના પુજારી તથા મેવાડના રાણાઓના ગુરુઓ હારિતરાશિ વગેરે કુશિક શાખાના પાશુપતઆચાર્યો હતા એમ એકલિંગજીના મંદિરની પાસેના નાથમંદિરની સં. ૧૦૨૮ ની પ્રશસ્તિ ઉપરથી જણાય છે. ગુજરાતમા ગાર્ગ્ય શાખાના પાશુપત આચાર્યો રહેતા હતા, આબુ ઉપર અને ઉજ્જૈનમાં પણ પ્રખ્યાત મઠો હતા. ઉજ્જૈનમા સં. ૧૨૯૫ માં કેદારરાશિ મઠપતિ હતા. છેક મહીસુર સુધી પાશુપતમતનો પ્રચાર થયો હતો.

ગુજરાતમાં પાશુપતમતના નાના નાના તો અનેક મઠો હતા, પણ મુખ્ય મઠો બે હતા એક સિદ્ધપુરમા અને બીજો પાટણમા. બંને મઠોના આચાર્યો ઉપરની ગુજરાતના સોલંકી રાજાઓની ઉજ્જ્વલ ભક્તિનો પ્રકાશ આખા હીંદમા ઝળકતો હતો. આ બેમાએ સોમનાથની કીર્તિ તથા ત્યાંના મઠના પાશુપત આચાર્યોનું જોર વધી જાય. એ વખતે પ્રભાસક્ષેત્ર ગુજરાતના સોલંકી રાજાઓને ખંડણી ભરતા રાજાઓને તાબે હતું. પણ પ્રભાસક્ષેત્રનાજ નહીં પણ આખા ગુજરાતની શૈવ પ્રજાના હૃદયના રાજા અને ભક્તિભાજન તો સોમનાથના આચાર્યો હતા. રાજાઓના મુકુટ એમના ચરણમા નમતા. સોમનાથનું મંદિર જાતે એક શહેર જેવું હતું અને એમાં સર્વોપરી સત્તા મઠના આચાર્યની રહેતી.

પાશુપતમતનું સવિસ્તર વિવરણ કરવાનો અહીં અવકાશ નથી (એ માટે જુઓ 'શૈવધર્મનો ઇતિહાસ') પણ સોમનાથ દ્વારા પાશુપત શૈવ ધર્મનો ગુજરાતમાં કેવો પ્રચાર તે કાળે થયો હશે એ બતાવવા પુરતા ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો નીચે આપ્યા છેઃ-*

* જુનાગઢના ચુડાસમાઓની સત્તા નાઘેર અને પાટણ સુધી લાંબો વખત પહોંચી હોય એમ જણાતું નથી. ત્યાં તો સ્થાનિક ઠાકોરનું જ જોર રહ્યુ હતું.

ગુજરાતના પહેલા સોલંકી રાજા મૂલરાજે સોમનાથની યાત્રા કરી હતી એવી નોંધ છે. મુળરાજ શિવભક્ત હતો. એણેજ સિદ્ધપુરમાં રુદ્રમહાલય બંધાવ્યો હતો. મૂલરાજે એક વજ્જકાચાર્ય નામના શૈવ આચાર્યને સ. ૧૦૩૦ માં દાન આપ્યાનું તામ્રપત્ર કહે છે. આ આચાર્ય ક્યાના હતા એ જાણવામાં નથી, પછી સં. ૧૨૨૫ માં સોમનાથની આ ભાવ બૃહસ્પતિની પ્રશસ્તિ લખાએલી છે. આ પ્રશસ્તિનો ભાંગેલો પથરો પાટણમાંજ ભદ્રકાળી આગળના મંદિરની એક દિવાલમાંથી મળ્યો છે. પ્રશસ્તિમાં સોમનાથ મંદિરની પ્રખ્યાત દંતકથા આપી છે. પ્રશસ્તિના શ્લોકોમા લખ્યું છે કે: " સોમનાથનું મંદિર પ્રથમ સોમે (ચંદ્ર) સોનાનું બંધાવ્યું. પછી બીજા યુગમા રાવણે રુપાનું બંધાવ્યું, કૃષ્ણે લાકડાનું બંધાવ્યું અને ભીમદેવે પથ્થરનું બંધાવ્યુ અને છેવટ કુમારપાળના વખતમાં સોમનાથના એ વખતના મઠપતિ ભાવ બૃહસ્પતિની દેખરેખ નીચે મોટા પાયા ઉપર આ મંદિરની મરામત કરાવવામાં આવી '

રાજા કુમારપાળે આચાર્ય ભાવ બૃહસ્પતિને બ્રહ્મપુરી ગામ દાનમાં આપ્યું એમ આ પ્રશસ્તિ કહે છે. પાશુપતાચાર્ય ભાવ બૃહસ્પતિને પોતાને માટે પણ થોડી વિગત આપી છે. " ભાવ બૃહસ્પતિ કાન્યકુબ્જ બ્રાહ્મણ હતા, માળવાના રાજાના ગુરૂ હતા (માળવાના રાજાઓ પણ શિવભક્ત

વાજાએ પાસેથી અલફખાને પ્રભાસક્ષેત્ર જીતી લીધું ત્યારથી ફરીથી કાંઠા ઉપર મુસલમાની સત્તા થઇ. મહમુદ બેગડે જુનાગઢ લીધું ત્યાં સુધી દીલ્હીથી સોરઠ ઉપર હાકેમો નીમાતા. એ વખતે તળ. સોમનાથમાં તો વાજાએનું રાજ્ય હતું, પણ પછી ગુજરાતના સુલતાનોની સત્તા જામી, અને અકબરે સોરઠ જીત્યું ત્યારથી સોમનાથ પાટણ મોગલોના હાથમાં ગયું. મુગલસત્તા પણ ભાંગી ત્યારે કસ્બા તીઓના હાથમાં ગયું. પછી માંગરોળના શેખે અને પોરબંદરના રાણાએ દબાવ્યું. છેવટ દીવાન અમરજીએ પાટણ જીતી લીધું અને ત્યારથી તે જુનાગઢને તાબે છે, મુસલમાની વખતમાં મુસલમાનો મક્કા અને મદીનાની હજ કરવા માટે પાટણથી વહાણમાં બેસતા એટલે એની કંઇક કીર્તિ જળવાઇ રહી હતી.

હતા), સિદ્ધરાજ જયસિંહના મિત્ર હતા એમણે બીજા અનેક શિવ મંદિરો બંધાવ્યાં હતાં, અનેકનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો હતો. સોમપુરની આસપાસ કીલ્લો બંધાવ્યો. બ્રાહ્મણો માટે ઘરો બંધાવ્યાં અને સોમનાથના રસ્તામાં વાવકુવાઓ ખોદાવ્યા. ”

આ શબ્દો ઉપરથી સોમનાથ ભગવાનના મંદિરમાજ નહી પણ પાટણમાંએ આચાર્યની સત્તા ચાલતી હતી એમ જણાય છે.

સં. ૧૨૭૩ મા લખાયલી સોમનાથની એક બીજી પ્રશસ્તિ પાટણમાજ કાઝીના ઘર પાસેથી મળી આવી છે.

સં. ૧૩૨૦ ના વેરાવળના હરસદમાતાના મંદિરના શિલાલેખમાં એ વખતે પાટણના મઠમા પરમ પાશુપતાચાર્ય મહાપંડિત ગંડશ્રી પરવીર ભદ્ર મહત્તર (મહંત) હોવાનો ઉલ્લેખ છે.

વિ. સં. ૧૩૨૮ની નાનાકની પ્રશસ્તિમા વીશલદેવે સોમનાથની યાત્રા કર્યાનો ઉલ્લેખ છે. નાનાક પોતે પણ સોમનાથનો ભક્ત હતો.

સં. ૧૩૪૩ ની સારંગદેવના વખતની ત્રિપુરાંતકેશ્વરપ્રશસ્તિ (જે સીન્ત્રા પ્રશસ્તિ. નામથી ઓળખાય છે તે) જોવા જેવી છે. એ વખતે સોમનાથની જાહોજલાલીનું શિખર આવી ગયું હતું. દશજ વર્ષ પછી ગુજરાતનું હિંદુ રાજ્ય અને સોમનાથનું મંદિર છિન્નભિન્ન થઇ જવાનાં હતાં એની કોઇને કલ્પના પણ થતી નહોતી.

આ પ્રશસ્તિમાં શિવસ્તુતિના ત્રણ શ્લોક પછી દશ શ્લોકોમાં વીશલદેવ (વિશ્વમલ્લ) અર્જુનદેવ અને સારંગદેવ રાજાની પ્રશસ્તિ છે. એ વખતના ગુજરાતના વાઘેલા રાજા સારંગદેવનાં વખાણ કરતા લખ્યું છે કેઃ “ તેણે મોટા લશ્કરવાળા યાદવ (જુનાગઢના ચુડાસમા) અને માળવાના

રાજાને પોતાના બળથી યુદ્ધમાં ક્ષીણબળ કરી નાખ્યા. * "

૧૪ મા શ્લોકથી આચાર્ય ત્રિપુરાંતક પોતાની વાત શરૂ કરે છે. એ કહે છે કે "તપ અને ક્રિયાકાંડનું ફળ આપનાર ભગવાન્ શંકરે જાતે વિશ્વ ઉપર અનુગ્રહ કરવા માટે ભટ્ટારક શ્રી લકુલીશ રૂપે અવતાર લીધો (શ્લો. ૧૨) અને લાટના ભૂષણરૂપ કારવણ (कारोहण) માં આવીને રહ્યા (૧૫) પાશુપતના જુદાજુદા વ્રત આચરવા માટે કુશિક; ગાર્ગ્ય, કૌરુષ અને મૈત્રેય નામના તેના ચાર શિષ્યો થયા (૧૬) ચાર શિષ્યોમાંથી ચાર જાતના પાશુપત ગોત્રો થયા (૧૭). આમાંથી ગાર્ગ્ય ગોત્રના અલંકારરૂપ કાર્તિકરાશિ સ્થાના ધિપતિ (મઠપતિ) થયા. [ક્યાના?] એના શિષ્ય વાલ્મીકરાશિ થયા. આ વાલ્મીકરાશિએ એક સુજાન તપોધનને ત્રિપુરાંતક નામથી પોતાનો શિષ્ય કર્યો (૧૯, ૨૦, ૨૧.) ૨૨ થી ૩૦ શ્લોક સુધીમાં ત્રિપુ
વર્ણન છે. ૩૧ મા શ્લોકમા કહ્યું છે કે ઉત્તર ત્રિપુરાંતક ઉપશમના સ્થાનરૂપથી દેવપત્તન (પ્રભાસપાટણ) આવ્યા (૩૧). સરસ્વતી અને સાગરના સંયોગથી જેનો પ્રદેશ સુંદર લાગે છે અને સોમનાથના કપાળ ઉપરના બાલચંદ્રની પ્રભાથી જે પ્રકાશે છે તે જગતના ભૂષણરૂપ સોમનાથમાં, બધાં તીર્થોમા નહાવાથી જાનેજ સર્વ તીર્થરૂપ જેનું શરીર થઈ ગયું છે એવા આ ત્રિપુરાનક આવ્યા (૩૨, ૩૩). અહીં સાક્ષાત્ શંકરરૂપ શ્રી ગંડબૃહસ્પતિએ એમને છઠ્ઠા મર્દન કર્યા, અને આ સ્થાનનો પોતાના વિશુદ્ધ ચરિત્રથી આ ઉદ્ધાર કરશે એમ જાણીને ગંડબૃહસ્પતિ ખુશી થયા,

*युधि यादवमालवेश्वरावकृत क्षीणबलौ बलेन यः ।
पृथुविग्रहधारिणौ पुरा पतगेन्द्रो गजकच्छपाविव ॥

प्रशस्ति· श्लोक १

(૩૫).* આ ત્રિપુરાંતક દુઃખી દરિદ્રોને પુષ્કળ ધન આપતા કારણ કે:- सतां प्रपन्नार्तिहरा हि संपदः (શરણે આવેલાનાં દુઃખ હરવામાં જ સજ્જનોની સંપત્તિ વપરાય છે) (શ્લો. ૩૭). આ ત્રિપુરાંતકને રમા નામની વહાલી પત્ની હતી (૩૮).

૪૦ મા શ્લોકથી જે માટે આ પ્રશસ્તિ લખવામાં આવી છે તે દેવસ્થાન ઉભાં કરવાનું વર્ણન શરુ થાય છે પ્રશસ્તિલેખક કહે છે કે: " સોમેશ્વરના મંદિરના મંડપની ઉત્તરે, જીર્ણઘટિકાના સ્થાનની પાસે, શંકરનાં પાંચ મુખથી જાણે અધિષ્ઠિત ન હોય એવાં પાંચ શિવાલયો કરાવ્યાં. † પોતાની માતા માલ્હણદેવીના નામથી માલ્હણેશ્વર, પોતાના ગુરુના નામથી ગંડ બૃહસ્પતિશ્વર શ્રી બૃહસ્પતીની સ્ત્રી ઉમાના નામથી ઉમેશ્વર પોતાના નામથી ત્રિપુરાંતકેશ્વર અને પોતાની પ્રિયાના નામથી રમેશ્વર· એમ પાંચ શિવમંદિરો કરાવ્યા, (૪૧ થી ૪૪); અને આ પાંચ મંદિરોના વચલા ભાગમાં, ગોરક્ષકનું, ભૈરવનું, હનુમાનનુ, સરસ્વતીનું અને સિદ્ધિ વિનાયકનું સ્થાન કરાવ્યું (૪૫) અને ઉત્તરના દ્વાર સામે સુંદર સ્તંભો ઉપર તોરણ

* सरस्वतीसागरसंप्रयोगविभूषिताभागमयागमयः ।
सोमेशचूडावलमानबालचन्द्रप्रभा विलितं प्रभासम् ॥ ३२ ॥
इह महीतलतीर्थविग हनादखिलतीर्थमयीं दधदाकृतिम् ।
भुवनभूषणभूतमभूषयन्नगरमिन्दुकलाभरणस्य यः ॥ ३३ ॥
इह साक्षादुमाक्रान्तः श्रीमान्गण्डबृहस्पतिः ।
आर्यमेनं विनिर्माय पट्ट चक्रे महत्तराम् ॥ ३४ ॥
स्थानं निजविशुद्धचरित्रैरद्धरिप्याति महत्तर एषः ।
इत्यवेत्य मुमुदे हृदि चातुर्जातकेन गुणजातरसेन ॥ ३५ ॥

† सोमेश्वरायतनमण्डपमुत्तरेण
श्रीमाजि जीर्णघटिकालयसंनिधाने ।
येनाक्रियन्त कृतिनायतनानि पंच ॥ ४०

કરાવ્યું (૪૬). શ્લોક ૪૭ થી કયા માણસોએ શુ કામ કરવું એની કેક વિગતવાર સૂચના છે. હમેશા નૈવેદ્ય માટે કોઠારમાથી કઇ કઇ વસ્તુઓ કેટલીકેટલી કાઢી આપવી એ પણ લખ્યું છે. છેવટ ૭૪ મા શ્લોકમાં આ પાશુપત મહંત ત્રિપુરાંતકની સ્તુતિ છે, અને ૭૫ મા પ્રશસ્તિ રચનાર કવિએ પોતાની ઓળખાણ આપી છે ધન્ધના પુત્ર ધરણીધરે આ પ્રશસ્તિ લખી છે. * અંતે નીચે પ્રમાણે મિતિ લખી છે. श्रीनृपविक्रम सं. १३४३ वर्षे माघ शुद्धि ५ सोमे लिङ्गप्रतिष्ठामहोत्सवः समजनि ॥

ટીપ્પણી

આ ૭૬ શ્લોકની કવિ ધરણીધરે લખેલી ત્રિપુરાંતકપ્રશસ્તિ વાચતા સારા સંસ્કૃત મહાકાવ્યનો એકાદ સર્ગ વાચતા હોઇએ એવો ભ્રમ આવે છે. ભાષા અને પદ્યરચના મધુર છે ગુજરાતની સ્વતંત્રતા ગયા પહેલા છેવટ છેવટ સોમનાથની સ્થિતિ કેવી હતી એનો આબાદ ખ્યાલ આ પ્રશસ્તિમાથી આવે છે. ત્રિપુરાંતકે સ ૧૩૪૩ મા નવા મન્દિરો બધાવ્યા અને લિંગ-પ્રતિષ્ઠાનો મહોત્સવ કર્યો. તે પહેલા સોમનાથના મુખ્ય મદિરની આસપાસ કેટલા મંદિરો હશે એ ચોક્કસ જાણવામા નથી. પણ ત્રિપુરાંતક પહેલાના મહંતોએ પણ ઘણા સુધારાવધારા કર્યાનુ જુદી જુદી પ્રશસ્તિઓ ઉપરથી જણાય છે એટલે સોમનાથનુ મદિર વિક્રમની ૧૪ મી સદીના પહેલા અર્ધા ભાગમા મદિરોનુ શહેરજ લાગતુ હશે

ત્રિપુરાંતક પોતાને છઠ્ઠા મહન્ત કહે છે. દરેક મહંતની કારકીર્દી પચ્ચીસ વર્ષનીજ માનીએ તો તો સ. ૧૨૨૫ ની પ્રશસ્તિવાળા ભાવ બૃહસ્પતિજ પહેલા મહંત હોવા જોઈએ. પણ કંઈ ચોક્કસ ન કહેવાય. સં ૧૩૫૩ (ઇ સ. ૧૨૯૭) મા અલફખાને ગુજરાત લીધા પછી સોમ-

* एषा प्रशस्तिरनवद्यपदार्थवन्धा
धन्धात्मजेन विदधे धरणीधरेण ॥ ७५ ॥

નાથની સ્થિતિ કેવી રહી હતી અને ત્યા કોઇ મહત હતા કે નહી એ જાણવામા નથી પણ એ પહેલા દોઢસો વર્ષથી ચોક્કસ (સ ૧૨૦૦ થી ૧૩૫૩) અને ઘણુ કરીને ત્રણસો વર્ષથી સોમનાથનુ મદિર પાશુપત આચાર્યોના હાથમા હતુ મહમુદ ગઝનવી આવ્યો તે પહેલા મહતો હતા કે નહી એ જાણવામા નથી અને સ ૧૩૫૩ પછી પણ અધારો પડદો પડી જાય છે જો કે રા'ખેગાર ચોથાએ સોમનાથની ફરી પ્રતિષ્ઠા કરી ત્યારે કોઇ મહતને સ્થાપ્યો હોય એ સભવિત છે અને સ ૧૪૪૫ થી ૫૬'૫૭ સુધી વાજરાજા શિવગણમિશ્રનુ રાજ્ય હતુ એટલે એ વખતે સોમનાથમા કોઇ મહત હોવાનો સભવ છે છેવટ મુસલમાનોના વારવાર હુમલાથી અને શૈવધર્મનાજ અતર્ગત ત્રસ્કાટથી પાશુપતમત ૧૫ મા શતકમા અસ્ત થઇ ગયો જણાય છે જ્યારે પાશુપત શૈવધર્મ અસ્ત થવામા હતો એ વખતમાજ વૈષ્ણવ ધર્મનુ ગુજરાતમા જોર થવા લાગ્યુ એ પણ વખતેકારણ હોય

આજે જુના સોમનાથનુ કે રહ્યુ નથી આજે બાર જ્યોતિર્લિંગમાના એ સોમનાથના દર્શન કરવા કરતા નારાયણમદિર ભગવવા લોકો વધારે જાય છે પ્રભાસનો મહિમા એ સગધમાજ હવે રહ્યા છે સોમપુરા બ્રાહ્મણો અને સોમપુરા સલાટોના નામમા જુના સોમપુરનો ભણકાર સભળાય છે

આવેલું આ શહેર સામે કાંઠેથી સુંદર દેખાય છે. સરસ્વતીનદી વાગ્દેવતાનું સ્વરૂપ મનાય છે અને ઘણા પ્રાચીન કાલથી આપણામાં પૂજ્ય તથા પવિત્ર મનાય છે. ઋગ્વેદમાં સરસ્વતીની સ્તુતિના મંત્રો છે. ઋગ્વેદની સરસ્વતી નદી તો ઉત્તર હિંદુસ્તાનમા હોવી જોઇએ. થાણેશ્વર પાસે વહેતી અને ઘર્ઘરને મળતી નદી તે ઋગ્વેદની સરસ્વતી હોય એ સંભવિત છે.

ગુજરાતની આ નદીનું નામ સરસ્વતી કોણે અને શા માટે પાડયું એ જાણવાનું કંઈ સાધન નથી; પણ ઘણા જુના કાલથી સરસ્વતી વીશે જે કથાઓ પુરાણોમા છે તે તે આ સરસ્વતીને લાગુ પાડવામા આવી છે અને સિદ્ધપુર આગળ સરસ્વતીનો પ્રવાહ પૂર્વ તરફ વહેતો હોવાથી કે કોઇ બીજા ગૂઢ કારણથી સિદ્ધપુર પાસેની સરસ્વતી ખાસ પવિત્ર ગણાય છે. પુરાણોકત કપિલાશ્રમ સિદ્ધપુર પાસેજ હતો. ભગવાન કપિલે પોતાની માતા દેવહુતીને બ્રહ્મજ્ઞાન આપ્યુ તથા જ્ઞાનથી દેવહુતી જલરૂપ થઇ ગયાં એ પ્રસંગ સિદ્ધપુર પાસેજ બનેલો; વળી પિતાની આજ્ઞાથી પોતાની માતા રેણુકાનું માથુ કાપી નાખનાર ભગવાન પરશુરામ કપિલાશ્રમના બિંદુ સરોવરમા સ્નાન કરીને તથા એ સરોવરના જલવડે પોતની માતાનું શ્રાદ્ધ કરીને પાપમુક્ત થયા હતા; વગેરે કથાઓની અસરથી આ તીર્થમા માતૃશ્રાદ્ધ કરવાથી માતા મુકત થાય છે અને પુત્ર માતૃઋણમાંથી છુટે છે એવી માન્યતા ચાલી છે. જેમ ગયાજી પિતૃગયા મનાય છે અને ગયામા પિંડદાન કરવું એ પિતૃભક્ત પુત્રની ફરજ ગણાય છે:—

... .

गयायां पिण्डदानेन त्रिभिः पुत्रस्य पुत्रता।

તેમજ માતૃગયા—સિદ્ધપુરમા પિંડદાન કરવાની માતૃભકત પુત્રની ફરજ મનાય છે સિદ્ધપુરને માતૃગયાનું પદ આપી આ દેશના મુખ્ય તીર્થ સ્થાનોમાં મોટુ સ્થાન અપાવનાર તો ઉપર સૂચન કરેલી પૌરાણિક કથાઓજ હશે હાલમાં સિદ્ધપુરનું માહાત્મ્ય વર્ણવતા ત્યાના બ્રાહ્મણો કહે છે કે "સર્વ તીર્થોમાં શ્રેષ્ઠ તીર્થ શ્રીસ્થલ (સિદ્ધપુર) છે એમ પ્રાચીન

ઋષિઓ કહી ગયા છે. એ સર્વ પ્રકારની સમૃદ્ધિ આપે છે. માત્ર એના દર્શનથી મોક્ષ મળે છે. ગયા આગળ સ્વર્ગ એક યોજન દુર છે, અને સિદ્ધપુર આગળ તો ફક્ત એક હાથ દુર છે" સિદ્ધપુરનું પ્રાચીન નામ શ્રીસ્થલ હોય એમ જણાય છે. અને ઉતર હીંદુસ્તાનમાથી મૂળરાજે બોલાવેલા તથા શ્રીસ્થલમા રાખેલા બ્રાહ્મણોએ તેને સિદ્ધપુર નામ આપ્યું હોય એ સભાવિત છે; જો કે દંત કથા તો એવી ચાલે છે કે મૂળરાજે શરૂ કરેલો રૂદ્રમહાલય સિદ્ધરાજ જયસિંહે પુરો કર્યો ત્યારે એના માનમાં બ્રાહ્મણોએ રાજાના નામના પહેલા બે અક્ષરો લઇ આ તીર્થસ્થાનનુ સિદ્ધપુર નામ પાડ્યુ.

જો કે સિદ્ધપુર ગુજરાતનું તીર્થસ્થાન છે પણ માતૃગયા તરીકે એની ખ્યાતિ થવાથી બીજા પ્રાંતોના પણ ઘણા યાત્રાળુઓ માતૃશ્રાદ્ધ કરવા અહી આવે છે આ કારણથી આ શહેરમા બ્રાહ્મણોની મોટી વસ્તી છે, જે સિદ્ધપુરીઅ નામથી બહાર ઓળખાય છે. આ શહેરમા બ્રાહ્મણો સિવાય વોરાઓની વસ્તી વધારે દેખાય છે. તેઓ વટલેલા બ્રાહ્મણો છે એમ કહેવાય છે સિદ્ધપુરમા કુલ વસ્તી છેલ્લી ગણત્રી પ્રમાણે ૧૫૪૪૭ માણસની છે. સરસ્વતીના કાંઠા ઉપર બ્રાહ્મણો તથા શિવભક્તોએ ઉભા કરેલા અનેક મઠો દેખાય છે જેમા સૌથી સરસ અહલ્યાબાઇનો (ઇ. સ. ૧૭૭૫ મા) બધાવેલો મઠ છે.

સિધ્ધપુરની જાત્રા કરવા જનાર સરસ્વતીમા સ્નાન કરે છે, તેને કાંઠે એક દિવસ શ્રાદ્ધ કરે છે, બીજે દિવસે શહેરની પશ્ચિમે એક ગાઉ ઉપર આવેલા કપિલાશ્રમમા જઇ જ્ઞાનવાપીમા, અલ્પ સરોવરમા તથા બિંદુ સરોવરમા સ્નાન કરે છે તથા ત્યાજ માતૃશ્રાદ્ધ કરે છે. આ જ્ઞાનવાપી વગેરે નામો સુદર છે પણ એના પાણી ચોમાસા સિવાયની ઋતુમા લીલાં થઇ ગએલા તથા ગધાઇ ગએલા હોય છે જેથી એમા નાવાના વિચારથી પણ ત્રાસ થાય છે આપણા તીર્થસ્થાનોને સ્વચ્છ તથા સુંદર રાખીને ખરેખરાં તીર્થરૂપ કરતા આપણે ક્યારે શીખશું?

બિંદુ સરોવર કહેવાય છે સરોવર પણ છે એક ચોરસ કુંડ, તે ચારે તરફ પથ્થરથી બાંધેલો છે. એની દક્ષિણ બાજુએ એક લાંબું મળંગ મંદિર છે, તેમા કર્દમજીની. દેવહૂતિની, કપિલદેવની અને ગરૂડ ઉપર બેઠેલાં વિષ્ણુ ભગવાનની મૂર્તિઓ છે. પશ્ચિમ બાજુના મંદિરમાં શંકરની મૂર્તિ છે. બિંદુ સરોવરમાં સ્નાન કર્યા પછી યાત્રાળુ આ દેવોના દર્શન કરે છે.

અથવા કનોજના રાજા ભુવનાદિત્ય કે મુંજલદેવના રાજ, દંડક નામના ત્રણ પુત્રો સોમનાથની યાત્રાએથી પાછા ફરતાં થોડો વખત અણહીલવડ પાટણમા રોકાયા હતા, અને દરબારમા પ્રીતિપાત્ર થવાથી રાજ ત્યાંજ રહી ગયો અને રાજાની બેન લીલાદેવીને પરણ્યો. લીલાદેવી સુવાવડમા ગુજરી ગઇ પણ એને પેટે અવતરેલો પુત્ર મૂળરાજ જીવતો રહ્યો; અને મોસાળમાજ મોટો થયો. હવે છેલ્લો રાજા સામતસિંહ નબળા મનનો હતો. એક દિવસ દારુની ધુનમા એણે મૂળરાજને રાજગાદી ઉપર બેસાર્યો પણ દારુ ઉતરતા એ તો સ્મત હતી એમ કહેવા લાગ્યો. પણ મૂળરાજ તે દિવસથી પોતાને રાજા કહેવરાવવા લાગ્યો. અને બળવો કરી મામાને મારી ગાદીએ બેઠો.' આ દંતકથાને ઇતિહાસનો આધાર ઘણો થોડો છે, પણ વિ. સ. ૧૦૪૩ ના પોતાના તામ્રપત્રમા મૂળરાજ પોતાને ચાલુક્ય વંશના મહારાજાધિરાજ રાજીનો પુત્ર કહે છે. આ ઉપરથી દંતકથામા જળવાઇ રહેલ મૂળરાજના પિતાનું નામ તથા ચાલુક્ય વંશ યથાર્થ લાગે છે. પણ આ ચાલુક્ય વંશ ક્યાનો? એ શંકાસ્પદ છે. ગમે તેમ હો પણ ગુજરાતના ગારવને વધારનાર, એ વખતના હીંદુસ્થાનના મોટાં રાજ્યોમા ગુજરાતને સ્થાન અપાવનાર તો આ ચાલુક્ય વંશજ છે. ચાલુક્ય સમયમાજ ગુજરાત બધી રીતે સમૃદ્ધ થયું અને એ ચાલુક્ય વંશનો આરંભ યોગ્ય રીતે મૂળરાજથી થયો ચાવડા વંશના વખતની નાની ઠકરાતને, મૂળરાજે ગાદીએ બેસતાંજ વધારવા માંડી.

બિંદુ સરોવર કહેવાય છે સરોવર પણ છે એક ચોરસ કુંડ. તે ચારે તરફ પથ્થરથી બાંધેલો છે. એની દક્ષિણ બાજુએ એક લાંબું મળંગ મંદિર છે, તેમા કર્દમજીની. દેવહૂતિની, કપિલદેવની અને ગરુડ ઉપર બેઠેલા વિષ્ણુ ભગવાનની મૂર્તિઓ છે. પશ્ચિમ બાજુના મંદિરમાં શંકરની મૂર્તિ છે. બિંદુ સરોવરમાં સ્નાન કર્યા પછી યાત્રાળુ આ દેવોના દર્શન કરે છે.

બિંદુ સરોવરની પાછળ પાછળ એક લંબ ચોરસ કુંડ છે તેને અલ્પ સરોવર કહે છે. એ બન્ને કુંડોનો નીચેથી એક બીજા સાથે સંબંધ છે. આ કુંડ અલ્પ સરોવર શા માટે કહેવાય છે એ વિષે જુદા જુદા અર્થહીન ખુલાસા સાંભળવામા આવે છે.

આ સ્થાન આગળ કાર્તિક શુદિ પુનેમે મોટો મેળો ભરાય છે. બાવા લોકો આ મેળામા વધારે દેખાય છે. આશરે એક લાખ માણસ ભેગાં થતા હશે.

સિદ્ધપુરની યાત્રામાં આથી વિશેષ કંઈ નથી. યાત્રાળુ એકાદ દિવસ સરસ્વતીને કાંઠે આવેલા મઠો જોવામાં તથા ત્યાંના મંદિરોમા દેવોનાં દર્શન કરવામાં ગાળી પાછો ફરે છે, પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં સિદ્ધપુરનો તીર્થસ્થાન તરીકે આટલો બધો મહિમા જેને લીધે થયો તે ભવ્ય મંદિરોના અવશેષો જોવા શોધક પરદેશીઓ સિવાય થોડાજ જતા હશે.

સરસ્વતી નદીજ પવિત્ર મનાતી હોવાથી જુનું સિદ્ધપુર અથવા શ્રીસ્થલ મૂળરાજ સોલંકીના વખત પહેલાં પણ તીર્થ મનાતું હશે, કદાચ ત્યાં કોઇ ચમત્કારી મનાતુ શૈવ મંદિર પણ હશે; પરંતુ શ્રીસ્થલ (સિદ્ધપુર) ની વર્તમાન પ્રખ્યાતિનું મૂળ મૂળરાજ સોલંકીના વખતમા દેખાય છે.

ગુજરાતના ચાવડા વંશ (ઇતિહાસ વિ સં. ૯૯૮ ઇ. સ. ૯૪૧) માં એકાએક સમાપ્ત થયો. આ અંત કેવી રીતે આવ્યો, એ કંઇક અંધારામાં છે. માત્ર નીચેની દંતકથા વારંવાર નોંધાએલી છે "કલ્યાણ કટક

"અથવા કનોજના રાજા ભુવનાદિત્ય કે મુંજલદેવના રાજ, દંડક નામના ત્રણ પુત્રો સોમનાથની યાત્રાએથી પાછા ફરતાં થોડો વખત અણહીલવાડ પાટણમાં રોકાયા હતા, અને દરબારમાં પ્રીતિપાત્ર થવાથી રાજ ત્યાંજ રહી ગયો. અને રાજાની બેન લીલાદેવીને પરણ્યો. લીલાદેવી સુવાવડમાં ગુજરી ગઇ પણ એને પેટે અવતરેલો પુત્ર મૂળરાજ જીવતો રહ્યો; અને મોસાળમાંજ મોટો થયો. હવે છેલ્લો રાજા સામંતસિંહ નબળા મનનો હતો. એક દિવસ દારુની ધુનમાં એણે મૂળરાજને રાજગાદી ઉપર બેસાર્યો. પણ દારુ ઉતરતાં એ તો ગમત હતી એમ કહેવા લાગ્યો. પણ મૂળરાજ તે દિવસથી પોતાને રાજા કહેવરાવવા લાગ્યો. અને બળવો કરી મામાને મારી ગાદીએ બેઠો." આ દંતકથાને ઇતિહાસનો આધાર ઘણો થોડો છે, પણ વિ. સં. ૧૦૪૩ ના પોતાના તામ્રપત્રમાં મૂળરાજ પોતાને ચાલુકય વંશના મહારાજાધિરાજ રાજીનો પુત્ર કહે છે. આ ઉપરથી દંતકથામાં જળવાઇ રહેલ મૂળરાજના પિતાનું નામ તથા ચાલુકય વંશ યથાર્થ લાગે છે. પણ આ ચાલુકય વંશ કયાંનો? એ શંકાસ્પદ છે. ગમે તેમ હો પણ ગુજરાતના ગૌરવને વધારનાર, એ વખતના હીંદુસ્થાનનાં મોટાં રાજ્યોમાં ગુજરાતને સ્થાન અપાવનાર તો આ ચાલુકય વંશજ છે. ચાલુકય સમયમાંજ ગુજરાત બધી રીતે સમૃદ્ધ થયું અને એ ચાલુકય વંશનો આરંભ યોગ્ય રીતે મૂળરાજથી થયો. ચાવડા વંશના વખતની નાની ઠકરાતને, મૂળરાજે ગાદીએ બેસતાજ વધારવા માંડી.

૬૨૭ તથા લાટ દેશ ઉપર ગુજરાતની આણ વર્તાવી, વર્તમાન ગુજરાતની સરહદનો પાયો નાખ્યો. આ રીતે ગુજરાતની રાજકીય સીમા વધારી, મૂળરાજે પોતાના સમગ્ર રાજ્યમાં રાજકીય એકતા સાથે સંસ્કારની એકતા આણવા પ્રયાસ કરવા માંડયા. દંતકથા તો કહે છે કે પોતે કરેલા મામાના વધનું પ્રાયશ્ચિત કરવા મૂળરાજે ઉપર કહ્યું તેમ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાંથી પવિત્ર બ્રાહ્મણોને બોલાવ્યા, તેમને દાનો આપ્યાં તથા તેઓને હાથે મોટા ધર્મસ્થાનોની પ્રતિષ્ઠા કરાવી આ દંતકથાને કેટલું વજન આપવું એ વિચારણીય છે પણ સંસ્કારી બ્રાહ્મણોને બોલાવવામાં, તેઓને પોતાના નવા સ્થપાએલા રાજ્યમાં વસાવવામાં તથા આખા દેશમાંથી યાત્રા માટે લોકોને આકર્ષે એવા ભવ્ય ધર્મસ્થાનો-મંદિરો જુદે જુદે સ્થળે બાંધવામાં ગુજરાતને સંસ્કારની એકતા આપવાની દીર્ઘદૃષ્ટિ તો જરૂર દેખાય છે

રુદ્રમહાલય

ગુજરાતમાં સ્થાપત્યની, શિલ્પની તથા ભવ્ય ધર્મસ્થાનો ઉભાં કરવાની પ્રેરણા મૂળરાજે આપી છે અત્યંત ત્રુટિત સ્થિતિમાં પણ મૂળરાજે બંધાવેલાં મહાલયોના જે અવશેષો હજી છે તે જોતાં મૂળરાજની ઉત્કૃષ્ટ કલ્પના તથા એ કલ્પનાના બળથી ગુજરાતમાં સ્થાપત્યના અપૂર્વ ઉત્કર્ષનો આરંભ કેવા વેગથી થયો હતો તે સમજાય છે. ૪૦ વર્ષ પછી દેલવાડા (આબુ) માં બંધાયેલાં ગુજરાતના સ્થાપત્યના કીર્તિસ્તંભરૂપ વિમલશાનાં મંદિરની અતિ રમણીય તથા મહાભવ્ય સ્થાપત્યકલાના વિકાસનો પ્રારંભ મૂળરાજના વખતમાં જ થયો છે.

મૂળરાજે વીરમગામથી વાયવ્યે મંડલી અથવા માંડલમાં મૂલેશ્વર અથવા મૂળનાથ દેવના નામથી એક શૈવ મંદિર બંધાવ્યું અને એને લગતો મઠ બાંધ્યો; તથા એ મંદિરને કંબોઇ નામનું ગામ આપ્યું. માંડલના આ

મઠમા પાશુપત આચાર્યને રાખ્યા હશે આ વખતમા ગુજરાતમા પાશુપત સૈવધર્મનુ જબરુ જોર થવા લાગ્યુ જણાય છે સોમનાથનું મંદિર પણ પાશુપત આચાર્યોના તાબામા હતુ ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણો તથા નાગરો પેઠે પાશુપત આચાર્યો મૂળરાજના આશ્રયથી જ જોરમા આવ્યા હશે. અને ગુજરાતમા શિવભક્તિના મૂળ પ્રચારક આ પાશુપત આચાર્યો જ જણાય છે.

મૂળરાજે પાછલી અવસ્થામા પોતાની શિવભક્તિના બાહ્ય ચિહ્નોના શિખરરૂપે સિદ્ધપુરમ રુદ્રપ્રાસાદ અથવા રુદ્રમહાલય બધાવવા માડયો

ઉપરના વર્ણન ઉપરથી જો કે મૂળરાજ મહાશિવભક્ત જણાય છે પણ રાજાના સામાન્ય ધર્મ પ્રમાણે એણે પોતાની પ્રજામા પ્રચલિત સર્વ ધર્મોને ઉત્તેજન આપ્યુ છે પાટણમા એણે મૂનવર્મદિકા તથા ત્રિપુરુષ-પ્રાસાદનુ મન્દિર બધાવ્યાનુ પ્રબધચિન્તામણિ કહે છે. પોતાની પાછલી અવસ્થામા ગજ્યભાર પોતાના પુત્ર ચામુડને સોપી ધર્મચર્યા તથા તપશ્ચર્યામાં મૂળરાજે વધારે સમય શ્રીસ્થલ (સિદ્ધપુર) માજ ગાળવા માડયો હતો. શ્રીસ્થલનુ મૂળરાજે પવિત્ર બ્રાહ્મણોને દાન કરી દીધુ હતુ. અને આ બ્રાહ્મણોનો ઉપદેશ સાભળીના પવિત્ર સરસ્વતીને કાઠેજ મૂળરાજનો દેહ વિ. સ ૧૦૫૨ મા પડી ગયો.

સિદ્ધપુરમા રુદ્રમહાલય બધાવવાની શરુઆત તો મૂળરાજે વહેલી કરેલી પણ દેશ સર કરવાના તથા રાજ્યના બીજા નાના મોટા કામોમાં આ વિશાલ યોજનાવાળુ રુદ્રમહાલયનુ કામ મૂળરાજની હયાતીમા પુરુ ન થયુ. મંદિરમા દેવની પ્રતિષ્ઠા મૂળરાજના વખતમાજ કરવામા આવી હતી, કારણ કે વિ સ ૧૦૪૩ મા રુદ્રમહાલય દેવને પુજીને મૂળરાજે દાન આપ્યાનુ એક તામ્રલેખમા લખ્યુ છે, પણ મહાલય અધુરો હતો. પાછળથી બેદરકારીને લીધે કે બીજા કારણોથી મહાલયના કેટલાક ભાગો પડી ગયા હશે. લગભગ પોણાબસો વર્ષ પછી સિદ્ધરાજ જયસિંહે સિદ્ધપુરના

રૂદ્રમહાલયનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો; સિદ્ધરાજે કદાચ નવેસરથી મોટા પાયા ઉપર આ મંદિર આખુ ફરી બંધાવ્યુ હશે. વિ. સં. ૧૧૯૯ મા સિદ્ધરાજના મરણ વખતે રુદ્રમહાલયનું કામ આગેજ પુરું થયુ લાગે છે.

રુદ્ર મહાલયની વિશાલતાની યથાર્થ કલ્પના આજે આવવી મુશ્કેલ છે. પણ એના ખડેરની જે નીશાનીઓ હજી સુધી જીવતી રહી છે તે ઉપરથી ૩૦૦ ફીટ લાંબા તથા ૨૩૦ ફીટ પહોળા મંદિરના આગણાની વચ્ચે બે કે ત્રણ માળનુ મન્દિર હતુ; જેની સામે ૫૦ ફીટ ચોરસ સભામંડપ હતો. આ સભા મંડપને ચારે દિશાએ ચાર દ્વાર હતા. મુખ્ય મન્દિરની આસપાસ અગીયાર નાના મન્દિરો હતા. ચોકમા ફરતી નાની નાની ઓરડીઓ હશે અને પૂર્વ દિશામા મુખ્ય દ્વારથી સરસ્વતીના પાણી સુધી બાંધેલો ઘાટ હશે

આ ભવ્ય મંદિરનો ઇ. સ. ૧૨૯૭-૯૮ મા ઉલુઘખાનની સરદારી નીચે મુસલમાનોએ અતિ ક્રૂરતાથી પહેલી વાર નાશ કર્યો, અને અહમદશાહની સરદારી નીચે ઇ. સ ૧૪૧૫ મા બીજીવાર નાશ કર્યો. આ પ્રમાણે ધર્માંધ માણસોની ઘેલછાથી નાશ પામેલા ભવ્ય મંદિરના જે થોડા ખંડો કાલની કરુણાથી બચી ગયા છે, તેમા મંડપના ઉત્તર તરફના દ્વારના ચાર થાંભલાઓ પૂર્વના દ્વારના પાંચ થાભલાઓ, એક સુંદર કીર્તિસ્તંભ કે તોરણ પછવાડેનુ એક ગર્ભગૃહ તથા બીજાં ત્રણ ગર્ભગૃહોના કેટલાક થાભલાઓ તથા દ્વારો આગળુંજ દેખાય છે તેમાથી છેલ્લા ત્રણ ગર્ભગૃહોને તો મસીદમા મેળવી દેવામાં આવ્યા છે.

રાજસ્થાનની કીર્તિને ચિરંજીવ કરનાર કર્નલ ટૉડ કહે છે કે એમને આ મંદિર વીશે બે લેખો પણ મળ્યા હતા. જેમાના એકમાં મૂળરાજે વિ. સં. ૯૯૮ મા મંદરનો આરંભ કર્યાની તથા બીજામા સિધ્ધરાજે વિ. સં. ૧૨૦૨ માઘ કૃષ્ણપક્ષ ચોથે મંદિર પુરું કર્યાની નોંધ હતી. પણ આ લેખો પાછળથી કોઇ શોધખોળ કરનાને મળ્યા નથી; એ ઘણું શોચનીય

છે, પણ આ રૂદ્રમહાલયની પ્રશસ્તિરૂપ એક ગુજરાતી કવિત રાડે સાંભળ્યું હતું. અને બર્જેસે પણ સિધ્ધપુરમા કોઈ પાસે એને મળતું ક વત સાંભળી તેનું અગ્રેજી ભાષાતર ગુજરાતના જુના સ્થાપત્યના વર્ણનના પ્રસંગમાં (Archaeological survey; Northern Gujarat pp. 60-61) આપ્યું છે. અહીં પણ મૂળ રા. પરમાનદ ભોળાભાઈએ છપાવેલી કવિતાનો અમુક કટકો રા. રા. ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતાએ ગુજરાતમા છપાવેલો છે તે ઉતાર્યો છે, જુઓ ગુજરાત ૧૯૭૯ ના આશ્વિનનો અંકઃ—

કાશી ગયા ગોદાવરી, મધ્ય તીર થકો સાર;
કર્દમ દેવહુતિ વસે જહા, ભયો કપિલ અવતાર.

બિંદુ સરોવર વિમલ જલ, માતૃગયા કર નાહાય;
કોટિ જન પામર પતિત, પળમા પાપ પળાય.

સંવત નવ નવાણુ એ, મૂળદેવ મહારાજ,
મુળદેવ કુલ ચાવડો, પામ્યો પાટણરાજ.
સવત દશ વર્ષ આડત્રીસો, માઘ દ્વિતીઆ ગુરવાર;
રુદ્રમાળ આરંભિયો, ખરચત દ્રવ્ય અપાર.

રુદ્રમાળ શુભ આદર્યો, મૂળદેવ મહારાજ;
વરસ બોહોત વીતી ગયે, રહ્યો અધૂરો કાજ.

તા પીછે સવરો ભયો, સોલંકી કુલ આપ;
રુદ્રમાળ પુરણ કિયો, કરી પ્રતિષ્ઠા થાપ.

સવત અગીઆરે આદર્યો મૂળદેવ મહારાજ;
સવત બા.ર બીએનકે, સધરે સધાયો કાજ.

સવત બાર વૃષ બગો, માસ શુભ માઘ પ્રમાણે;
કૃષ્ણપક્ષ અતિ અનુપમ, ચતુર્દશી તિથિ વખાણે.

વાર સોમ અતિ સાર, શ્રવણ નક્ષત્ર વિરાજિત;
યોગ સહિત વરિયાણ, કરણ શકુની છવિ છાજત.

ચોઘડીઓ ચીત શુભન, લગન મુરત લાયક લીયો;
શ્રસધરસિંધ રુદ્ર માલમેં, શિવશંકર સ્થાપન કીયો.

માલ ગહિત પચ્ટપંચ, ઉચ અસમાન પ્રમાણું;
ચતુર દ્વાર ચઉ દિસે તિન હિ તિન મંડપ વખાણું.

પાગ્યનો કૈલાસમા, સુવર્ણ સિહલદ્વીપ,
સ્વર્ગ વિષે ચાદી તણો, પાષાણુ શ્રીસ્થળ સમીપ

ઓર દિવાન અનેક, ચઉ દિસ રહુ બિરાજીત,
વિવિધ વિવિધ કે કાલ, જરીન કે દેખિ લગે હિત.

એકાદશ મદારદ્રકો, મંદિર મધ્ય સિચ થાપ કયે હિ;
સિધરાસ ઘદ્વિજ સબ મિલિ, રુદ્રમાલ ઇમ નામ ધર્યો

સિધ્ધરાય જયસિંહને રુદ્રકે પ્રસાદ પર,
ચાદ કોડ મહોર ખર્ચ. કાગદે ચડાઇ હે

મોહોર તણુ માપુ કર્યું, મોલ રૂપૈયે એક,
રુદ્રમાલ રતે વાવરી, કવિજન કિયો વિવેક.

વરસ એકસો ત્રેસટ રહો રુદ્રમાનકો ધામ,
ફિરહી અલાદિ અસુરને, કિનો ફના મકામ.

દિલ્લી તખત પર ભયો, પાતશાહ ખુનિ અલાદિ,
કાઉ ઓલિયે કે પાસ, ફરામન મિખો ઉપાદિ.

દેવલ દેખકે જાય, તાજીને તીન લગા
નાચે કર દિ સલામ, ઓર સબ મારગી રાવે.

ગુજરદેશ આયો ફિરત, કામ કરોડા પરખિયો,
રુદ્રમાલ સિધરાયકો, અસુરે પાડી પાધર કિયો.

સંવત ત્રયોદશ પાસટે, આયો ખુની અલાદ,
રુદ્રમાલ પાધર કિયો, નરા ઉતાર્યો નાદ

માહો કિયો મહેચને, દેવન દિયો ગર
દેવીદેવ નરપતિત, ઔર રહો હેં છીપાય

આ ગુજરાતી કવિતાની પરંપરા ઘણી જુની હોવાનો સંભવ નથી. છતા એ કવિતમા કરેલા મદિરના વર્ણનના બર્જેમના ભાષાતરનો સાર નીચે આપ્યો છે બર્જેમના ભાષાતરના કેટલોક ઉપરી કવિતામા નથી.

'રુદ્રમહાલયની શરુઆત મૂળરાજ મહારાજે મારી રીતે કરી હતી પણ તે પુરો ન થયો; પછી સોલકી વશમા સિધ્ધરાજ આવ્યા. તેણે રુદ્રમાળ પુરો કર્યો તથા પ્રતિષ્ઠા પણ પુરી કરી, સિદ્ધરાજરૂપે શિવેજ અવતાર ધારણ કર્યો છે .... મૂળરાજે ચં. એક હજારમા રુદ્રમહાલયનો આરભ કર્યો અને સ ૧૨૦૦ ના માઘ કૃષ્ણ પક્ષ ૧૪ને સોમવારે સિદ્ધરાજે રુદ્રમાળ પુરો કરી શિવની સ્થાપના કરી.

"એમા ૧૬૦૦ તો થાભલાઓ હતા; માણેક અને મોતીઓથી જડેલી અઢાર હજાર મુર્તિઓ બેસારી હતી, ૩૦ હજાર સોનાના કલશો અને ૧૭૦૦ ધજાઓ ઉડતી હતી, ૫૬ લાખ તો ઘોડાઓ અને અનેક હાથીઓ ઝુલતા હતા. સવા લાખ કોતરેલી જાળીઓ હતી. ૭૨૦૦ ધર્મ-શાળાઓ હતી, સિદ્ધરાજ જયસિંહે ૧૪ કરોડ મહોર ખર્ચી હતી. શિવના કૈલાસ સરખો રુદ્રમાળ શોભતો હતો. તેમા જડેલા રત્નો અને હીરાઓ છેટેથી દીપમાળા પેઠે ઝગઝગતા હતા, મેરુ પર્વત પેઠે રુદ્રમાળ સોને મઢેલો હતો, એના દ્વાર રત્નજડિત હતા.

"ચારે દિશામા ચાર દ્વાર અને ત્રણ મડપનુ તો વર્ણન કર્યું; બીજાં તો ચારે તરફ અસખ્ય નાના મદિરો હતા. અને વચમા અગિઆર રુદ્રના અગીઆર મદિરો હતા, સિદ્ધસિંહે ત્યા મળેલા બ્રાહ્મણોની અનુમતિથી એનું રુદ્રમહાલય નામ પાડ્યુ."

જૈન પ્રબંધ લેખકો શૈવમંદિરવીશે લાંબું વર્ણન કરે એ સંભવિત નથી પણ પ્રબંધ ચિંતામણિમા મેરતુંગે રુદ્રમહાલય વીશે નીચે પ્રમાણે નોંધ કરી છે,

"પછી એક વખત સિદ્ધપુરમાં રુદ્રમહાકાલનું મંદિર બાંધવાની સિદ્ધ રાજને મરજી થવાથી તેણે અમુક સ્થપતિને એ કામ સોંપ્યુ તથા અમુક વખત પછી મંદિર પુરું થયુ ત્યારે સિદ્ધરાજે નૃપતિ, અશ્વપતિ, ગજપતિ વગેરેની મુર્તિઓ બેસારી તેની સામે પોતાની બે હાથ જોડેલ પ્રતિકૃતિ ઉભી રાખી સૂચવ્યું કે" હે ભવિષ્યના રાજાઓ તમે આ દેશ ઉજડ કરો તો ભલે પણ એક આ મંદિર રહેવા દેજો, આ મંદિર ઉપર ધજા ચઢાવતી વખતે સિદ્ધ રાજે બધા જૈન મંદિરોની ધજા નીચે ઉતરાવી હતી, જેમ માળવામાં મહા કાલની ધજા ઉડતી હોય ત્યારે કોઈપણ જૈન મંદિરને ધજા ચઢાવવા દેવામા આવતી નથી."

મેરુતુંગના ઉપરના કથન પ્રમાણે તો સિદ્ધરાજના વખતમાંજ એટલે વિ સં. ૧૧૯૯ પહેલા છેવટ ૧૧૯૮ મા રુદ્રમહાલય પુરો થવો જોઇએ. અર્થાત ઉપર કહેલી ગુજરાતી કવિતાની બીજી અતિશયોક્તિઓ બાજુએ રાખીએ પણ તેની સાક્ષ પણ ખોટી છે. સિદ્ધરાજની મંદિરને બચાવવાની પ્રાર્થના સફલ થઈ નથી.

રુદ્રમહાલયનું મંદિર શૈવ મંદિર હતું એ તો નામ ઉપરથી જ જણાય છે. માળવાના ઘણા પ્રાચીનકાલથી દેશ આખામા પ્રખ્યાત થયેલાં તથા પોતાની ખ્યાતિથી આખા માળવાને ઉજ્જવલ કરતાં મહાકાળેશ્વરના મંદિરની હરી કાઇમા ગુજરાતની કીર્તિ ચારે તરફ વધારે એવું ભવ્ય શૈવ મંદિર પુરાણા તીર્થસ્થાનમા બંધાવી ગુજરાત તરફ એ વખતના હીંદુ સમાજનું ચિત્ત આકર્ષવાનો મુલરાજ અને સિદ્ધરાજનો વિચાર હોય એમ રુદ્રમહાલયની વિશાલ કલ્પના ઉપરથી અનુમાન થાય છે. સોમનાથ મંદિરનો પણ સુંદર જીર્ણોદ્ધાર, પાશુપત આચાર્યોને એ મંદિરની સોંપણી, એ મંદિરના નિર્વાહ માટે પુષ્કલ સંપત્તિનું તથા ગામોનું દાન એ બધું સૂચક છે. જો કે જૈન પ્રબ

લેખકોએ જૈન ધર્મના પ્રચાર વીશે ઘણું લખ્યું છે, જયારે એજ સમયમાં વૈષ્ણવ અને શૈવ ધર્મના પ્રચાર વિષે બે ચાર શિલાલેખો તથા થોડાં છુટક વર્ણનો શિવાય કાંઈ લખાણ મળતું નથી. પણ સોમનાથનો ફરી ફરી થએલો જીર્ણોદ્ધાર તથા સિદ્ધપુરમા રુદ્રમહાલયની આવી વિશાલ કલ્પના ગુજરાતમા પાશુપત શૈવ ધર્મના પ્રચારના મુખ્ય કીર્તિસ્તંભો છે એ વખતમાં બીજા નાનાં નાનાં તો અસંખ્ય શૈવ મંદિરો ઉભાં થયાં હશે.

સોલંકી રાજાઓની શિવભક્તિના કીર્તિધ્વજરૂપ રુદ્રમહાલય મુસલમાનોના મુર્તિભંજક ઝનુનથી સેંકડો વર્ષ પહેલા છિન્નભિન્ન થઇ ગયો છે અને હીંદુઓએ જીર્ણોદ્ધારનો પ્રયાસ કર્યો નથી. પણ મુસલમાનોની બેદરકારીને લીધે એમાંથી ઉપર કહ્યું તેમ છુટા છુટા થોડા થાભલાઓ, એક તોરણ વગેરે જે કટકાઓ બચી ગયા છે તે ઉપરથી રાસમાલાના કર્તા ફાર્બસ, સાહેબ, જુની શોધખોળ કરનાર કઝીન સાહેબ વગેરે પરદેશી વિદ્વાનોએ મૂળ મંદિરનો નકશો તૈયાર કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. પણ આ બાબતમાં વિદ્વાનો પુરેપુરા એકમત થતા નથી. પણ આ મંદિર કેટલું વિશાલ હશે તે તો એના જુદા જુદા કટકા કેટલે દુર ઉભા છે તે જોવાથી સમજી શકાય એમ છે. ઉપર વિસ્તારનો ખ્યાલ આપો છે.

રુદ્રમહાલયની ખરેખરી વિશાલતા કલ્પવાનું તો આજે કૈં સાધન કુંજ નથી. મુખ્ય મંદિરની તથા એના આગણામા બીજાં અનેક નાના નાનાં મંદિરો હોવાની માહીતી મળે છે. પણ એની આસપાસ રુદ્રમહાલયના વખતના એક પછી એક આચાર્યોએ, એ વખતના સોલંકી રાજાઓના વ સામંતોએ, અમાત્યોએ તથા ગૃહસ્થોએ પોતપોતાના માતપિતા ગુરુ વગેરેને અમર કરવા જે જુદાં જુદાં મંદિરો બંધાવ્યાં હશે. તેનો કે મંદિરની આસપાસ મહાધિપતિઓએ સ્થાપેલ પાઠશાલાઓ, ધર્મશાલાઓ વગેરે ધાર્મિક ઉપસંસ્થાઓનો તો આજે ખ્યાલ આવવોજ મુશ્કેલ છે.

આ રીતે રુદ્રમહાલયની વિશાલતા કે ભવ્યતાનો ભલે ખ્યાલ ન આવે પણ એના કારીગરોની ઉમદા કલાનો તથા ઉંચી કુશલતાનો ખ્યાલ જે

ખચ્ચા. છે તે થાંભલાઓ ઉપરનું કોતરકામ જોવાથી તથા કડીઓની દ્રષ્ટિએ બાર બાર ફીટ ઉંચાઇના પથરાઓની ગોઠવણી જોવાથી સમજી શકાય. થાંભલાઓ નીચેથી ઉપર સુધી સુંદર કોતરકામથી ભરેલા છે એમાં વચ્ચે કરેલા ગોખમાં બેસાડેલ દેવ દેવીઓની મુર્તિઓ પણ બેદરકારીથી કોતરેલ નથી.

આ જમાનામાં તો સિદ્ધપુરની યાત્રા માત્ર રુદ્રમહાલયના અવશેષોના દર્શન કરવાજ કરવી જોઇએ, છતાં કપિલાશ્રમમાં માતૃશ્રાદ્ધ કરવા જનાર ગામના આધુનિક મંદિરોમા ગયા વગર ભાગ્યેજ રહે.

સિદ્ધપુરમા સિદ્ધપુર, હાટકેશ્વર, ભુનનાથ મહાદેવ, સતીની દેરીઓ અને બ્રહ્માંડેશ્વરનાં દેવાલયો મુખ્ય ગણાય છે.

સિદ્ધપુર મહાદેવનું મોટું મંદિર મધુપાવડી ઘાટ ઉપર આવેલું છે. આ મન્દિર કાઠીઆવાડમાં મુલકગિરિ કરનાર શ્રીમંતગાયકવાડ સરનારના સેનાપતિ બાબાજી આપાજીએ સં. ૧૮૬૨ માં બાંધ્યું છે. કહે છે કે પહેલાં આ જગ્યાએ મુસલમાનોનું કબરસ્તાન હતું

હાટકેશ્વર મહાદેવનું નાનું દેવળ નાગરોએ બંધાવેલું કહેવાય છે.

બ્રહ્માંડેશ્વરમહાદેવની જગ્યા નદીના સામા કીનારા ઉપર છે. અને ત્યાં શ્રાવણ મહિનાના સોમવારોએ મેળો ભરાય છે.

ઉપર મઠોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આમઠોની પરંપરા રુદ્રમહાલયને લગતા પાશુપત આચાર્યોના મઠોમાંથી ઉતરી આવી હશે. અત્યારે રાજ ભારથીનો મઠ જોવા જેવો છે. આ મઠમાં મોટાં ભવ્ય મકાનો છે, તેમાં બાવાઓ રહે છે એના તાબામાં એક ઇનામી ગામ છે. આ મઠમાં પુષ્કળ પૈસો છે એમ મનાય છે.

વૈષ્ણવ મંદિરોમાં ગોવિંદ માધવનું મંદિર મુખ્ય છે. આ ઉપરાંત સહસ્રકાલકા માતા, ગોપીનાથજી, સત્યનારાયણ, અર્બુદેશ્વર, વાલુકેશ્વર રણછોડરાયજી, રઘુનાથજી વગેરે દેવોનાં મંદિરો છે. વળી સ્વામીનારાયણ

સંપ્રદાયનું, પુષ્ટિસંપ્રદાયનું અને રામાનુજ સપ્રદાયનું પણ એક એક મંદિર છે.

ગામમા બીજી વિશેષતા થોડીજ છે. ગુજરાતી સાહિત્યમા ભીમકવિના જન્મસ્થાન તરીકે સિદ્ધપુર પ્રસિદ્ધ છે.

સંવત્ ૧૫૪૧ મા હરિલીલા ષોડશ કલા નામનુ અનુવાદ રૂપ ગુજરાતી કાવ્ય લખતા ભીમકવિ પોતાના વતન માટે લખે છે કે:—

સિદ્ધક્ષેત્ર, માધવ, સરસ્વતી,
રુદ્રદેવ, શ્રી કર્દમપર્વત,
અપક્ષ ગણેશ, છત્ર કેદાર
ગોવિંદ સ્વામી ભક્તિ સાધાર.

દ્વારકાંપુરી.

अयोध्या मथुरा माया काशी कांची अवन्तिका ।
पुरी द्वारामती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः ॥

ભગવાન દ્વારકાધીશની દ્વારકાપુરી ગુજરાત કાઠીયાવાડનું એક મહાન તીર્થ છે. પુરાણોમા દ્વારકાની ઉત્પત્તિ નીચે પ્રમાણે કહી છેઃ—

" ભગવાન મનુના પુત્ર યયાતિને એક પુત્રી (સુકન્યા) અને ઉત્તાનબર્હિ, આનર્ત અને ભુરિષેણ ત્રણ પુત્રો થયા." પતિવ્રતા,સુકન્યાનું આખ્યાન જુના કાળથી લોકપ્રિય છે અને હમણા રા. રા. મુનશીએ એનું નાટક લખીને એને ઠીક ચર્ચાસ્પદ બનાવ્યું છે. "આ સુકન્યાના ભાઇ આનર્તના પુત્ર રેવતે સમુદ્રની વચ્ચે નગર સ્થાપીને તેમા પોતાની રાજધાની કરીને આનર્તદેશ ઉપર રાજ્ય કર્યું. આ રેવતે સ્થાપેલી નગરી કુશસ્થલી તેજ દ્વારકાપુરી. "

" આ રેવતને કકુદ્મી વગેરે સો પુત્રો થયા. કકુદ્મી અથવા રૈવતને એક રેવતી નામે કન્યા હતી. આ કન્યા કોને આપવી એ પુછવા રાજા રૈવત બ્રહ્મલોકમાં બ્રહ્મા પાસે ગયા. બ્રહ્મલોકમાં ગાંધર્વનું સંગીત ચાલતુ હતું. એટલે થોડીવાર રૈવતને ઉભા રહેવુ પડ્યું; પછી અવકાશ મળતા બ્રહ્માને પુછ્યું, ત્યારે પિતામહે જવાબ આપ્યો કે તમે જે છોકરાઓની વાત કરો છો એની તો પેઢીઓ ચાલી ગઇ અને એ ગોત્રોનાં તો હવે નામ પણ સંભળાતા નથી. પૃથ્વી ઉપર તો ૨૭ યુગો વહી ગયા. માટે હવે તમે જશો ત્યારે દ્વારકામા પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા અવતરેલા શ્રી કૃષ્ણના ભાઇ દેવાંશી નરરત્ન બલદેવ છે તેને આ કન્યા આપજો. રૈવતે પણ દ્વારકાંમા આવી બલદેવને પોતાની કન્યા રેવતી આપી. (ભા. ૯ અ. ૩. શ્લો. ૨૭ થી ૩૬)

આ કથા વિષ્ણુ પુરાણ (અંશ ૪), મત્સ્ય પુરાણ અને હરિવંશમાં પણ છે. આ પ્રાચીન પૌરાણિક કથાનું રહસ્ય શું હશે ? આધુનિક ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો એમ લાગે છે કે આનર્તમાં, આર્યો આવ્યા ત્યારે પહેલા રેવત તરફ ગયા. રેવત એ ગિરનારનું એક નામ છે. કાઠીયાવાડ ગુજરાતમા ઘણા જુના કાળથી ગિરનાર પ્રસિદ્ધ છે. પહેલી વસ્તી રૈવત-ગિરનારની તળેટીમા થઇ હશે અને ત્યાથી વસ્તી-રૈવતી દ્વારકા ગઇ. બીજો અર્થ પં. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીએ કર્યો છે કે પહેલા રૈવતે કોઇક રીતે પોતાનું રાજ્ય ખોયું અને દૂર નીકળી ગયો, પછી એના વંશનો કોઇ પુરુષ-રૈવત વર્ષો પછી પાછો દ્વારકાંમાં આવ્યો, એ વખતે દ્વારકાંમાં યાદવો રાજ્ય કરતા હતા. રૈવતે પોતાની કન્યા યાદવ બલદેવને આપી અને આ રીતે દ્વારકાંના બે રાજવંશો વચ્ચે સંબંધ બંધાયો. (જુઓઃ બોમ્બે ગેઝીટીઅર પુ. ૧ ભા-૧)

દ્વારકાં વીશે વધારે પ્રસિદ્ધ પૌરાણિક કથા ભગવાન કૃષ્ણ સાથે યાદવો, મથુરા ઉપર એક તરફથી દક્ષિણનો કાલયવન અને બીજી તરફથી મથુરાનો રાજા જરાસંધ ચઢી આવવાથી મથુરાથી ભાગીને કેવી રીતે દ્વારકાં આવ્યા એ છે. ભાગવત દશમસ્કંધમા (અ. ૫૦ થી ૫૨) આ કથા વિસ્તારથી કહી છે. હરિવંશમા પણ છે. મહાભારત પણ દ્વારકાંમા વસતા યાદવોની નોંધ કરે છે. મહાભારતના આદિપર્વમાં અર્જુનની તીર્થયાત્રાનું વર્ણન છે, તેમાં બીજાં તીર્થોમાં ફરતા ફરતા અર્જુન અપરાન્ત (પશ્ચિમ કાંઠા ઉપર) માં આવ્યા, ત્યાંથી પ્રભાસ ગયા. પ્રભાસમાં પોતાના સખા અને ગુરુશ્રી કૃષ્ણને મળ્યા. પ્રભાસથી કૃષ્ણ અને અર્જુન બેય રૈવત પર્વત (ગિરનાર) ઉપર ગયા ત્યાં યથેચ્છ વિહાર કર્યા પછી રથમાં બેસીને દ્વારકાં ગયા; વગેરે પ્રસંગ છે.

છેવટ બ્રહ્મશાપથી, પ્રભાસ આગળ ખુબ મદ્ય પીને યાદવો અંદર અંદર લઢી મુવા અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો પ્રભાસ પાસેજ પીપળાના

લાગે છે. ઉ પર ભાગવતમાંથી ઉતારો કર્યો છે, બીજા પુરાણો એજ વાત કહે છે અને મહા ભારત આ પૌરાણિક કથાને ટેકો આપે છે (મ. ૧૭ અ. ૭). ભાટોની વા ર્તાઓ પણ દ્વારકા સમુદ્રમા ડુબી ગયાનું કહે છે મતલબ કે પ્રાચીન દ્વારવતી જીવતું રહ્યું નથી. હાલનું દ્વારકાં કયારે સ્થપાયું તેની પણ ચોક્કસ માહીતી મળતી નથી, પણ પ્રાચીન દ્વારકા કયા હતું એ ભુલાઇ ગયા પછી હાલનું સ્થપાયું હોવું જોઇએ, કારણ કે હાલમા ઘણા સ્થળો મુળ દ્વારકા હોવાનો દાવો કરે છે. કોડીનારથી ત્રણ મૈલ દક્ષિણે મુળ દ્વારકા નામથી એક પ્રખ્યાત સ્થળ છે. અહીં એક વિષ્ણુ મ દિરનુ ખ ડેર છે. એ તરફના લોકોમા એવી દ ત કથા પ્રચલિત છે કે મૂળ જુનું દ્વારકા એ સ્થળે હતું વળી પોરબ દરને મીયાણી વચ્ચે શ્રીનગર પાસેની જગ્યા માટે તથા માધવપુર માટે આવી દ તકથાઓ પ્રચલિત છે જુનુ દ્વારકા કયા હતુ એ ભુલાઇ ગયા પછીજ જુદા જુદા સ્થળો માટે આવી વાતો ચાલી હોવી જોઇએ વળી શ્રીમદ્ ભાગવતની રચના થઇ ત્યા સુધી તો નવું દ્વારકા પ્રસિદ્ધ થયુ જણાતુ નથી. નહી તો ભ ગવતકાર દ્વારકા ડુબી ગયાની વાતથી અટકત નહીં.

આ રીતે સમુદ્રની હદ આગળ પાછળ થયાના બીજા દાખલાઓ પણ કાઠીઆવાડના ઇતિહાસમા જોવામા આવે છે ઇ સ. પાચમા શતકમા વલ્લભીનગર બ દર હતુ આજે એ સ્થળ સમુદ્રથી સાત મૈલ છેટે છે દીવ આજે બેટ છે, બારમો વર્ષ ઉપર એ મુખ્ય જમીન સાથે જોડાએલો દ્વીપ હતો સમુદ્રના આવા ફેરફારોમા જુનુ દારકા આવી ગયું હોય તો એ સંભવિત છે

ઐતિહાસિક પુરાવા તપાસીએ તો સમગ્ર રીતે ગુજરાત કાઠીઆવાડ વીગે અશોકના ગિરનાર પાસેના શિલાલેખથી જુનો કોઇ લેખ અહી મળ્યો નથી પણ ગિરીનગર વીશે અશોકના લેખથી આરભીને આજ સુધી લગભગ ચાલુ ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો મળ્યા કરે છે દ્વારકા વિશે ઉપર કહેલા

પૌરાણિક ઉલ્લેખો સિવાય જુના સાહિત્યમા વિ. સં. ૧૨૦૦ સુધીતો બીલકુલ ઉલ્લેખ જોવામા આવતો નથી વળી દ્વારકાને જુના વખતમા રાજાઓ તરફથી કોઇ પણ જાતના દાનો મળેલા નથી. તેમ મુસલમાનોએ પણ એનો નાશ કર્યો નથી. એટલે મહમદ ગઝનવીના સમય સુધી દ્વારકા સોમનાથ જેવુ તો પ્રખ્યાત નહીજ, 'પણ સામાન્ય તીર્થ પણ ગણાતુ હોય એમ જણાતુ નથી. કદાચ એ સ્થળે ગામ અને મંદિર હશે પણ તીર્થ તરીકેની એની પ્રખ્યાતિ નહીં હોય સાહિત્યના પુરાવા ઉપરથી વિ. સં. ૧૨૦૦ પછી દ્વારકા વૈષ્ણવતીર્થરૂપે સવિશેષ પ્રસિદ્ધિ પામ્યુ હોય એમ જણાય છે.'*

(મહૂગત તનસુખરામ મ ત્રિપાઠીનો લેખ બુદ્ધિપ્રકાશ. ૧૯૨૫)

વિ મ ૧૨૮૮ મા સોમશ્વરદેવે રચેલા 'ઉલ્લાસ રાઘવ'ની પ્રસ્તાવનામાં श्री द्वारकालङ्कार नीलमणे श्री कृष्णदेवस्य पुरत એ રીતે શબ્દો છે એટલે એ વખતે દ્વારકા અને એમા શ્રીકૃષ્ણ મદીર બંને હોવા જોઇએ. ૫ દરમા શતકથી તો વૈષ્ણવ તીર્થ તરીકે દ્વારકાએ ઘણુ મોટું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. ચૈતન્યે અને મીરાબાઇએ દ્વારકાની યાત્રા કરેલી. એ વખતના વૈષ્ણવો વૃંદાવન પેઠે દ્વારકાની યાત્રાને આવશ્યક માનતા. ટૂંકામા ગુજરાતના સોલંકી રાજાઓના વખતમા દ્વારકાએ તીર્થ તરીકે નવી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી અને ધીમે ધીમે સાતમોક્ષદાયક પુરીઓમા સ્થાન મેળવ્યું',

દ્વારકાની—અથવા ઓખામંડળની રાજકીય સ્થિતિએ પણ અનેક વારા ફેરા જોયા છે. અને પૌરાણિક કાળ પછી ઐતિહાસિક હકીકતો નથી મળતી, પણ ભાટો વાર્તાઓ કહે છે અને કલ્પનાથી ભગવાન કૃષ્ણથી આજ સુધીના કાળને સાધી દે છે આ કથાઓનો ટુંકો સાર નીચે આપો છે આખા સૌરાષ્ટ્રમા એક કાળે કાબા વગેરે જંગલી લોકો વસતા

* જુનુ દ્વારકા ગિરનાર પાસે જુનાગઢની જગ્યાએ હતું એમ મારુ તો માનવુ છે જુઓ મુંબઈની સાહિત્ય પરિષદ આગળ મેં વાચેલો પુરાતત્ત્વ વર્ષ ૪ અંક ૧-૨ મા છપાએલો મારો નિબંધ

જતા આર્યોએ પ્રભામ, ગિરિનગર, વગેરેમા વસવાટ કર્યો એ આ જગલી લોકોને વચના ભાગના જગલોમા રહેવુ પડયું અને કૃષ્ણના સ્ત્રી બાળકોને લઇ જતા અર્જુનને કાબાઓએ રસ્તામા લુટયો, એના કરે છે તે આ જગલી લોકો માટેજ પાઠગથી કાબાઓ અદશ્ય થાયે ગો છે પણ અત્યારના વાઘેરો આ જુના જગલી લોકોના વારસોજ ગણાવા જોઇએ. આ જગલી ટોળાઓના નાયક કાલયવનને જીતીને ભગવાને દ્વારકામા રાજ્ય સ્થાપ્યુ અને એમના સ્વધામ ગયા પછી દ્વારકાની ગાદી ઉપર કૃષ્ણના પૌત્ર વજ્રનાભ બેઠા એ વજ્રનાભેજ દ્વારકાધીશનું મંદિર–ત્રિલોકસુંદર–બાધ્યું, અને આ વજ્રનાભના પુત્ર શતવીર પાસેથી જંગલી લોકોએ ઓખામડળ પાછુ કબજે કર્યું, એમ ઓખાના ભાટો કહે છે પણ આ દતકથા વિશ્વસનીય નથી શ્રીમદ્ ભાગવત સ્પષ્ટ કહે છે કે "હરિએ તજેલી દ્વારકાને સમદ્રે એક ક્ષણમા ડુબાડી દીધી; માત્ર ભગવાનનું ઘર બાકી રાખ્યુ. અને અર્જુને વજ્રનાભનો ઇન્દ્રપ્રસ્થમા અભિષેક કર્યો." (ભા. ૧૧ અ ૩૧). ભાગવત રચાયું ત્યારે ગુપ્તોએ બધાવેલુ મદિર કદાચ ઉભુ હશે.

આ પછી ઓખામંડળનો મકકુરએલીમ વગેરે પરદેશીઓએ કબજો લીધો. પણ એના હાથમા ઓખામડળ રહ્યુ નહીં, એ લોકો સિધ તરફ ચાલ્યા અને ઓખામડળના મુળ વતની જગલી લોકોજ એ પ્રદેશના સ્વામી રહ્યા. છેવટ ઈ સ છઠ્ઠા શતકમા ચાવડા રજપુતોએ વાઘેરોને તાબે કરી ચાવડા પાદર વસાવ્યુ. આ ચાવડા વશના કનકસેને કનકપુર વસાવ્યું અને જૈન મદિરો બધાવ્યા અત્યારે આ સ્થળે નાનુ ગામડુ અને મદિરમા મંડેરાનો ટીંમો છે આ મધ્યકાળમા પરમારો પણ ઓખામડળમા આવ્યા જણાય છે પછી સૈકાઓ સુધી ચાવડાઓ અને પરમારો વચ્ચે ટટાઓ ચાલ્યા કર્યા. ઇ. સ. ૧૩ મા શતકના મધ્યમા રાઠોડો આવ્યા અને ચાવડાઓને તથા પરમારોને ઉખેડી ઓખામડળના ધણી થયા.

કતા. આર્ગે
આ જ઼ેર ાબેરાઇ ગયા અને વાઘેરોનો નાયક પ્રખ્યાત જોધો નાયક ગીરમાં
ઓ ,ા તાવથી મરણ પામ્યો. વળી ઇ. સ. ૧૮૬૭ માં જોધા માણેકના
ટ ાઇના પૌત્રો મુળુ માણેક અને દેવ માણેકે તોફાન જગાવ્યું, પણ તેઓ
અન્તે માર્યા ગયા. આ જોધા અને મુળુનાં પરાક્રમોની ઘણી વાતો કાઠી-
આવાડમાં ચાલે છે.

ઓખામંડળના ઇતિહાસની ઉપર જે ટુંકી રૂપરેખા આપી છે તેમા છેલ્લા બસ્સોએક વર્ષની વાતો ઐતિહાસિક લાગે છે તે પહેલાંની મોટે ભાગે દંતકથાઓ છે. ગયા સેકામા વાઘેરોએ વર્તાવેલો ત્રાસ ભુલાઇ ગયો છે પણ એ લોકોના અદ્દ્ભુત સાહસોની, એમના પરાક્રમોની અને શૂરાતનોની વાતો ખુબ લોક પ્રિય થઇ છે.

હાલમા ઓખાના રણની દક્ષિણે જામનગરનો મુલક છે અને દ્વારકા તથા બસોપચાસ ચોરસ મૈલ ક્ષેત્રફલનો ઓખામંડળનો પ્રદેશ ગાયકવાડને તાબે છે. આખો પ્રદેશ સુખો લાગે છે. વચ્ચે વચ્ચે થોર અને નાના નાના ટીંબાઓ શીવાય કશું મનોરંજક દેખાતું નથી. ઓખામંડળમાં એક પણ નદી નથી, માત્ર ગોમતીની ખાડી છે, જેને લોકો નદી કહે છે. ગોમતીના જમણા કાંઠા ઉપર દ્વારકા છે. આખા ઓખામંડળના ખાસ કરીને દ્વારકા, આરમડા, પોશીત્રા વગેરેના કુવાઓનું પાણી ભાંભરું છે. અલબત્ત બરવાળામા થોડાક મીઠા પાણીના કુવાઓ છે

દ્વારકાંની હવા ખુશનુમા રહે છે શીઆળામાં ઠંડી સાધારણ હોય છે. અને ઉનાળામા અસહ્ય ગરમી નથી જણાતી. રાતના સમુદ્ર ઉપરથી ઠંડો તંદુરસ્ત પવન વાયા કરે છે. અને શહેરને જો કે જાત્રાળુઓ ગંદુ કરી મુકે છે, પણ હવા ખાવાનું સ્થળ ગણાય એવી સરસ આબોહવા છે.

ઓખામંડળ એક કાળે જંગલી મનુષ્યો પેઠે જંગલી પશુઓનું નિવાસ સ્થાન હતું. ૧૦૦ વર્ષ પહેલા એ પ્રદેશમાં દીપડાઓ ફરતા. પણ અત્યારે હરણાં, શીઆલ, સસલાં, અને વરૂઓ જોવામાં આવે છે. આ આખા

પ્રદેશમાં મુખ્ય અને પ્રસિદ્ધ શહેર દ્વારકાં છે. ઓખામંડળની કુલ વસ્તી વીસ હજારથી વધારે નહી હોય. એમાંથી માત્ર દ્વારકાંમાં પાંચ હજારની વસ્તી છે. વસ્તીમાં વાઘેર, રજપૂતો (વાઢેલ), સિંધી, મેર, બ્રાહ્મણો, વાણીઆ, લોહાણા, મેમણ, રબારી અને ચારણ વગેરે જાતો મુખ્ય છે. આઠી તળ દ્વારકામાં ગુગળી બ્રાહ્મણોનું જોર પણું જણાય છે.

ઓખામંડળનો બહારનો વેપાર મુબાઇ, સુરત, કરાંચી, અને ઝાંઝીબાર સાથે મુખ્યત્વે છે. ફાડો ખરાબ હોવાથી સ્ટીમરો નજીક આવી શકતી નથી પણ દૂર ઉભી રહે છે અને યાત્રાળુઓ ઘણીવાર હેરાનગતિ કબુલ કરીને પણ મુબાઇથી કે પોરબંદરથી સ્ટીમરમાં દ્વારકાં જાય છે. આ રીતે દ્વારકા જવા માટે સમુદ્ર રસ્તો વપરાય છે. હમણાં તો વળી ઓખાબંદરને ખૂબ સુધાર્યું છે. છતાં વધારે તો જમીન રસ્તો પહેલાં વપરાતો અને હજીએ વપરાય છે. પોરબંદર અથવા સુદામાપુરીનો રસ્તો અને જામનગરનો રસ્તો બે પ્રખ્યાત રસ્તાઓ છે. જામનગરનો રસ્તો પોરબંદર કરતાં લાંબો ખરો પણ વધારે સગવડવાળો હોવાથી એ વધારે વપરાય છે. પહેલાં ગુજરાતમાંથી આવનાર યાત્રાળુઓ વઢવાણથી રાજકોટ રસ્તે જામનગર આવી, જામનગર બને તો વીસામો લઇ ખંભાળીઆ રસ્તે દ્વારકાં જતા. હવે તો જામનગરથી રેલ્વે થઇ ગઇ છે એટલે મુખ્યત્વે જામનગરનોજ રસ્તો વપરાય છે. કોઇ બાવા સાધુઓ જતાં કે વળતાં સુદામાપુરીનો રસ્તો વાપરતા હોય તે જુદી વાત. બીજાં સુદામાપુરીનાં આગ્રહી યાત્રાળુઓ જામનગર પાછાં આવી રેલરસ્તે સુદામા-

ઘેરાવાની નગરી સમુદ્રની વચ્ચે ભગવાન કૃષ્ણે બાંધી હતી, જેની શિલ્પ કળા અદ્‌ભૂત હતી, જે નગરીમા અંદર અને બહાર અનેક બગીચાઓ હતા, જેમા ગગન સ્પર્શી અટારીઓ સુવર્ણ કલશો, અને સ્વચ્છ અગાસીઓવાળા નવ લાખ પ્રાસાદો હતા, જ્યા ખીલેલા કમળોવાળા અનેક સરોવરો હતાં; જેમા છપ્પન કોટિ યાદવો વસતા હતા તે દ્વારકાપુરી કયા અને આજનું પાંચ હજારની વસ્તીનું ગંદુ ભુખડીબારસ દ્વારકાં ગામ કયા ?

અત્યારે દ્વારકાંની જે કંઈ સ્થિતિ છે તે તીર્થસ્થાન તરીકે છે. ગામની વસ્તીનો કેટલોક ભાગ યાત્રાળુઓ ઉપર જીવે છે. અને દ્વારકામ યાત્રા-

---

दृश्यते यत्र हि त्वाष्ट्रं विज्ञानं शिल्पनैपुणम् ।
रथ्याचत्वरवीथीभिर्य थावास्तुविनिर्मितम् ॥
सुरद्रुमलतोद्यान विचित्रोपवनान्वितम् ॥
हेमशृंगैर्दिविस्पृग्भिः स्फटिकाट्टालगोपुरैः ॥
राजतारकटैः कोष्ठैर्हेमकुम्भैरलंकृतै ।
रत्नकूटैर्गृहैर्हैमैर्महामरकतस्थलैः ॥

भा. १० अ० ५० श्लो. ५० थी ५३

वળी:—

पुष्पितोपवनाराम द्विजालिकुलनादिताम् ।
उत्फुल्लेन्दीवराम्भोज कल्हारकुमदोत्पलैः ॥
छुरितेषु सारस्सूच्चैः कुजितांहंससारसैः ।
प्रासादलक्षैर्नवभि र्जुष्टांस्फटिकराजतैः ॥

अ० ६९ श्लो ७ थी ४

-જુઓ માટે જે કં છે તે દ્વારકાધીશનું મંદિર છે. બીજાં નાનાં દેવળો છે પણ તે ઘણાં ગૌણ. આ મંદિરો સીવાય તો ગામ અત્યંત ગંદુ, દુર્ગંધી અને ભુખાર લાગે છે. દ્વારકાધીશ અથવા રણછોડરાયનું આ ત્રિલોક સુંદર મંદિર ભગવાન કૃષ્ણના પૌત્ર વજ્રનાભે બંધાવ્યું કહેવાય છે. પણ એ દંતકથામાં કૈં તત્વ નથી. કેટલાક લોકો ગુપ્ત કાળમાં બંધાએલું માને છે. સ્થાપત્યકળાની દૃષ્ટિએ આપણા ઘણા ખરા જુના મંદિરો જેવું આ પણ છે. ગોમતી ઉપરથી પગથીઆ ચડતાં આ મંદિર ખરેખર ભવ્ય લાગે છે. ઘણી ઉંચી ઉભણી હોવાથી મંદિરમા જવા માટે ચડવાં પડતાં લાંબા પગથીઆં ઉપરથી દેખાવ સરસ લાગે છે. મુખ્ય મંદિરના ગર્ભગૃહ ઉપર ૧૭૦ ફીટ ઉંચું ૭ માળવાળુ શિખર છે. અને સામે વિશાળ પાંચ માળનો મંડપ છે, જેનો ઘુમ્મટ ૬૦ થાભલા ઉપર ઉભો છે. આ મંડપની ઉંચાઇ ૧૦૦ ફીટ છે અને ૭ માળના શિખર ઉપર જવા માટે અંદર સીડી પણ છે.

બહારથી આખા મંદિર ઉપર ખુબ કોતરકામ કરેલું છે. અને અંદરથી તદ્દન સાફ કોતરકામ વગરનીસાદી રચના છે. જુના મંદિરો બીજે પણ આ પ્રથાનાં જોવામાં આવે છે આ મદિરમાં મુખ્યત્વે ચુનાનો પથ્થર વપરાયો છે. અલબત્ત કોતરકામ માટે આ પથ્થર સરસ છે પણ કાળ સામે ટકી રહેવા માટે નકામો છે, આ મંદિરમાંથી પથ્થર ખરતો જાય છે. મંદિરને બેવડો કોટ છે; અને ભીંતોની વચ્ચે પરિક્રમા કરવાની જગ્યા છે. કોટને દક્ષિણ બાજુએ સ્વર્ગદ્વાર નામનો અને ઉત્તરે મોક્ષદ્વાર નામનો એમ બે દરવાજા છે. આ દરવાજાઓ બંધ કરીને વાઘેરોએ આ મંદિરનો પણ આશરો લીધેલો. ગોમતીમાં સ્નાન કરીને મદિરમાં જતાં માર્ગમાં પગથીઆં ઉપર હનુમાનજી વગેરેનાં દર્શન થાય છે.

મુખ્ય મંદિરના ગર્ભગૃહમાં ચાંદીનાં પત્રાંએ મઢેલ સિંહાસન ઉપર રણછોડરાય અથવા દ્વારકાધીશની ત્રણ ફુટ ઉંચી શ્યામ ચતુર્ભુજ મૂર્તિ છે. યાત્રાળુઓ મંદિરની અંદર જઇ ચરણસ્પર્શ કરી ચરણો ઉપર પુષ્પો

તથા તુલસી ચઢાવે છે. આ મંદિરના ઉપલા માળમા અંબાજીની મુર્તિ છે. સભા મંડપના એક ખુણામા બળદેવજીની મુર્તિ છે.

રણછોડજીના મદિરના આગણામા મુખ્ય મંદિરથી તદન જુદું ત્રિવિક્રમજીનું શિખરબધ મંદિર એક બાજુએ છે. અને બીજી બાજુએ પ્રદ્યુમ્નજીનું શિખરબધ મદિર છે. ત્રિવિક્રમજીની મુર્તિ પાસે બલિરાજાની તથા બ્રહ્મસનકાદિ પુત્રોની નાની નાની મુર્તિઓ છે અને પ્રદ્યુમ્નની પાસે અનિરુધ્ધની નાની મુર્તિ છે. મંદિરના કોટના ઉત્તર તરફના દરવાજાથી પશ્ચિમ તરફ કુશેશ્વર મહાદેવનુ મદિર છે.

આ મહામદિરના આગણામા કોટની પશ્ચિમની ભીંત પાસે ઉત્તર તરફથી દક્ષિણ તરફ જતા કુશેશ્વર મહાદેવ, અબાજી માતા, પુરુષોત્તમજી ગુરુ દત્તાત્રેય, દેવકીમાતા, લક્ષ્મીનારાયણ, અને માધવજીનાં મદિરો, ઉત્તર તરફની દીવાલ પાસે મોક્ષદ્વાર, દરવાજાથી પૂર્વે કોલા ભક્તનું મંદિર, અને પુર્વ તરફની ભીંત પાસે એક બાજુ સત્યભામા, રુક્મિણી જાંબુવતી, રાધા અને લક્ષ્મીનારાયણના મંદિરો તથા શંકરાચાર્યની ગાદી છે.

આ કમ્પાઉડની દક્ષિણે શારદામઠના તાબાનો રણછોડજીનો ભડાર છે તેમા ભોગની સામગ્રી તૈયાર કરીને શારદામઠ તરફથી દેવ ને ઠરાવેલે વખતે ભોગ ધરાવવામાં આવે છે. આ ભંડારની દક્ષિણે શકરાચાર્યનો શારદામઠ છે. આ મઠના અધિપતિ શંકરાચાર્ય જ્યારે દ્વારકામા હોય ત્યારે રણછોડજીની આરતી પણ ઉતારે છે. ભારતવર્ષમા શંકરાચાર્યના ચાર મઠ ગણાય છે તેમાનો આ એક મઠ છે. દ્વારકામા મઠ ક્યારે આવ્યો, શી રીતે આવ્યો એ ઇતિહાસનો કંઈ પત્તો લાગતો નથી. વધારે સંભવતો એવો છે કે આ રણછોડરાયના મંદિરની ગાયકવાડ સરકાર મારફત નવી વ્યવસ્થા થઇ તે પહેલાં કોઇ સમર્થ શાંકરમતવાદી સન્યાસીએ આ મઠ સ્થાપ્યો હોય. આ મઠપતિઓની તકરારો, ગાયકવાડ સરકારનું વચ્ચે પડવુ, વગેરે બધો

ભવાડો જગતને તદ્દન મિથ્યા અને કેવળ બ્રહ્મને સત્ય માનનારા ભગવાન્ શંકરાચાર્યની ગાદીનો દાવો કરનારને શી રીતે શોભે છે !

દ્વારકામાં મુખ્ય તો આ રણછોડરાયનું મંદિર છે. એ પોતેજ દેવોના ગામ જેવું છે. યાત્રાળુઓ અહીંજ લાંબો વખત ગાળે છે. પણ બાકીના વખતમાં બહારનાં મંદિરોના દર્શન તથા પરિક્રમા કરે છે. રણછોડરાયના મંદિરના કોટની બહાર લક્ષ્મીનારાયણનુ મંદિર છે, જેમાં નારાયણની બે હાથ ઉંચી શ્યામ ચતુર્ભુજ મૂર્તિ છે, અને તેની બાજુમાં લક્ષ્મીજીની નાની મૂર્તિ છે. લક્ષ્મીનારાયણના મંદિરની બાજુમાં વાસુદેવનું મંદિર છે; જેમાં વાસુદેવની શ્યામવર્ણ ચતુર્ભુજ મૂર્તિ છે.

ગોમતી સ્નાન અને રણછોડરાયજીના મંદિરનાં દર્શન ઉપરાંત યાત્રાળુઓ નગરની પરિક્રમા કરે છે. તેમા ગોમતી ઘાટ ઉપરથી સંગમ ઘાટ, ત્યાંથી ચક્રતીર્થ, તેની ઉત્તરે રત્નેશ્વર મહાદેવ, એથી આગળ દ્વારકાં શહેરની બહાર સિદ્ધનાથ મહાદેવ, ત્યાથી જ્ઞાનકુંડ નામની વાવ આવે છે. ત્યાંથી આગળ અક્ષયવડ, અઘોરકુંડ, ભદ્રકાળી, આશાપુરી અને કૈલાસકુંડ આવે છે. આ કુંડથી આગળ સૂર્યનારાયણનાં દર્શન કરી શહેરના પૂર્વ તરફના દરવાજા પાસે જયવિજયના દર્શન કરી, નિષ્પાપકુંડથી આગળ વચ્ચે આવતા દેવોનાં દર્શન કરી દક્ષિણ દરવાજેથી રણછોડજીના મંદિરમાં પાછાં આવે એટલે પરિક્રમા પુરી થાય છે.

દ્વારકાંથી દોઢ ગાઉ રામલક્ષ્મણનુ મંદિર છે, ત્યાં મહાપ્રભુજીની બેઠક છે, ત્યાંથી એક ગાઉ ઉપર સીતા વાડી છે તેમાં પાપ પુણ્યની બારી છે. આ પરિક્રમામાં આવતા કુંડોનાં પાણીમાં સ્નાન કરવાથી પુણ્ય થાય એવું મનાય છે પણ પાણી એવું ગંદું હોય છે કે પાસે ઉભું ન રહેવાય.

દ્વારકાની યાત્રામાં ત્રાસ પણ ઓછો નથી. બધે તીર્થ સ્થાનોમાં હોય છે ને ગોરોનો, ગંદકીનો વગેરે ન ગણીએ પણ કરવેરાનો ત્રાસ ઘણો છે.

ગોમતીમાં સ્નાન માટે ગાયકવાડ તરફથી કર લેવાય છે અને જામનગરથી દ્વારકાની ટીકટ લેતા અંદર કરના પૈસા આવી જતા તે વળી હમણા નીકળી ગયા એટલુ અહો ભાગ્ય! પછી દ્વારકામા અને બેટમા દર્શન કરવા માટે સરકારનો કર આપવો પડે છે પછી પુજારીઓને કર આપે ત્યારે ચરણ–સ્પર્શ થાય અને ગદગ્યો તો ભાગ્યેજ લેતા હશે પણ ગાળાઓ દ્વારકા તાગે આરંભડામા દ્વારકાની તપ્ત મુદ્રાની શંખચક્રની છાપ લે છે તે માટે પણ કર આપવો પડે કે આ બાવાઓના હાથ ઉપરના છાપના ફોલ્લા જોઇને એમના ઉપર દયા અને એમની શ્રદ્ધા માટે માન ઉત્પન્ન થાય છે લોકો મશ્કરીમા ખરુ જ કહે છે – “ ડ મુડને ડામ એ ત્રણ રણછોડીઆના કામ ”

દ્વારકામા યાત્રાળુઓ માટે અનેક ધર્મશાળાઓ છે અને ગામ આ તાલુકાનુ મુખ્ય ગામ હોવાથી સરકારી કચેરીઓ, દવાખાનુ, ઇસ્પીતાલ વગેરે આધુનિક સાહ પણ છે

દ્વારકાથી યાત્રાળુઓ બેટ જાય છે દ્વારકાથી ૨૦ માઇલ દૂર કચ્છના અખાતમાં જમીનથી બે મૈલ દૂર બેટ દ્વારકા નામનો એક નાનો બેટ છે.

છે. ફરતા કોટવાળા વિશાલ ચોકમાં બે અને ત્રણ માળના પાંચ મહેલો છે. આ મહેલમાં દાખલ થવા માટે ગાયકવાડ સરકારને કર આપવો પડે છે. દ્વારકા પેઠે દેવના ચરણસ્પર્શ કરવા માટે તથા દેવને સ્નાન કરાવવા માટે પણ કર આપવો પડે છે. કોટની અંદર અંદરના દરવાજામાં થઈ સીધા પૂર્વ તરફ જતાં જમણી બાજુએ કૃષ્ણભગવાનનો મહેલ છે, પછી ઉત્તર તરફ પ્રદ્યુમ્નજી, પછી રણછોડજી પછી ત્રિવિક્રમજી, એથી આગળ પુરુષોત્તમજી, તેની દક્ષિણ બાજુએ દેવકીજી, અને પછી માધવજીનુ મંદિર છે કોટની દક્ષિણ પાસે પશ્ચિમ તરફ અંબાજીનું મંદિર અને તેની પૂર્વે ગરુડજી બીરાજે છે. વચ્ચે નાનું ચોગાન છે. રણછોડજીના મહેલની બાજુએ સત્યભામા અને જાંબુવતીનો મહેલ છે. પૂર્વ તરફ સાક્ષીગોપાલનું મંદિર છે. અને રુક્મિણીના મહેલમાં ગોવર્ધનનાથજીનું પણ મંદિર છે. આ મહેલોમાં કૃષ્ણ ભગવાનનો મહેલ સૌથી વિશાળ છે. અહીં ઠાકોરજીની સામગ્રીમાં ઘણું ખર્ચ થાય છે. રાત દિવસ મળીને ૧૬ વખત ભોગ ધરાવાય છે, સમાસમનાં દર્શન થાય છે. નવ આરતી ઉતરે છે. રુક્મિણી, જાંબુવતી સત્યભામા અને રાધા ચારેના ભંડારો જુદા છે. અને ભંડારોના માલીકો—બ્રહ્મચારીઓ જુદા છે, આ રાણીઓના ભંડારોમાં તૈયાર થએલી સામગ્રી બધા દેવો પાસે જાય છે, અને છેવટ એ ધરાવેલી સામગ્રીનો યાત્રાળુઓને પ્રસાદ મળે છે.

શંખોદ્ધાર-બેટ ગામ તો નાનું છે. ગામના કૃષ્ણ મહેલથી દોઢ મૈલ ઉપર શંખતળાવના કાંઠા ઉપર શંખ નારાયણનું જુનુ અને નવું મંદિર છે. શંખનારાયણનું મંદિર એ મત્સ્યાવતારનું મંદિર છે. જો કે નારાયણની મૂર્તિના શરીરમાં દશ અવતારની મૂર્તિઓ છે અને હાથમાં શંખ છે. શંખનારાયણના નવા મંદિરની બાંધણી જુના જેવી છે અને જુનાની બાંધણી દ્વારકાંના રણછોડજીના મંદિર જેવી પણ નાના ઘાટની છે. નવું મંદિર સવાસો વર્ષ પહેલાં કચ્છના રાવે બંધાવ્યું છે. જુનૂ મધ્યકાળનું

હશે. બાકી દંતકથા તો એવી છે કે સત્યયુગમાં બેટના ઋષિઓને પીડતા શંખાસુર દૈત્ય અને મત્સ્યાવતાર વચ્ચે યુદ્ધ થયું. તે શંખાસુરનો નાશ થયો અને ઋષિઓએ પોતાના રક્ષક સંખનારાયણનું મંદિર બંધાવ્યું.

બેટમાં પણ પરિક્રમા કરવામાં આવે છે. અને બેટ જતાં કે ત્યાંથી વળતા જાત્રાળુઓ ગોપીતળાવ જાય છે. ગોપીતળાવ બેટના રસ્તામાજ દ્વારકાંથી ૧૩ મૈલ છે ગોપીતળાવની માટી તેજ ગોપીચંદન; યાત્રાળુઓ ગોપીચંદનના ગોળાઓ તળાવમાથી હાથે કાઢીને કે દ્વારકામાંથી વેચાતા લઈ જાય છે અહીં એક નાનું ગામ છે ત્યાં ધર્મશાળાઓ છે પાસે ગોપીનાથનું મંદિર મહાપ્રભુજીની બે બેઠકો અને રાધાકૃષ્ણનાં મંદિરો છે.

પિંડારક—દ્વારકાંની યાત્રા કરવા જનાર પિંડારક પણ જાય છે પિંડારક ખંભાળીઆ તાબાનું ખંભાળીઆથી પશ્ચિમે ૨૪ મૈલ ઉપર આવેલું સમુદ્રકાંઠાનું ગામ છે. પિંડારક નામ પિંડતારક ઉપરથી પડેલું હોવાનો તર્ક છે. પિંડારકમા મુખ્ય તીર્થ સ્થાનરૂપ એક તળાવ છે. લોકો આ તળાવને કાંઠે શ્રાધ્ધ કરીને તળાવમા પિંડ મુકે છે આ પિંડો પાણી ઉપર તરે છે. અને એ આ તળાવનો—કે તીર્થનો મહિમા છે.

આ પિંડારક જૂનું તીર્થસ્થાન છે મહાભારતમા એનું નામ મળે છે. પહેલાં મોટું શહેર હશે. એ જૂના શહેરનુ ખંડેર હાલના ગામ બહાર દેખાય છે હાલનુ પિંડારક ગામતો ૫૦૦—૬૦૦ માણસની વસ્તીનું નાનું ગામડું છે. આ તીર્થસ્થાનમાં પણ કપાલ મોચન મહાદેવ, મોટેશ્વર મહાદેવ અને બ્રહ્માનાં મંદિરો છે. છેલ્લા મંદિરમા એક અગ્નિ કુંડ છે જે દુર્વાસા ઋષિનો કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે લોકો દ્વારકાની યાત્રા કરે છે, પશ્ચિમનું એ મહાધામ કહેવાય છે, ઘણા જુના કાળમાં કદાચ કાઠીઆવાડનાં જંગલો કાપી છેક છેડે જતાં આ બેટમાં કોઈ શૈવસાધુઓનાં કે શૈવમુર્તિઓના દર્શન થતાં હશે. પછી ભારતકાળમાં વૈષ્ણવ યાદવોએ પોતાનું થાણું કાઠીઆવાડના જંગલી લોકોને તથા જંગલી જાનવરોને વશ કરી આ બેટમાં નાખ્યું. પણ યાદવો

લાંબો વખત ટક્યા નહીં અનેકવાર એ સ્થાન જ ગયું લેખકોના હાથમાં જઈ પડયું ગુપ્તોના સામ્રાજ્યકાળે જે સ્કંદગુપ્તે ગિરિનગર (જુનાગઢ)માં સુદર્શન તળાવને કાંઠે વૈષ્ણવમંદિર બંધાવ્યું તે પરમ ભાગવત રાજાએ આ જુના તીર્થમાં દ્વારકામાંએ ભગવાન કૃષ્ણની યાદગીરીમાં વૈષ્ણવમંદિર બંધાવ્યું હોય એ સંભવિત છે સ્કંદગુપ્તના મરણ પછી આ ભુમિએ કેંક વારાફેરા જોયા તેમાં ગિરિનગરના મંદિરની નીશાનીએ નથી મળતી તો દ્વારકાનું મંદિર ઉભવું રહ્યું હોય એમ માનવાનું કારણ નથી પણ પાછળથી ગુજરાતના મૈત્રકોના સમયમાં ગુજરાતી સ્થાપત્યના એ સુવર્ણયુગમાં દ્વારકાધીશનું નવું મંદિર બંધાયું અને આ જુના તીર્થે નવી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી અનગત્ત પાછળથી મંદિરમાં સુધારા વધારા-જીર્ણોધ્ધાર વગેરે થયું હશે પણ મુખ્ય યોજના કાયમ રહી અને ધીમે ધીમે આ તીર્થની કીર્તિ વધતી ગઈ દ્વારકાધીશના હાલના મંદિરની બાંધણી મૈત્રકોના કાળનીજ લાગે છે આ જુના તીર્થનો નવો મહિમા કોણે ચલાવ્યો એ ગહન પ્રશ્ન છે જવાબ આપવા માટે કશા સાધનો નથી. હાલનું મંદિર અને એમાંની તથા એટની મુર્તિઓ વગેરે જોતાં એમ તર્ક થાય છે કે કદાચ રામાનુજ મતના કોઇ ભકતોએ કે સાધુઓએ આ જુના તીર્થમાં ગુજરાતના મૈત્રકો રાજાઓની મદદથી પોતાના પૂજ્ય દેવની સ્થાપના કરી-અતિ જુના ગુપ્તકાળના ખંડેરનો જીર્ણોધ્ધાર કર્યો હોય તો એ સંભવિત છે દેવોના નામો વગેરે રામાનુજ મતના જણાય છે. ગુજરાતના રાજાઓએ આ રીતે પોતાના રાજ્યને નવી ધાર્મિક પ્રતિષ્ઠા મળતી જોઇ મદદ પણ કરી હોય આ તર્ક બરાબર હોય તો બારમા શતકમાંજ દ્વારિકાની નવી રચના થઈ હોવી જોઇએ પછી તો ગુજરાતમાંથી રામાનુજનું જોર ક્ષીણ થઇ ગયું અને આ મંદિરો સાધારણ પુજારીઓના હાથમાં પડી ગયા શંકરાચાર્યે પણ પોતાની ગાદી જમાવી, એમ દ્વારકાએ પહેલેથી અનેક વારાફેરા જોયા પણ એ પશ્ચિમનું મહાધામ રહ્યું અને અત્યારે પણ એક વખત યાત્રા કરી આવવા યોગ્ય છે.

ડાકોરજી.

ડાકોર ગુજરાતનુ એક અસાંપ્રદાયિક વૈષ્ણવતીર્થ છે દ્વારકાં ભારત વર્ષનુ તીર્થ છે પણ ડાકોરજી ગુજરાતનુ પોતાનુ છે. ડાકોર આણદથી ૧૯ મૈલ છે, અને આણદથી ગોધરા જતી ગાડીમા જવાય છે, ડાકોરજીમા મુખ્ય મદિર રણછોડજીનુ છે અને ડાકોરના મદિરની રણછોડજીની મૂર્તિ દ્વારકાથીજ આવી છે એમ કહેવાય છે એ માટે એવી દતકથા પ્રચલિત છે કે વજેસિગ અથવા બોડાણો નામનો એક રજપૂત ડાકોરમાં રહેતો હતો, તે દ્વારકાધીશનો પરમ ભક્ત હતો એણે રણછોડજીને ચડાવવા માટે પોતાના હાથમા તુળસી ઉગાડયા હતા, એમ કહેવાય છે. એ બોડાણો દર છ મહિને દ્વારકા જતો હતો એમ કરતા એ વૃદ્ધ થયો, ત્યારે એની ભક્તિ અને એની વૃદ્ધ અવસ્થા જોઈને દેવને દયા આવી અને રણછોડજીએ બોડાણાને કહ્યુ કે "હવેથી તારે અહીં સુધી ન આવવુ હુ તારી સાથે તારે ગામ આવીશ.' આ ઉપરથી, બોડાણાએ રાતમા મૂર્તિ ગાડામા મુકીને ડાકોર તરફ ભાગવા માંડયુ સવાર થતા દ્વારકાધીશના પૂજારી ગુગળીઓને ખબર પડી, એટલે તેઓ કામાઓને સાથે લઈ બોડાણાની પાછળ પડયા બોડાણો તો ભગવાનની સત્તાથી મળસ્કુ થતામા ડાકોર પોચી ગયો, રસ્તામાં ઉમરેઠ ને ડાકોર વચ્ચે ઝાડ ઉભુ રાખેલુ ત્યા ભગવાનના પગલા છે અને તથા લીમડાના ઝાડની ડાળ ભગવાને ઝાલેલી તેથી એ લીમડાની ડાળ મીઠી થઈ ગઈ હતી

બોડાણાએ ડાકોર આવી, ભગવાને સ્વપ્નમાં કહ્યા પ્રમાણે રણછોડજીની મૂર્તિ ગોમતી તળાવમાં પધરાવી દીધી પાછળ પડેલા કામાઓનુ તીર વાગવાથી બોડાણાએ વૈકુઠવાસ કર્યો પણ એટલેથી દ્વારકાથી આવેલા ગુગળીઓ પાછા ન ગયા, અને તગાદ કાંઈ લાંધવા બેઠા, છેવટ રણછોડજીએ

બોડાણાની સ્ત્રીને સ્વપ્નમાં કહ્યું કે મારા વજન જેટલું સોનું આપીને બ્રાહ્મણોને વિદાય કરી દે. બીચારા ગરીબ ભકતના ઘરમાં એટલુ સોનું ક્યાંથી હોય ? પણ ભકતવત્સલ ભગવાન એની સોનાની વાળી બરાબર વજનમાં થયા અને દ્વારકાંથી આવેલા બ્રાહ્મણો બ્હીકે મોટે પાછા ગયા. દ્વારકામાં બ્રાહ્મણોને દામોદરવાવમાંથી એક રણછોડજીની મૂર્તિ મળી જેનો તેઓએ મુખ્ય મંદિરમાં પધરાવી

આ દંતકથામાં કેટલો સત્યાંશહશે એ કહેવાતું નથી. પણ ડાકોરની મૂર્તિ દ્વારકાથી આવેલી એટલી વાત માનવામાં વાંધો નથી લાગતો. પણ આ વાત ક્યારે બની ? એનો બરાબર પત્તો લાગતો નથી સદ્ગત તનસુખરામ મનઃસુખરામ ત્રિપાઠીએ સં. ૧૮૦૦ ની સાલ આપી છે. (કાવ્યદોહન ભાગ ૭ પા. ૩૮) પણ એમણે શા ઉપરથી એ સાલ આપી છે એ સમજાતુ નથી. ખેડા ગેઝીટીઅર (પા. ૧૬૭) માં ઇ. સ. ૧૧૫૫ ની સાલ આપી છે. શા ઉપરથી એ સાલ લખી છે તે એમાં કહ્યું નથી. કવિ ગોપાલદાસ "સંવત એ વિક્રમરે બારોતરાબાર, પુષ્ય નક્ષત્ર જોગ સીધો વાર કારતક સુદી પુનમને ગુરવાર, અમૃત ચોઘડીએ પ્રભુજી પધાર્યા નિરધાર"

(કાવ્યદોહન ભાગ ૭ પા. ૮૦૧) એ રીતે વિ. સં. ૧૨૧૨ની સાલ આપી છે, તે ઉપરથી ગેઝીટીઅરમાં ઈ. સ. ૧૧૫૫ લખાઇ હોય તો ભલે. પણ આટલા જૂના કાળમાં દ્વારકાથી આ મૂર્તિ ડાકોર આવી હોય એમ માનવા માટે આ કરતાં વધારે ચોક્કસ પૂરાવાની જરૂર છે. ડાકોરનું હાલનું મંદિર તો પેશ્વાના શરાફ, સતારાના ગોપાળ જગન્નાથ તાંબેકર નામના ગૃહસ્થે ઇ. સ. ૧૭૭૨ મા બંધાવ્યું છે. ડાકોરનું મંદિર દ્વારકાના મંદિર પેઠે અસાંપ્રદાયિક પૌરાણિક વૈષ્ણવ ધર્મનું છે.

ડાકોરમાં રણછોડજીનું મંદિર મોટું અને ૧૮ મા શતકના મંદિરોના નમુના રૂપ છે; તેને પશ્ચિમે અને ઉત્તરે બે બાજુ દરવાજા છે. મોટા

દરવાજામાંથી અંદર પેશીએ તો વિશાળ ચોકની વચ્ચે મંદિર દેખાય છે. આ મંદિરના થોડાં પગથીઆં ચડીને સભામંડપમાં જતાં રણછોડજીનાં દર્શન થાય છે. મંદિરની પાછલી બાજુએ ગર્ભગૃહમાં જવાની બારી છે, ત્યાં જવાથી રણછોડજીનાં દર્શન પાસેથી થાય છે તથા ભેટ ચરણસ્પર્શ, પૂજા વગેરે થઇ શકે છે. રણછોડજીની મોટી શ્યામમુર્તિ દ્વારકાની મૂર્તિને મળતી છે.

શ્રી વલ્લભસંપ્રદાયમાં બાલકૃષ્ણની પૂજા થાય છે, એટલે એ સંપ્રદાયનાં મંદિરોમાં બધે મૂર્તિઓ ન્હાની હોય છે. અપવાદ રૂપ ફક્ત શ્રી નાથજીની મૂર્તિ છે તે શ્રી ગોવર્ધનધારી કૃષ્ણની મૂર્તિ છે, એટલે સ્વભાવિક રીતે મોટી છે. પણ શ્રી વલ્લભ સંપ્રદાયના સમય પહેલાં બાલ કૃષ્ણની નહીં પણ મોટી ઉમ્મરના કૃષ્ણની પૂજા થતી. રામાનુજ સંપ્રદાય નારાયણ અથવા વાસુદેવના નામથી કૃષ્ણને ભજે છે. અને રામાનુજ સંપ્રદાયનાં દક્ષિણનાં મંદિરોમાં મોટી મોટી શેષશાયી વિષ્ણુની કે ઉભેલી અથવા બેઠેલી પાર્થસારથી, વાસુદેવ વગેરેની મૂર્તિઓ પૂજાય છે. શ્રી વલ્લભ સંપ્રદાયના ઉદય, પ્હેલાં ગુજરાતમાં પણ એવી જ મોટી ચતુર્ભુજ શંખ ચક્ર ગદા પદ્મધારી, ઉભી, કે બેઠી કે શેષ શાયી મૂર્તિઓ પૂજાતી એમ જૂનાં ખંડેરો ખોદાતાં નીકળેલી મૂર્તિઓ જોવાથી જણાય છે. ચાણોદમાં શેષશાયીના મંદિરની મૂર્તિ છે તે તથા બીજી મૂર્તિઓ આ શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિ રચનાના ઇતિહાસની બાબતમાં જોવા જેવી છે. વળી દ્વારકામાં તો દ્વારકામાં શ્રી કૃષ્ણ રહેતા હતા તે વખતની ઉમ્મરની જ પૂજા હોય અને દ્વારકાતો મથુરાથી મોટી ઉમર ભગવાન કૃષ્ણ આવેલા એટલે દ્વારકામાં પ્હેલેથી દ્વારકાધીશની મોટી મુર્તિઓજ પૂજાતી હશે. દ્વારકાની મુર્તિના પ્રતિનિધિરૂપ દ્વારકાધીશની, કલ્યાણજીની, ત્રીકમજીની વગેરે મુર્તિઓ ડાકોરજી પેઠે જામનગરમાં, તથા બીજા જે જે ગામોમાં છે તેતે ગામોમાં એજ પ્રકારની મોટી મુર્તિઓ છે. દ્વારકાની

મુળ મુર્તિ તો દ્વારકામાં કે ડાકોરમાં કયાંય હોય એમ મને લાગતું નથી. કોઈ કુવામાં કે ટેકરામાં દટાયેલી હોય કે નષ્ટ થઈ ગઇ હોય એવો મંભવ છે.

ડાકોરમાં મુખ્ય તીર્થ સ્થાન તો આ રણછોડજીનુ મંદિર છે, પણ એની મામેજ, રસ્તો ઓળંગતા ગોમતી તળાવ છે. આ તળાવના ઘાટ ઉપરથી રણછોડજીના દર્શન થઇ શકે છે. તળાવ મોટું છે પણ એમાં ઉનાળામાં પાણી થોડું અને ગંદું હોય છે. તળાવને બાંધેલા ઘાટ છે. યાત્રાળુઓ ગોમતી તળાવમા નાહીને રણછોડજીના દર્શન કરવા જાય છે. ગોમતી ઉપર ડંકનાથ મહાદેવનુ દેવાલય છે. અને તળાવ વચ્ચે એક સ્થાન છે, ત્યાં પગલા છે

રણછોડજીના મંદિરની પશ્ચિમે થોડે વેગળે ગોમતીના કીનારા ઉપર ત્રીકમજીનું મંદિર છે, ત્યા બાવાઓનો અખાડો છે. રણછોડજીના મંદિરથી ઉત્તર બાજુનો થોડે દુર ખાચામા લક્ષ્મીજીનું મંદિર છે. ત્યાં જતા બોડાણાનુ તથા ગંગાબાઇનુ મંદિર પણ આવે છે. બમ ડાકોરમાં આટલાં સ્થાનો છે. યાત્રા કરવા આવનાર મવારે જ ઉતરી ગોમતી તળાવમા સ્નાન કરી, રણછોડજીના દર્શન વગેરે કરી જો તીર્થ યાત્રાના આવશ્યક વિધિ રૂપ ઉપવાસ ન કર્યો હોય–मुण्डनं चोपवासश्च सर्वं तीर्थष्ययं विधि. મુડન અને ઉપવાસ એ બધા તીર્થોનો મામાન્યવિધિ છે– તો જમવાની સગવડ કરવામાં પડે અને જમ્યા પછી ડંકનાથ ત્રીકમજી વગેરેનાં દર્શન કરી રાતે જ કે બીજી સવારે ચાલ્યો જાય, એમ બને એવું છે.

ડાકોર ગામમા ઘણી વસ્તી બ્રાહ્મણોની છે. અહીં ગોર ત્રવાડીમેવાડા બ્રાહ્મણો છે, અને યાત્રાળુઓ ધર્મશાળામા અથવા ગોર લોકોને ઘેર ઉતરે છે. ગોરો ત્રાસ ઘણો ઓછો આપે છે અને સગવડ ઠીક આપે છે. ગુજરાતની વ્યવહાર દક્ષતા એ લોકોમાં પણ છે. દનડીને નહીં પણ રાજી કરીને પૈસા લેતાં એલોકોને આવડે છે.

ડાકોરમા દર પૂનમે મેળો ભરાય છે તેમાં આસો સુદ પુનમનો મેળો ચૌથી મોટો થાય છે એ વખતે ઘણી સ્પેશ્યલ ટ્રેનો આવે છે અને હજારો માણસો આવ્યેજ જાય છે રાત્રે ભજન મંડળીઓ ચાંદનીમા ભજનની ધુન લગાવે છે

ડાકોરમા શ્રીગોડ બ્રાહ્મણોની તથા તપોધનની વધારે વસ્તી છે ગામમાં કાંઇ ખાસ વેપાર નથી પણ યાત્રાળુઓ ઉપર લોકોનો નિર્વાહ ચાલે છ.

ડાકોરમા રથ યાત્રાને દિવસે તથા દર શુક્રવારે વરઘોડો નીકળે છે.

દ્વારકા પેઠે અહીં પણ શંકરાચાર્યનો મઠ છે. દ્વારકાની ગાદીનોજ આ ફણગો છે.

ડાકોરમાં બીજું જોવા જેવુ કાંઇ નથી, પણ ડાકોરથી ગોધ્રા જતી ગાડીમા ટુવાનું સ્ટેશન આવે છે ત્યા સ્ટેશનથી થોડે દૂર ટાઢા ઉના પાણીના કુંડ છે.

વળી ડાકોરના વાયવ્ય ખુણામા સુઇ નામનુ ગામ છે, ત્યાં સુરેશ્વર મહાદેવનુ મંદિર છે પૂર્વ દિશાએ ૧૦૦ ધનુષ્યપર ગ્ક્ષાપુ઼ નામનુ ધામ છે. અને ત્યા રણમુકતેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે એ જ દિશામા ગાલવ ઋષિનો આશ્રમ છે. અને પાસે ગાલવી ગંગા છે. ડાકોરથી અગ્નિ ખુણામા એક યોજન કરતાં જરા દૂર નૈષધ નામના વનમા હનુમાન વિરાજે છે. પશ્ચિમે નીલકંઠ મહાદેવનું મંદિર છે.

ડાકોર વિષે ગુજરાતની અસ્મિતામાંથી ગુજરાતના જૂના કવિએ કહ્યુ છે કે -

જેમ કો કાશી કેદાર જાય, ડાકોર જઇને ગોમતી ન્હાય,
જે કોઈ રાખશે એનો વિશ્વાસ, મનના મનોરથ પૂરશે આશ.

અને કવિ ગોપાલદાસે ગાયું છે કે —

ધન્ય બોડાણો ધન્ય એ જાત ધન્ય નગરી વ દેશ ગુજરાત,
ધન્ય પરગણું, ધન્ય એ ગામ ધન્ય ગોમતી ડાકોર નામ

ગુજરાતનાં દેવી તીર્થો

વિષ્ણુ અને શિવની ભક્તિ પેઠે દેવી–માતાની ભક્તિ પણ ગુજરાતમાં સારી રીતે પ્રચલિત છે. જો કે ન્હાના ન્હાનાં ગામડાં મધ્યે એકાદ શિવાલય અને એકાદ રામજી મંદિર હોય છે, તેમ માતાનું મંદિર નથી હોતું, પણ મોટા ગામોમાં અને શહેરોમાં માતાનું એકાદ મંદિર તો જરૂર હોય છે. દેવી ભક્તિ બંગાળમા તો વ્યાપક છે, પણ ગુજરાતમાં નથી એમ નથી.

શાક્તદર્શન શૈવદર્શનસાથે ગાઢ રીતે સંકળાયેલું છે, અને બીજી તરફથી મહાયાન બૌદ્ધ મત સાથે તંત્રવિદ્યાનો પણ પ્રચાર થયો છે. મહાન બૌદ્ધ આચાર્ય નાગાર્જુન રસસિદ્ધ મનાય છે વળી ભગવાન શંકરાચાર્યના પરમ ગુરૂ ગૌડ પાદાચાર્ય "તંત્રવાદી હતા અને એમણે શક્તિ સૂત્રો લખેલાં છે. શંકચાર્ય પોતે સગુણ બ્રહ્મ વાદની વ્યાવહારિક ભૂમિકામાં શક્તિવાદના હીમાયતી હતા એમ તેમનો સૌન્દર્યલહરી નામનો અપૂર્વ ચમત્કૃતિવાળો કાવ્યગ્રંથ જોવાથી જણાય છે." એમ રા. રા. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા કહે છે. (જુઓ હિંદ તત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ ઉત્તરાર્ધ પા. ૬૭)*

આ શાક્તદર્શનનો બૌદ્ધ મત સાથે કે શૈવ ભક્તિ સાથે ગુજરાતમાં જૂના કાળમાં પ્રચાર થયો હોય તો એ સંભવિત છે, પણ ઇ. સ. ૧૦૦૦ પહેલાની કોઈ નિશાની મારા જાણવામાં નથી. ઇ. સ. નવમા શતક પછી કાશ્મીરમાં અને બંગાળામાં પુષ્કળ તાંત્રિક સાહિત્ય ઉત્પન્ન થયું છે. પણ ગુજરાતમાં તો છેક ઇ. સ. ૧૭૨૪ માં ભાસ્કરરાય નામના તાંત્રિકાચાર્ય થઈ ગયાની નોંધ રા. રા. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતાએ લીધી છે. (હિંદતત્વજ્ઞાનો ઇતિહાસ ઉ. પા. ૬૯) આ તાન્ત્રિકાચાર્યે સુરતમાં તાંત્રિક દીક્ષા લીધી હતી.

---

* શ્રી શંકરાચાર્યના ભાષ્યગ્રંથો જોતા રા નર્મદાશંકર દે. મહેતાનું આ વિધાન આધાર વગરનું લાગે છે. શંકરાચાર્યના કહેવાતા વિષ્ણુ શિવનાં પણ મળે છે.

ગુજરાતમાં આવા કોઈક તાંત્રિક વિદ્વાનો થયા હશે પણ મોટે ભાગે તો માર્કંડેય પુરાણાન્તર્ગત દેવીમાહાત્મ્ય (સપ્તશતી–ચંડીપાઠ) એ દેવી ભક્તોનો મુખ્ય ગ્રંથ છે. અને નાગરો મારફત તથા જાડેજા વગેરે રજપુતો મારફત દેવીભક્તિનો પ્રચાર થયો છે. જ્યા જ્યા નાગરોનું જોર હોય ત્યાં ત્યાં અંબાજીનુ મંદિર અને જાડેજાઓના શહેરોમા આશાપુરાનુ મંદિર, એ નિયમ જોવામા આવે છે. ધીમે ધીમે દેવીભક્તિ આ ઉચ્ચ વર્ણોમાંથી કણબીઓમા અને નીચલા વર્ણોમાં પણ ફેલાઈ છે. ભીલોની માતા–ભક્તિ તો કદાચ ઘણી જુની હશે અને આર્યોની દેવીભક્તિના મૂળમા આ જંગલી લોકોની માતાભક્તિ હોય તો નવાઇ નહિ.

અંબાજી.

ગુજરાતમાં આરાસુરનાં અંબાજીની માન્યતા ઘણી છે. અંબાજીનું સ્થાન આરાસુરના ડુંગરમા અરવલ્લી પર્વતના ઘાટની નૈઋત્ય કોણમા છે આબુરોડ સ્ટેશનથી લગભગ બાર ગાઉ પર આરાસુર નામનું ગામ છે. અને આ ગામમાં અંબાજીનું મંદિર છે. અંબાજીનુ મંદિર અને આરસુર ગામ દાતાના રાણાની હદમાં છે. આરાસુર ગામમાં મુખ્ય મંદિર એની આસપાસ ધર્મ-શાળાઓ, મોદીની દુકાનો અને મોટે ભાગે ભાગે જંગલી પહાડી લોકો જેને ભાઉડાં કહે છે, તેઓનાં ઝુંપડા દેખાય છે. જાત્રાળુનુ કામકાજ પણ આ ભાઉડાજ કરે છે. અંબાજીના મંદિરમાં કાંઇ વિશેષતા નથી. મુળ મંદિર બેઠા ઘાટનું ન્હાનું છે પણ આગળ મોટો મંડપ છે. અને ગર્ભગૃહમાં માતાજીનો ગોખ છે. અહીં માતાની મૂર્તિ નથી, પણ ગોખમાં એવી રીતે વસ્ત્રાલંકારો અને મુખવટો ગોઠવવામાં આવે છે કે જેથી દર્શન કરનારને સવાર, બપોર ને સાંજ જાણે વાઘ ઉપર માતાજી બેઠા હોય એવા જુદી જુદી જાતનાં દર્શન થાય છે, પાસે ઘીના બે અખંડ દીવા બળે છે.

માતાજીનાં દર્શન સવારે અંદરનું બારણું ઉઘડતા થાય છે. બેય વખત

આવ્યા હતા અને રૂકિમણીએ આ માતાજીની પૂજા કરી હતી એમ કહેવાય છે. પણ આ દંતકથાઓને છોડી દઇને ઐતિહાસિક પુરાવાઓ તપાસીએ તો માનસરોવરના કિનારા ઉપરના મંદિરમા મહારાણા શ્રી માલદેવનો વિ સં. ૧૪૧૫ (ઇ સ. ૧૩૫૯) નો લેખ મળે છે. અંબાજીના અંદરના મંડપનાં દ્વારમાં એક સં ૧૬૦૧ નો લેખ છે, તેમાં રાવ ભારમલ્લની રાણીએ માતાને કેટલીક વસ્તુઓ અર્પણ કર્યાની નોંધ છે. દેરાનો અંદરના સ્તંભ ઉપર બીજા ઘણા લેખો છે તે ૧૬ મા શતકના છે એક બીજા સં. ૧૭૭૯ ના લેખમાં એક ધર્મશાળા બંધાયાની વિગત છે. મતલબ કે ઇ. સ. ૧૪ મા શતકથી તો આરાસુરનાં અંબાજીની માન્યતા સતત ચાલી આવે છે, પણ તે પહેલાનાં બસો ત્રણસો વર્ષથી આ સ્થાનનો મહિમા ચાલુ હોવાનો સંભવ છે કારણ અંબાજીની નજીકમા એક કુંભારીઆ કરીને ગામ છે આ ગામમાં વિમળશાહનાં બાંધેલા ધોળા આરસપહાણનાં જૈન દેરાસરો છે. આ દેરાસરો વિષે એવી દંતકથા છે કે અંબાજીએ આપેલા ધનથી આ જગ્યાએ વિમળશાહે ૩૬૦ દેરાં બંધાવ્યાં. પણ માતાજીએ પુછયું કે ' આ દેરાં કોના પ્રતાપથી બંધાયાં ?' ત્યારે વિમળશાહે જવાબ આપ્યો કે ' ગુરુના પ્રતાપથી " આ જવાબથી ગુસ્સે થઇને માતાજીએ દેરા બાળી નાખ્યાં અને માત્ર પાંચ રહેવા દીધાં આ દંતકથામાં કદાચ કાંઈ તથ્યાંશ ન હોય પણ દેલવાડામા વિમળશાહે બંધાવેલા મંદિરમાં કોતરેલા લેખમાં અંબિકાની સ્તુતિ છે (જુઓ શ્લો. ૯) એ જોતા વિમળશાહના વખતમા અંબાજીની પૂજા પ્રચલિત હોય તો એ સંભવિત છે. વળી વિમળશાહ માતાના ભકત હોઇને તેણેજ એ મંદિર બંધાવેલુ કહેવાય છે, છતાં તેના જૈન મંદિરો જેવું આ અંબાજીનું મન્દિર ભવ્ય નથી અને કુંભારીયામા એક પાળીઆ ઉપર વિ. સં. ૧૨૫૬ (ઇ. સ. ૧૨૦૦) નો લેખ છે તેમાં અર્બુદના ધણી શ્રી ધારા વર્ષ દેવે આરાસુર પુરમાં એક વાવ બંધાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. (જુઓ રાસમાળા ભાષાંતર ભા ૧ પા. ૫૩૦) એ ઉપરથી આરાસુર ગામ ઇ. સ. ૧૨૦૦ પહેલાનું લાગે છે. વળી

આરાસુરનાં અંબાજી દાતાના પરમાર રાણાઓનાં કુળદેવી છે. અને તર્દ કથા પ્રમાણે મુસલમાનોએ સિંધ કબજે કર્યા પછી જશરાજ નામના રાણાના વખતમાં અંબાજી આરાસુરમાં પાછાં આવ્યાં છે. દંતકથાઓનું કાંઈ ઠેકાણું નથી. પણ રાસ માળાના ભાષાંતરની એક ટિપ્પણીમાં સદગત રા. રા. રણછોડભાઈ ઉદયરામે ચંદ્રાવતીના પરમારોની 'રાજ કાલનિર્ણય' ઉપરથી વંશાવળી આપી છે, તેમાં લખ્યું છે કે "વિ. સ. ૮૬૫ મા રવપાળજી નગર ટઠ્ઠામા રાજ્ય કરતા હતા. એનાથી ચૌદમી પેઢીએ દામોજી થયા તેના કુંવર જસરાજે નગર ટઠ્ઠાથી આવી ગુજરાતમાં ગબ્બરગઢમાં રાજધાની કરી" રાસમાળા ભા. ૧ પા. ૨૪૯ (ટીપ) આ ગબ્બર ગઢ અંબાજીની પશ્ચિમેએ મૈલ ઉપરજ છે. આ રાજ કાલનિર્ણયવાળી વંશાવળીનાં નામો અને તેની સાલો તો અવિશ્વસનીય છે, પણ ગુજરાતના રાજા ભીમદેવ પહેલાના તખતના ચંદ્રાવતીના પરમારના બીજી ત્રીજી પેઢીના પૂર્વજો જે ગબ્બર ગઢથી ચંદ્રાવતી આવ્યા. તેમણે પોતાનું રાજ્ય ગબ્બરમા હતું, ત્યારે આરાસુરમાં પોતાની કુળદેવી અંબિકાનું મંદિર બંધાવેલું હોય એટલી વાત માનવા જેવી લાગે છે. અને વિમળશાહ આ પ્રદેશના શાસક થવાથી તેમણે એ પ્રદેશમાં જૈન મંદિરો બંધાવ્યાં, પણ પ્રદેશના મૂળ રાજાઓના કુળદેવીની પણ સ્તુતિ કરી.

ગિરનારનાં અંબાજી

ગુજરાતને એક છેડે આવેલું આરાસુર કાઠીઆવાડનાં લોકોને દુર પડે, માટે કૃપા કરી અંબાજી ગિરનાર ઉપર અને બરડા ઉપર બીરાજ્યાં છે. ગિરનાર અત્યારે તો જૈનોનો પહાડ હોય એવું દેખાય છે. એ ન્હાના શંકુ આકારના પહાડના શિખરનો સારામાં સારો ભાગ જૈન મંદિરોથી રોકાયેલો છે. અને હિન્દુ દેવોને કાં તો ગિરનારના કોટથી ઉપરની નાની નાની ટુંકો પસંદ કરવી પડી છે. અથવા તળેટીમાંજ રહેવું પડયું છે. 'ગિરનાર ઉપરનાં બધાં હિંદુ દેવસ્થાનોમાં સાથી વધારે જૂનું અને વધારે

માન્યતાવાળું સ્થાન અંબાજીનું જણાય છે. જૈન મંદિરોવાળા સ્થાનથી લગભગ ત્રણસો ફુટ ઉંચે કંઇક પહોળા શિખર ઉપર અંબાજીનું મંદિર છે. અને ત્યાં જવા માટે પગથીઆં છે. નવરાત્રિની અષ્ટમીએ ત્યાં મોટો હવન થાય છે, અને જુનાગઢથી ઘણા શ્રદ્ધાળુ લોકો દર્શને જાય છે. અલબત્ત શહેરથી દુર અને ત્રણ હજાર ફુટ ચડવાનું હોવાથી પ્રમાણમાં થોડા માણસો હોય એ સ્વાભાવિક છે. મોટો ભાગ તો જુનાગઢમાંજ વાઘેશ્વરીનાં દર્શન કરીને સંતોષ માને છે. નવાં પરણેલાં જોડાને અંબાજીને પગે લગાડવા તો લોકો દૂરદૂરથી જાય છે. આ મંદિરનું સ્થાન અને તેનું સ્થાપત્ય એ મંદિર જૂનું છે એમ સાબીત કરે છે, જૈનો આ મંદિર વસ્તુપાળનું બંધાવેલું માને છે,(વસ્તુપાળે ગિરનાર ઉપર બંધાવેલાં જૈન મંદિરો વિ. સ. ૧૨૮૮ નાં છે.) આ વાત સાચી હોય કે ન હોય, પણ આ મંદિર બારમા તેરમા શતકનું છે એમાં શંકા નથી. અને આ પથ્થરનું મંદિર બંધાયા પહેલાં એ જગ્યાએ જુનાગઢના કોઇ રા નું બંધાવેલું લાકડાનું મંદિર હોય તો એ સંભવિત છે.

પાવાગઢનાં મહાકાળી

માતાઓના ગરબાઓમાં ' પાવાગઢની મા ' પ્રસિદ્ધ છે વડોદરેથી ગોધરા જતી ગાડીમાં ચાંપાનેર ગાડી બદલાવી ચાંપાનેર સીટી જવાય છે સ્ટેશનથી થોડે દુર ચાંપાનેર ગામ આવે છે. એક વખત આ મોટું શહેર હતું અને પાસેના પવનગઢ કે પાવાગઢ નામના પર્વત ઉપર કિલ્લો હતો, આ કિલ્લો તુટી ગયો છે અને આસપાસનાં મકાનો ખંડેર થઇ ગયાં છે. પણ કાળકા માતાનું સ્થાન હજી ઉભું છે. આ માતાજીનાં દર્શન કરવા ઘણા યાત્રાળુઓ જાય છે નવરાત્રિમાં અહીં મોટો મેળો ભરાય છે. જાત્રા કરવા જનાર સવારમાં પાવાગઢ ઉપર ચઢવા માંડે તો લગભગ દશ વાગે ઉપર પહોંચી જાય. રસ્તામાં એક બે તળાવો અને એક દરવાજો આવે છે. જેને બુઢીઆ દરવાજો કહે છે પછી કેટલાંક ખંડેરો દેખાય છે. એક નરફ

નીચે ખાપમાં ઉતરવાનો માર્ગ છે. છેક ઉપર જતાં દુધીયું તળાવ આવે છે. અહીંથી કેટલાંક પગથીયા ચઢી પર્વતના શિખર ઉપર જતાં માતાજીનું મંદિર આવે છે અંદર મહાકાળીની પ્રતિમા છે દેરાંની ઉપર મુસલમાનોએ પીરની સ્થાપના કરેલી છે.

મહાકાળીના દર્શન કરી પાછા ઉતરતા થોડે નીચે ઉતર્યા પછી એક બાજુ બીજી ટેકરી ઉપર જવાય છે ત્યાં ભદ્રકાળી માતાનું મંદિર છે.

માતાના પૂજારીઓ નીચેના ગામમા રહે છે, ગામમાં બીજા ગોરો પણ રહે છે અને યાત્રાળુઓ સાધારણ રીતે ગોરને ત્યાં ઉતરે છે, ગામમાં ધર્મશાળા પણ છે.

આ પાવાગઢનુ સ્થાન પ્રાચીન ગણાય છે. કેટલું પ્રાચીન એ નક્કી કહી શકાતું નથી. દંતકથા પ્રમાણે વનરાજના સાથી ચાંપાએ ચાંપાનેર વસાવ્યું છે પણ પાવાગઢ ઉપર મહાકાળી ક્યારે બેઠાં એ જાણવાનું સાધન નથી. મહમદ બેગડાના વખતમાં પાવાગઢ રાવળ પતાઈ જયસિંહના હાથમાં હતો. મહમુદ બેગડાએ પાવાગઢ વિ. સં. ૧૫૪૧ (ઈ. સ. ૧૪૮૪) માં લીધું. આગલે વર્ષે ગુજરાતના કેટલાક ભાગમાં દુકાળ હતો, પણ ચાંપાનેરના મુલકમા પાક સારો હોવાથી આસપાસના સુલતાનના મુલકમાંથી મહમદ બેગડાનો સરદાર ચાંપાનેરના મુલકને લુટવા લાગ્યો આના બદલામા ચાપાનેરના રાવળે મહમદના સરદારને હરાવી મારી નાખ્યો, એના લશ્કરનો લગભગ નાશ કર્યો તથા બે હાથી અને કેટલાક ઘોડા કેદ કર્યા. આ ખબર મળતાં મહમદ બેગડો પોતે રાવળ ઉપર લશ્કર લઈને ચડયો. વડોદરે આ લશ્કર પહોંચતા રાવળે સલાહ માટે દુતો મોકલ્યા. પણ મહમદની મુળથી ચાંપાનેર ઉપર નજર હતી, એટલે એણે માન્યું નહી. આ તરફથી રાવળે પણ તૈયારી કરવા માંડી ૪, સ ૧૪૮૩ ના માર્ચની ૧૭ મી તારીખે મહમદના લશ્કરનો આગલો ભાગ પાવાગઢની તળેટીમાં પહોંચ્યો પછી મહમદે આવીને પાવાગઢને ઘેરો ઘાલ્યો. રજપૂતોએ ઘેરો ઘાલી બેઠેલા

મુસનમાનો ઉપર હમેસા હલ્લા કરવા માડયા અને એક વખત એવું શરાનત દેખાડયુ કે તેઓ સામે લડવા માટે મહમદને એક વખત ઘેરો ઉઠાવવાની ફરજ પડી પણ મહમદે દઢતાથી ઘેરો ચાલુ રાખ્યો અને રાવળને ઘાસદાણા ન મળે એવો સખ્ત બદોબસ્ત કર્યો. છેવટે ઇ સ ૧૪૮૪ ના નવેમ્બરની ૧૭ મી તારીખે રજપૂતો સવારના સ્નાનાદિ નિય કર્મ કરવામા રોકાયેલા હોય છે એ જોઇને સવારમા મહમદે મોટો હલ્લો કર્યો, અને એક દરવાજો કબજે કર્યો, એટલે બીજો રસ્તો ન જોઇને રજપુતોએ ધોરણ પ્રમાણે ગણીઓ, બાળકો અને ધનમાનને અગ્નિમા હોમી દઇને કેસરીયા કર્યા. આ છેલ્લા યુદ્ધમા રાવળ જયસિહ અને તેનો પ્રધાન ડુગરશી ઘવાયેલા મહમદના હાથમા કેદ પકડાયા અને મુસલમાની ધર્મ ન સ્વીકારના માટે તેમને મારી નાંખવામા આવ્યા

પાવાગઢના આ વિનાશના કારણ તરીકે ભાટ લોકો એક દતકથા આપે છે કે એક વખત નવરાત્રમા મહાકાળી ગઢ ઉપરથી ઉતરી શહેરમા સામાન્ય સ્ત્રીવેષે ગરબે રમવા ગયા. આ વખતે ગરબો જોવા આવેલા પતાઇ જયસિહ રાવળે માતાજીનું રૂપ જોઇને એના ઉપર કામવિકારવાળી માગણી કરી માતાજીએ રાજાને ઘણુ સમજાવ્યો, પણ રાજા ન સમજ્યો તેથી માતાએ શાપ આપ્યો કે ' જા તારો અને તારા નગરનો નાશ થશે "

"માગ માગ ગુજરાત સરખી ગાદી કે ભદર બેસણાં રે લોલ"
"માગ માગ દક્ષિણ સરખાદેશ કે કિલ્લા અતિઘણા રે લોલ"
"માગ માગ નવેખંડનું રાજ કે ચાંદો સુરજ તપેરે લોલ,"

પણ રાજાનો વિનાશ પાસે આવ્યો હતો એણે 'મહોલે પધારીએ રે લોલ" એ માગણીજ ચાલુ રાખી અને માતાએ શાપ આપ્યો કેઃ—

"ફટ ફટ પાવાના રાજન કે એ શું માગીયું રે લોલ"
"આજથી છઠે ને છ માસે કે મુળ તારૂં જશે રે લોલ'

ચાંપાનેરનું રજપૂત રાજ્ય.

આ રીતે મહમદ બેગડાને હાથે આ સ્થાનનો અને એ રાજ્યનો નાશ થયો. તે પહેલા ચાંપાનેર અને પાવાગઢની સ્થિતિ સારી હોવી જોઇએ. જો કે પાવાગઢનો જૂનો સળંગ ઇતિહાસ જોઇએ તેવો મળતો નથી પણ એ સ્થાનની ગુજરાતમા ઐતિહાસિક અગત્ય જોતા જે છૂટક માહિતી મળે છે તેનો સાર નીચે આપ્યો છે. પાવાગઢનો જૂનો ઇતિહાસ ચાંપાનેર સાથે જોડાયેલો છે. ચાંપાનેર નામને વનરાજના સાથી ચાંપા જોડે દંતકથા જોડે છે એ ઉપર કહ્યું જ છે. પણ તે પછીના પાચસો વર્ષ સુધી ચાંપાનેરનુ કે પાવાગઢનું નામ ઇતિહાસમા મળતુ નથી પછી ઇ. સ. ૧૩૦૦ની આસપાસમા અલ્લાઉદીને રણથંભોરને ઘેરો ઘાલ્યો ત્યારે જે ચહુઆણો ત્યાથી ભાગ્યા એમાંનો કોઇ ખીચી હમીરનો વંશજ પાલનદેવ ગુજરાતમાં આવ્યો, અને તેણે પાવાગઢમા ગાદી સ્થાપી એમ રા. રમણલાલ વસંતલાલ દેશાઈ કહે છે. એમણેજ હાલોલ ગામ પાસે નાની ઉમરવાણ નામના ગામમાં આવેલા એક કુવાના પથરા ઉપર કોતરેલા વિ. સં. ૧૫૨૫ ના જયસિંહ દેવના વખતના લેખમા આવેલી પાવક દુર્ગ—અથવા પાવાગઢના રાજાઓની વંશાવળી ઉતારી છે. (જુઓ પાવાગઢ પા. ૫૯) તેમાં પૃથ્વીરાજ પ્રમુખ ચહુઆણ વંશમાં હમીર દેવકુલમાં રામદેવ, ચાંગદેવ,

શ્રીસોનંગદેવ પાલ્હણસિંહ, જીતકરણ, કુંપરાઉલ. વીરધ્વલ, શિવરાજ, રાઘવદેવ, ત્ર્યંબકભુપ, ગંગરાજેશ્વર, અને જયસિંહ છે। એ રીતે વંશાવળી આપી છે આમા જયસિંહ પહેલાના આઠમા પુરૂષનુ નામ પાલ્હણસિંહ આપ્યું છે, અને એજ જો પાવાગઢની ગાદી સ્થાપનાર હોય તો એ બનાવ વિ. સ. ૧૫૧૫ થી લગભગ એકસોસાઠ વર્ષ પહેલા વિ. સં. ૧૩૫૬ની આસપાસ બન્યો હોય એ સંભવિત લાગે છે. આ રીતે વંશપરંપરાથી ચૌહાણ રાજાઓ ચાંપાનેરમાં શાંતિથી રાજ્ય કરતા હતા; પણ

આ એક ગાઉ દૂર છે, અને પાવાગઢની તળેટીમા પર્વતના ચઢાવથી અર્ધા ગાઉ દૂર સમચતુષ્કોણ કિલ્લાની અંદર આ મોટે ભાગે નિર્જન મરણું ગામ વસેલુ છે. મૂળ શહેરના એક નાના ભાગમા માડવીના અને હાલોલના દરવાજાની વચમાજ હાલનાં ક્ષુદ્ર મકાનોની હાર નજરે પડે છે. પણ એક વખત એવો હતો કે જ્યારે સુદર મહેલો બાગબગીચાઓ વગેરે બાદશાહી હાથી શોભતુ ચાપાનેર ગુજરાતનુ એક મુખ્ય શહેર ગણાતુ હતુ. એ વખતે હાલોલ ચાપાનેરનુ એક પરૂ હતુ એ હાલોલનો બગીચો પ્રખ્યાત હતો ચાપાનેરના કિલ્લાની અંદર શહેર વસેલુ અને કિલ્લાની બ્હાર પરાઓ હતા મતલબકે મહમદના વખતમા અમદાવાદ નામનુ રાજધાનીનુ શહેર રહ્યુ અને સાચી રાજધાની તો ચાપાનેર-મહમદાબાદમા હતી. આ મહત્તા બહાદુરશાહના મરણ સુધી ટકી ઇ. સ ૧૫૩૫ મા મોગલ બાદશાહ હુમાયુએ બહાદુરશાહને હરાવી ચાપાનેર તથા પાવાગઢ જીતી લીધા, પણ બાહાદુરશાહે એજ વર્ષમા પાછા લીધા આ પછી લગભગ ચાળીશ વર્ષે અકબરે પાવાગઢ જીત્યો અને ગુજરાતની સ્વતંત્ર મુસલમાની સુલતનતનો અંત આણ્યો પછીના દોઢસો વર્ષ સુધી પાવાગઢ ઉપર મુગલાઇ સત્તા રહી, પછી મરાઠાઓએ આ કિલ્લાનો કબજો લીધો આ મરાઠા સરદાર ત્યાથી ઉતરી ગુજરાતમા અને મારવાડમા લુટફાટ ચલાવતો. પછી થોડો વખત સિંધિયા પાસે પાવાગઢ રહ્યો અને ઇ સ ૧૮૫૩ થી બ્રીટીશ સરકારના હાથમા છે.

પતાઇ રાવળનો જ્યેષ્ટ પુત્ર રાયસિંહ પિતાની હયાતીમાજ ગુજરી ગયો હતો પણ તેના બે દિકરા પૃથ્વીરાજ અને ડુંગરસિંહ બચી ગયેલ તેમણે નર્મદાની ઉત્તરે લુટફાટ ચલાવી સુલતાનને એવો કાયર કર્યો કે તેને કેટલાક ગામની ચોથ આપવી પડી અને છેવટે બને ભાઇએ કેટલોક મુલક દબાવી વહેચી લીધો તેમા પૃથ્વીરાજને ભાગે છોટા ઉદેપુર આવ્યુ અને ડુગરસિંહના ભાગમા દેવગઢ બારીઆ આવ્યુ, જ્યા તેઓના વંશજો હજી રાજ્ય કરે છે.

ચાપાનેરના મુસલમાની કાળના અવશેષોમા જુમા મસ્જીદ કદાચ મર્ડ-ગ્રેટ છે એનુ પાવાગઢના લેખકે વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે. આ સિવાય હાલોલનો દરવાજો, માડવી, વ્હોરામસ્જીદ, ગોધરિયો દરવાજો અને શેખનું મદિર જેવા જેવા સ્થાળો છે શેખનુ મદિર જૂનુ નથી લાગતુ, એમા એક કબર છે પણ આ મદિરનો પુજારી પાટીદાર છે. આ મદિર શેખમતનુ છે. પણ ઘણા હિંદુઓ આ મુસલમાની મતના અનુયાયી જણાય છે. જો કે તેઓ મહાભારત રામાયણ અને ભાગવત પણ વાચે છે અમદાવાદમા આ મતનુ મુખ્ય ધામ છે

આ શેખના મદિરથી આગળ કોટની બાજુએ ચાલતાં ચાપનાથ મહાદેવનુ દેવાલય આવે છે આ દેવાલયની આસપાસ પડેલા મકાનો બહુ જોવામા આવે છે. કોઇ ગજાવર મહેલના ખડેરો ઉપર આપણે ઉભા હોઇએ એવું લાગે છે. મુસલમાન બાદશાહોનો મહેલ આ સ્થળે હશે એવુ રા રા. રમણલાલ વસતલાલ દેશાઇ અનુમાન કરે છે.

ચાપાનેરનો કોટ ઉંચો, મજબુત અને સુદર બાધણીનાજો છે અને હજી લગભગ આખો ઉભો છે પણ અદરના બાદશાહી વખતના મકાનો ખડેર થઇ ગયા છે અને કોટ બુરાજના પરાઓને ઠેકાણે ખેતરો અને જગલો થઇ ગયા છે.

ચાપાનેરની મુસલમાની જાહોજલાલી ગુજરાતના સુલતાનોની સાથે ગઇ અને મુગલાઇ કાળમા તેની વસ્તી ઘટી જવાથી અને તેનો વ્યાપાર ઉદ્યોગ પડી ભાગવાથી આસપાસ જંગલોનો ભાગ વધી ગયો પરિણામે ચાપાનેર અને પાવાગઢ શિકારી પ્રાણીઓના સ્થાન થઇ પડયા. વાઘ, ચિત્તા, દિપડા, રીંછ અને જગલી હાથીઓ માટે આ સ્થાન પ્રખ્યાત થયુ ઇ. સ. ૧૬૧૬ મા જહાગીર બાદશાહ હાથીના શિકાર માટે પંચમહાલમા આવ્યો હતો. ઇ. સ ૧૬૪૫ માં દાહોદના અને ચાપાનેરના જગલમાથી ૭૩ હાથીઓ પકડાયા હતા. અંગ્રેજો આવ્યા પછી જંગલ ઓછું થયુ, ખેતી વધી,

હિંસક પશુઓ પણ ઘટયા, હાથીઓ હવે બીલકુલ નથી અને વાઘ દીપડાનો ભય હજી પાવાગઢમાં ગણાય છે પણ વસ્તુત હવે ખાસ ભય નથી ઘણા થોડા વર્ષ પહેલાં નાર દીપડા વારંવાર દેખાતા

પાવાગઢ

ચાંપાનેરમાંથી પાવાગઢ જતા નીચેથી પાવાગઢનો દેખાવ રમણીય લાગે છે પાવાગઢ જવા માટે સૌથી અનુકુળ સમય આસો, કાર્તિક અથવા ફાગણ ચૈત્ર મહિનાઓ છે પાવાગઢનો ચડાવ અર્ધા ભાગ સુધી ઘણો સારો છે. અને બાકીના અર્ધા ભાગનો ચડાવ જરા અઘરો છે પણ સામાન્ય તદુરસ્તીવાળા માણસો ચઢી શકે એવો છે. અને જે ન ચઢી શકે તેને ડોળીની સગવડ ચાંપાનેરમાં મળી શકે છે

ઉપર ચડતા શરૂઆતમાંજ પાવાગઢની મજબુત કિલ્લેબંધીનો નીચલો કોટ આવે છે આ કોટની દિવાલ મોટા મોટા પથ્થરોની બાંધેલી છે અને ઠેકાણે ઠેકાણે મજબુત બુરજો બાંધેલા છે આ કોટમાંથી આગળ પર્વત ઉપર ચડવા માટે 'અટક' દરવાજામાં પ્રવેશ કરવો પડે છે દરવાજો એવડો છે પણ આગળનો દરવાજો પડી ગયેલો છે આ દરવાજો મુકીને આગળ ચાલતા હીના તળાવ નામનું તળાવ આવે છે તળાવ વચ્ચે કોઇ પુરાતન ઇમારતનો અવશેષ દેખાય છે જેને હીના મહેલ કહે છે આથી આગળ ચાલતા બીજો કોટ આવે છે એ કોટની અંદર થઇને આગળ જવા માટે ચાર દરવાજામાંથી પસાર થવું પડે છે આ સ્થળે રસ્તો વાંકોચુંકો અર્ધાકાર છે અને દરવાજાઓની બાંધણી એવી છે કે ઉપરના દરવાજાથી નીચેના દરવાજો બરાબર દેખાય અને તેનું રક્ષણ થઇ શકે આમાંનો સહુથી નીચેનો દરવાજો બુઢયા દરવાજો કહેવાય છે આ ચાર દરવાજામાં સહુથી ઉંચો ભાલાપૂર દરવાજો છે એ બુદિયાથી ૧૦૦૫ ફ ઉંચાણમાં છે ચારે દરવાજા મજબુત દિવાલોથી જોડાયેલા છે, આ દિવાલ પર્વતના ઢળતા ભાગવાળા

ભાગને ઘેરતી ઉપર ચાલી આવે છે અને કિલ્લેમધીના ઉપના ત્રીજા ભાગને મળી જાય છે ભાલાપુન દરવાજા ઉપરના ભાગમાં જમણે હાથે બાંધેના બુરજ છે, જેના ઉપરથી નીચેનો ભાગ બરાબર દેખાય છે કિલ્લેમધીની ત્રીજી હારમા પ્રવેશ કરવા માટે મ૰નશાહના દરવાજામાથી પસાર થવુ પડે છે. આ દરવાજો પણ એવડો છે

આ પ્રમાણે કિલ્લો બાંધનામા ત્રણ મોટા અને ઉચા શિખરો મજબૂતીથી બાંધી લીધેના છે, દક્ષિણમા કિલ્લાઓનો પાર નથી અને લોહગઢ, સિંહગઢ, રાયગઢ, વગેરે અનેક કિલ્લાઓ ઇતિહાસ મશહૂર છે ગુજરાતમા ડુગર ઉપરના કિલ્લાઓ વિરલ છે ગિરનારનો કોટ સાધારણ છે, ખરી રીતે દક્ષિણના ડુગરી કિલ્લાઓને મળતો ગુજરાતમા આ પાવાગઢનો એકજ કિલ્લો છે

સદનશાહનો દરવાજો મુકી મુખ્ય રસ્તાની જમણી બાજુએ લગભગ સો સવાસો વાર સુધી સપાટ જમીન આવે છે અને ત્યા આ શિખર અટકી જઇને એકદમ ઘણી ઉડી, મોટી અને આખા પર્વતને બે ભાગમા વહેચી નાખતી ખીણ આવે છે. આ ખીણ આગળ જ એક ઝવેરીના મહેલને નામે ઓળખાતો ખીણમા નીચે ઉતરતો મહેલ છે જેમા સાત મજલા હતા એમ કહેવાય છે ઉપરના ચાર ઉડી ગયા છે પણ નીચે એક પછી એક ત્રણ એક એક ઓરડાવાળા મજલા છે આ ખીણ સાથે સામા પર્વતની કરાડો જોડાતા થતા ખૂણામાથી વિશ્વામિત્રી નીકળે છે

સદનશાહના દરવાજાથી સો એક વાર ઉપર પર્વતના મધ્ય ભાગે માચી હવેલીની નામનુ મકાન આવે છે આ મકાન સીધીઆર૰બધાવેલુ છે એમા કળાની દૃષ્ટિએ કાઇ માલનથી પણ હાલોલના મહાલકરીની પરવાનગીથી એમા મુસાફરો રહી શકે છે આ મકાનની પછવાડે તળાવ છે તેના પાણી ાા રગ તેલ જેવો હોવાથી તે તેલીયુ કહેવાય છે. અહીથી કાલિકા માતાનુ દેવળ દેખાય છે પણુ ચઢાવ પણ આ ઘરો લાગવામાડે છે.

માંચાથી દોઢેક હજાર હાથ ઉપર ચડતાં ' મકાઇ કોઠાર ' નો દરવાજો આવે છે. દરવાજાની અંદર મકાઇ કોઠારનું મોટું મકાન ડાબે હાથે ઉભું છે. મકાઇ કોઠારથી રસ્તો જમણી પાસ ફંટાય છે. અને વિશ્વામિત્રીની ખીણ ઉપર ઉભા ટેકરાઓમાંથી સર્પાકારે છેક ટોચ સુધી ચાલ્યો જાય છે. થોડેક ઉચે ચઢતા પાટીયા પૂલનો દરવાજો આવે છે. આ દરવાજામાં પ્રવેશ કરતા પહેલા ખાઇ ઓળંગવી પડે છે. આ ખાઇ ઉપર ખસેડી લેવાય એવો પાટીયા પૂલ હમણા સુધી હતો અને એક કાળે ખાઇ ઉંડી હશે

પાટીયા દરવાજાથી આગળ ચાલતાં ' તારા ' દરવાજો આવે છે આથી આગળ સૂરજ દરવાજો અને પછી ટંકાર ખાનાનો દરવાજો આવે છે. ટંકાર ખાનાના દરવાજામા પ્રવેશ કરીને આપણે પાવાગઢના સૌથી ઉચા શિખર ઉપર પહોચી જઇએ છીએ. ચારે બાજુએથી ખુલ્લું આ મેદાન ઉત્તર દક્ષિણ અર્ધો ગાઉ લાબું અને પૂર્વ પશ્ચિમ પા ગાઉ પહોળું છે. આ આખા મેદાનની આજુબાજુએ થોડો થોડો કિલ્લો રહેલો છે. ટંકારખાનાના દરવાજાની બન્ને બાજુએ પંદર પંદર હાથ ઉંચી દિવાલો છે. ને પડતી પડતી પણ પોતાની મજબુતી દર્શાવે છે.

આ શિખર ખરેખર દુર્ગમ છે. અને ત્યાં આવવાનો પહાડી રસ્તો કોટથી અને દરવાજાઓથી રક્ષાયેલો છે. આ મેદાનની વચ્ચે દક્ષિણ તરફ અઢીસો હાથ ઉંચું શિખર આવેલું છે. પર્વતનો આ સર્વેથી ઉચો ભાગ છે. અને તેની ટોંચ ઉપર કાલિકા માતાનું દહેરૂં આવેલું છે. એ શિખર તરફ જવાના રસ્તામાં જૈનોનાં જુનાં દેવળો ભાંગી તુટી હાલતમાં દેખાય છે એકાદ બેનો જૈનોએ હમણાં જીર્ણોદ્ધાર કર્યો છે. વચમાં એક તળાવ છે જે છાશીયું તળાવ કહેવાય છે. આથી સહેજ ઉંચાણમાં ખડકોની વચ્ચે અતિશય સુદર સ્વચ્છ, દૂધ સરખા પાણીવાળું દૂધીયું તળાવ આવે છે. ભર ઉનાળામાં આ તળાવનું પાણી બરફ સરખું ઠંડું હોય છે. આ તળાવને કીનારે ચાલતાં જમણા હાથ ભણી માતાના શિખરનાં પગથીઆં શરૂ થાય

છે. પગથીઆ બસો છત્રીસ છે ઉભા ખડકની અંદર કાપી કાઢેલા આ પગથીઆ પ્રખ્યાત મહાદજી સીંધીઆએ બધાવેલા છે

કાળકામાતાના મન્દિરની બાંધણી નાની અને સાદી છે ગઅમડપ ઉપર ઘુમટ છે અને ગભગૃહમા ત્રણમૂર્તિઓ છે ડાબી બાજુએ મહાકાળીની મૂર્તિ, જમણી બાજુએ બહુચરા માતાનુ યત્ર અને વચમા આ સ્થાનના અધિષ્ટાત્રી કાલકા માતાની મૂર્તિનો મુખભાગ આ કાલિકાની સ્થાપના વિશ્વામિત્રે કરેલી કહેવાય છે વિશ્વામિત્રી નદી જે પવતમાથી નીકળે તે પર્વત ઉપર વિશ્વામિત્ર રહેતા હોય ના ? આબુ વશિષ્ટનુ સ્થાન, પાવાગઢ વિશ્વામિત્રનુ સ્થાન, ભૃગુક્ષેત્ર ભૃગુ ઋષનુ, ગિરનાર દત્તાત્રેયનું, ગુજરાતમા આર્યો આવે તો આર્ય ઋષિઓના સ્થાનોએ પણ ગુજરાત આ આવનુજ જોઇએ સસ્કૃતિ પ્રચાર એમજ થય

કાલિકા માતાના મન્દિરની અગાશી ઉપરથી આસપાસનુ મેદાન સુધી પથરાયેલુ દ્રશ્ય અદ્ભુત લાગે છે હાલોલના ખજાનામાથી રૂ ૨૯૦ અને દેવગઢબારીઆ તરફથી લગભગ રૂ બે હજાર એ પ્રમાણે માતાના નશપરપરાના પૂજારીને વર્ષાસન મળે છે અને એમાથી માતાજીનો થાળ, ચોખ દીવા, ચોપદાર, શતચડી વગેરે તથા પૂજારીનો પગાર વગેરે ખર્ચ નીકળે છે

સુખે છે. ગરબે રમવા જવાની ભદ્રકાળીએ ના પાડેલી છતાં કાલિકા ગઇ એ માટે બન્ને દેવીઓ રીસાઇને મોઢું ફેરવીને બેઠી છે એમ લોકો કહે છે.

પાવાગઢ ઉપર આ ઉપરાત ભોયરા, કુંડો, મહેલોના ખડેરો વગેરે ઘણું જોવા જેવું છે. આસપાસ વનસ્પતિ પણ વિવિધ અને પુષ્કળ થાય છે અને વનસ્પતિ શોખીનોને આનંદ આવે એવો પર્વત છે. પણ આ પુસ્તકના વાચનાર માટે આટલું બસ છે. વધારે વાંચવાની ઇચ્છા હોય તેણે સયાજી બાળજ્ઞાનમાળામા છપાયેલું રા. રા. રમણલાલ વસંતલાલ દેશાઇનું લખેલું પાવાગઢનુ ન્હાનું પુસ્તક જોવું આ વર્ણનમાં પણ એમાથી ઘણું ઉતાર્યું છે.

બહુચરાજી.

અમદાવાદથી મહેસાણા થઇ બહુચરાજી જવાય છે. ગુજરાતના જુના પાટનગર પાટણની આસપાસ જે કેટલાક સ્થાનો છે. તેમાંનું આ એક બહુચરાજી છે. બહુચરાજીનું માહાત્મ્ય ગુજરાતના એ ભાગમાં ઘણું છે. અને હવે ગાડીઓની સગવડ હોવાથી આસપાસના ગામોમાંથી સેકડો માણસો દર્શન કરવા જાય છે. ઘણા લોકો છોકરાઓની બાધા ઉતારવા જાય છે. નવરાત્રમાં અહીં યાત્રા ભરાય છે, અને ભવાઇ થાય છે.

બહુચરાજી એ ખરી રીતે માતાનું જ ગામ છે. માતાજીના સ્થાને ઘણી વિશાળ જગ્યા રોકી છે. વચ્ચે મંદિર ફરતો કોટ અને મોટા દરવાજાઓથી સ્થાન સરસ લાગે છે. દેવાલય પૂર્વાભિમુખે છે ઉંચી ઉભણી ઉપર આખું મંદિર છે, ગર્ભગૃહ આગળ વિશાળ મંડપ છે. મંડપનાં ઘુમટમાં અને થાંભલાઓ ઉપર રંગીલી પુતળીઓ છે કળાની દૃષ્ટિએ બહુચરાજીનું આધુનિક મંદિર અને ત્યાંથી ચાર પાચ ગાઉ દૂર આવેલું મોઢેરાનું પ્રાચીન મન્દિર સરખાવવાથી આપણી કળાની વર્તમાન સ્થિતિનો બરાબર ખ્યાલ આવશે. બહુચરાજીના સ્થાનની વ્યવસ્થા હાલમાં ગાયકવાડ સરકાર તર-

ફથી થાય છે. બહુચરાજીના દેવાલય પાસેજ માનસરોવર છે એ સરોવરમાં નહાવાથી છોકરી છોકરો થઇ ગઇ એવી દંતકથા ચાલે છે. પણ હવે તો લોકો નિર્ભય રીતે આ સરોવરમા નાહીને માતાજીના દર્શન કરવા જાય છે મંદિર પાસેજ અનેક ધર્મશાળાઓ છે. તેમા યાત્રાળુઓ ઉતરે છે. મંદિરના આશ્રિત જેવા પાવૈયાઓ પણ અહીં પુષ્કળ જોવામા આવે છે.

બહુચરાજીનુ મૂળ સ્થાન ગણાતુ શંખલપુર અહીંથી બહુ દૂર નથી. અને એ ગામની બ્હાર વાડીમા માતાજીનુ સ્થાન છે સ્થાનમા ખાસ કાઇ નથી.

આશાપુરી.

ગુજરાતના જુદા જુદા ભાગમા જુદા જુદા નામથી માતા પૂજાય છે. અને કુલદેવી તરીકે જેના દર્શને જીંદગીમા એક વખત જવુજ પડે એવું હોય તેનુ સ્થાન બહુ દૂર ન હોવુ જોઇએ, એ કારણથી કદાચ જુદા જુદા વિભાગના મધ્યમા આશાપુરી બીરાજે છે. પેટલાદ પાસે ઇસણાવ અને પીપળાવ એ બે ગામો જોડાજોડ છે. તેમા પીપળાવ ગામની ભાગોળે મોટુ તળાવ છે અને તળાવને કિનારે આશાપુરી માતાનું વિશાળ મંદિર છે. ઘણી નાતોની આશાપુરી કુળદેવી છે. અહીં માઘ મહિનામા સંઘ આવે છે ત્યારે ભવાઇ-થાય છે ઘણા લોકો પોતાના છોકરાની બાધા અહી ઉતરાવે છે ભાદરવા શુદ આઠમે અહીં મોટો મેળો ભરાય છે દર શનિવારે આસપાસના ઘણા ગામોથી અહીં યાત્રાળુઓ આવે છે

શિખર સુધી જોવામા આવે છે અને શિખર ઉપર તો એક કાળે કિલ્લો હશે એવું દેખાય છે. આ કિલ્લામાનાં કેટલાક મકાનોની દિવાલો અત્યારે પણ ઉભી છે અલબત્ત એમાં વસ્તી તો જંગલી જનાવરોનીજ છે બગબર શિખરને મથાળે આશાપુરી માતાનું મંદિર છે. આશાપુરી જાડેજાઓની કુળ દેવતા ગણાય છે; એ યાદ રાખવા જેવું છે.

પોરબંદરી પરંપરા પ્રમાણે જેઠવાઓ પ્હેલાં શ્રીનગરમા રાજ્ય કરતા હતા. શ્રીનગર પોરબંદરથી નજીકજ છે. પછી મોરબી અને ૭ પેઢી પછી ધુમલીને રાજધાની કરી જેઠવાઓની પૂરી જાહોજલાલી વખતે ધુમલી રાજધાની, એટલે એની શોભા દિનપ્રતિદિન વધતીજ ગઇ. પણ સંવત ૧૩૬૯ (ઇ. સ. ૧૩૧૩) મા સિંધમાથી આવેલા લશ્કરે આ સુંદર શહેરને ભાંગ્યું. ધુમલી ભાગના જેઠવાઓ છાયામા ગયા. અને છાયામાંથી હાલનું પોરબંદર થયું. ઇ. સ. ૧૮૨૨ માં કર્નલ ટોડે ધુમલી જોયું હતું; અને ૧૮૩૭ માં કૅપ્ટન લી. જેકબ સાહેબે જોયું હતું. એ વખતે એટલું જંગલ ઉગી નીકળ્યું હતું કે મકાનોની નિશાનીઓ મેળવવી મુશ્કેલ પડતી હતી. જુના એ વખતે જેટલી નિશાનીઓ દેખાતી હતી, તેટલીએ અત્યારે નથી. ફરતા કોટના પથરાઓમાંના ઘણા ઉપડી ગયા છે. બે દરવાજામાનો એક પ્હેલા થોડો ઉભો હતો તે હવે નથી.

અત્યારે જે છે તેમા નવલખાનું મંદિર મુખ્ય છે. ખંડેરની મધ્યમાં આ મંદિર છે. પ્રાચીન કળાના નમુનારૂપ આ સુંદર અને ભવ્ય મંદિર છે. ૧૫૩ ફીટ લંબાઈની અને ૧૦૨ ફીટ પ્હોળાઈની ઉભણીવાળા આગણામાં વચ્ચે મંદિર છે. મંદિરને ફરતો કોટ અદૃશ્ય થઇ ગયો છે. અને પ્રવેશદ્વારનાં પગથીઆં અને તોરણના થાંભલાના નીચેના કટકા માત્ર રહ્યા છે. મંડપના ઉંબરથી તે ગર્ભગૃહ પાછળની પ્રદક્ષિણાની પીઠ સુધીની મંદિરની પોતાની લંબાઇ ૬૭ ફીટ અને ૮ ઇંચ છે. અને મંડપના ઉત્તર અને દક્ષિણ દ્વારની વચ્ચેની પ્હોળાઇ ૫૫ ફીટ અને ૭ ઇંચ છે. મંદિર પોતે

આગણાથી સારી પેડે ઉચું છે, અને ત્રણે દ્વારમા પેસના માટે પગથીયા ચડવાં પડે છે મંડપ બે માળનો છે અને વચ્ચે ૨૨ મોટા અને આસપાસ ૩૦ નાના થાભલા ઉપર છત રહેલી છે મડપનો વચલો ર૨×૭ ચો૮ ૨૯ ફીટ ચોરસ છે આની પશ્ચિમદિશામા ગર્ભગૃહ છે. અને બાકીની ત્રણે દિશાઓમા પોર્ચીકો છ ગર્ભગૃહ અદરથી ૬ ફીટ, એક ઇચ ચોરસ છે. અને એના ઉપર ઘુમટ છે. આ મન્દિરમા જે લિગ હતુ તે પોરબદરના કેદારનાથના મ દિરમા છે, એમ કહેવાય છે ગર્ભગૃહને ફરતો નવુ ફીટ પ્હોળો પ્રદક્ષિણા માર્ગ છે સામાન્ય કદના ચુનાના પથ્થરનુ આ મદિર બાધેલુ છે મડપના વચલા અષ્ટકોણ ઉપર માળ છે, પણ ત્યા જવાનો રસ્તો દેખાતો નથી બ્હારથી લાકડાનો દાદર મુકીને જવાતુ હોય તો જુદી વાત બીજા માળના થાભલા ઉપરના કીર્તિમુખો જુદા જુદા આકારના છે મડપના થાભલાઓ ઉપર મૂર્તિઓ કોતરેલી છે, પણ આ મન્દિરમા મુખ્ય ધ્યાન ખેચનાર તો બ્હારના ભાગનુ કોતરકામ છે. મોઢેરાનુ સૂર્ય મદિર વગેરે પ્રાચીન મન્દિરોના બ્હારના ભાગમા જે રીતે નીચેથી એક પછી એક હારમા પશુઓ, પક્ષીઓ માણસો અને દેવદેવીઓ વગેરે કોતરેલા જોવામા આવે છે, તેજ રીતે આમા પણ કોતરેલા જોવામા આવે છે શિવપુરાણની કથાઓના પ્રસગો આવે મેના જોવામા આવે છે એટલે મદિર શૈવ હોવુ જોઇએ, એટલુ નક્કી લાગે છે અલબત્ત બહુ નહીં પણ કયાક ખુણાઓમા કામશાસ્ત્રના ચિત્રો છે અને અન્યત્રરાજપુત પુરૂષોના દાઢીવાળા ચિત્રો છે ટુકામા મોઢેરા સાથે સરખાવી શકાય એટલુ સુન્દર કોતરકામ નથી, પણ મધ્યકાલીન શૈલીનો સારો નમુનો છે આ શિવાય આસપાસ પુષ્કળ કોતરેલા પથરા પડયા છે, પણ કયાંય લેખ જોવામા આવ્યો નથી, કે મન્દિરના સમય માટે અનુમાન કરી શકાય એવુ સાધન બર્જેસ વગેરે તજ્જ્ઞ પડિતોને મળ્યુ નથી પણ સ્થાપત્ય શૈલી ઉપરથી એ દશમા કે અગીઆરમા શતકના પૂર્વાર્ધનુ નહીં પણ ૧૧ માના ઉત્તરાર્ધનુ કે બારમાની શરૂઆતનુ હોવુ જોઇએ એમ બર્જેસ કહે છે (p 181)

આ મંદિરની દક્ષિણુ પશ્ચિમે થોડા વારને છેટે જેને ટાડે ગણુપતિનું મંદિર ધારેલું અને જેકબે હનુમાનનું ધારેલું તેના પથરાઓ પડ્યા છે. એની અત્યારની સ્થિતિમાં એ મંદિર કયા દેવનું હશે તે કહી શકાય તેમ નથી; વચ્ચે ગાભાા પડેલું દ્વાર વગરનું અને ત્રણુ કે ચાર થાભલા એટલું બર્જેસે જોયેલું, પણુ એની શલી ઉપરથી એ પ્રાચીનતર-મોન કંસારીના મંદિરની દ્વારનું આઠમા અથવા નવમા શતકથી અર્વાચીન ન હોવું જોઇએ. આની પૂર્વમાં જેઠાણુી વાવ નામની એક પ્રાચીન ઢબે બાંધેલી વાવ છે, પણુ તેયે તુટી ગઇ છે અને તેના પથરા ઉપડી ગયા છે. આ વાવમાના એક પથરા ઉપર તુટેલો લેખ છે તેમા સંવત ૧૩૮૩ છે. આવી ભવ્ય વાવ કોઇ રાજાએજ બંધાવી હોવી જોઇએ અને આ તારીખ ખરી હોય તો ધુમલીનો નાશ તે પછી થયો હોવો જોઇએ. કારણુ કે જેઠવાઓએ ધુમલીને ફરી વસાવવાનો તો પ્રયત્નજ કર્યો નથી. મતલબ કે ૧૩૬૯ માં ધુમલીનો નાશ થવાની ચાલતી આવતી દંતકથા યથાર્થ નથી લાગતી. એટલું ખરૂં કે ૧૩૮૩ પછી થોડા વખતમા ધુમલી પડયું હશે. આખા પ્રદેશ ઉપર ન્હાનાં ન્હાના મંદિરના ખંડેરોના ઢગલા પડ્યા છે. આ બધા બારમા તેરમા શતકનાં મંદિરો હશે. ઉપર ચડતા જ્યાંથી આસપાસ બધે નજર પડી શકે એવા ઉંચા સ્થળ ઉપર ત્રણુ જુનાં મંદિરો છે. આમાનું પહેલું વૈષ્ણુવ મંદિર હશે એનું માત્ર ગર્ભ ગૃહ ઉભું છે. આના દ્વારના બારોટીયા ઉપર વિષ્ણુ વગેરેની મૂર્તિઓ છે. સામે મંડપના થાંભલા ઉભા છે. એની પાસે બીજુ મંદિર છે. એની સામે મંડપ હતો. અત્યારે શિખર અને મંડપ ના ચાર થાંભલા છે. પણુ શિખર તદ્દન ખંડેર થઇ ગયેલું હોવા છતાં ચૈત્ય બારી શૈલીનું હતું એટલું દેખાય છે; અને આ શૈલી આઠમા શતકથી અથવા તેથીયે પહેલાંથી તે ૧૦ મા અથવા ૧૧ મા શતક સુધી પ્રચારમાં હતી. ટેકરીના છેક શિખર ઉપર આશાપુરી માતાનું મંદિર છે. આની આસપાસ જૂનાં ઘરોની તુટેલી દિવાલો દેખાય છે. અને ફરતી કિલ્લાની જાડી દિવાલ છે. -આ કિલ્લાનો રામપોળ દરવાજો જે જેકબના વખતમાં ઉભો હતો તે પાછળ

થી પડી ગયો છે, અને આ દરવાજાની બહાર પાળીઓ છે. આમાંના એક પાળીઆ ઉપર જેકબે સંવત ૧૧૧૮ વાંચેલ એમ એ કહે છે.

રામપોળની બ્હાર દેરાણીવાવ છે. અહીં થી ૩૫૦ થી ૪૦૦ ફીટ છેટે સોન કંસારીનું મદિર છે અને તેના પશ્ચિમ છેડા ઉપર વીશેક ન્હાનાં ન્હાના મંદિરો છે. પણ આ બધા નવલખા કરના જૂનાં આઠમાથી દશમા-શતક સુધીના છે. ઘણા ખરા પડી ગયાં છે. પણ એમાના જે જળવાઇ રહ્યા છે તેમાના એક મોટા વૈષ્ણવ જણાતા મંદિરના મંડપમા ચારથાંભલા ઉભા છે મંડપમા એક વિષ્ણુની ૪॥ ફુટ ઉંચી મૂર્તિ છે, જે રાજકોટના કે મુંબાઇના મ્યુઝીઅમમાં લઈ જવા જેવી છે; એમ બર્જેસ કહે છે. મુંબાઇની રોયલ એશીઆટીક સોસાયટીના મ્યુઝીઅમમા જે ત્રિમૂર્તિ જેકબે રાખેલી હતી તે આ મંદિરોમાથી મળેલી હતી.

ઘુમલીથી ઉત્તરે ગોપ નામનું ગામડું છે. તેની દક્ષિણ પશ્ચિમે પાસેજ ગોપ નામની ટેકરી છે. એની પુર્વમા જુનું ગોપ છે; આ જુનું ગોપ કોઇ કાળે મોટું શહેર હશે, આમા એક જુના મંદિરનુ ખંડેર બર્જેસે જોયું હતું; જેની રચના ઉપરથી તથા એના એક પથરા ઉપર કોતરલા બરાબર અર્થ ન સમજાતા અક્ષરો ઉપરથી એ ઘણું જુનુ જણાય છે. બર્જેસના ધારવા પ્રમાણે આ જુના ગોપનું મંદિર કાઠિઆવાડમાં જૂનામાં જૂનું-છઠ્ઠા શતકનું કે તેથી પણ જૂનું મનલબ કે ગુપ્ત કાળનું હોવું જોઇએ.

બીલેશ્વર અને કીલેશ્વર.

બરડાના પ્રાચીન સ્થાનોમા બીલેશ્વર અને કીલેશ્વર પણ જોવા જેવાં છે. અને બીલેશ્વર તો હજી એક રીતે તીર્થસ્થાન છે. પોરબંદર જતી ગાડીમ સખપર સ્ટેશને ઉતરી ગાડામાં બેસી બીલેશ્વર જવાય છે. આ સ્થળ બરડાની શરૂઆતમા જ આવેલું છે, એટલે ખાસ ચડાવ ચડવો પડતે નથી, તેમ સ્ટેશનથી ચાર પાંચ મૈલ કરતાં વધારે દુર નથી.

બીલેશ્વર પ્રાચીન તીર્થ સ્થળ છે, ભગવાન્ શ્રી કૃષ્ણે એ સ્થળે તપશ્ચર્યા કરીને શિવને પ્રસન્ન કર્યા હતા એમ પુરાણો કહે છે. પણ મંદિરની બાંધણી ઉપરથી બીલેશ્વરનું મંદિર હજાર વર્ષ ઉપરનુ છે એમ તજજ્ઞો માને છે. આસપાસ છેટે છેટે ન્હાનાન્હાના ડુંગરાઓની વચ્ચેથી બીલેશ્વરી નદી ચાલી જાય છે આ નદી છે તો ઝરણુ અને એમા ચોમાસા શિવાય ભાગ્યેજ પાણી રહેતું હશે, પણ લોકો એને નદી કહે છે અને મંદિરની સામેજ બાંધેલો ઘાટ છે, ત્યા પાણી હોય ત્યારે નાહીને મંદિરમા દર્શન કરે છે.

બીલેશ્વર ગામમા તો કાંઇ નથી, જે છે તે બીલેશ્વરનું મંદિર જ છે. મંદિરની આસપાસ વિશાળ આગણું અને ફરતો કોટ છે. આગળ મોટ મેડીવાળો દરવાજો છે જૂના કાળમા અહીં પણ પાશુપત આચાર્યનું જોર હોય તો સંભવિત છે. બીલેશ્વરનું શિવલિંગ ઘણું મોટું કાળા પથ્થરનું જોવા જેવું છે. આ લિંગ આખુ નથી પણ કાપેલું છે. અને લોકો કહે છે કે મહમદે મંદિર તોડયું અને લિંગમાંગવા માંડયુ ત્યાં અંદરથી ભમરાઓ નીકળ્યા અને મહમદનું લશ્કર ભાગી ગયું. આવી દંતકથાઓ શ્રદ્ધાળુ લોકોમાં ઘણા સ્થળ માટે પ્રચલિત છે. તેમ આલિંગ મૂળથી જ આવું આણઘડ છે કે પાછળથી તુટેલું છે એ કહેવું પણ મુશ્કેલ છે.

શ્રાવણ મહિનાના સોમવારોએ બીલેશ્વરમાં મેળો ભરાય છે જેમાં આસપાસના ઘણા લોકો આવે છે.

બીજું સ્થળ કીલેશ્વરનું છે, કીલેશ્વરનું મુળ સ્થળ પ્રાચીન છે. છેક જામનગરથી અને મોડપરથી સીધું આવી શકાય અને ખાસ ડુંગર ઓળગવો ન પડે એવી રીતે સપાટ પ્રદેશની નળીકજ પણ ચારે તરફ ઉંચા પર્વતોથી ઘેરાયેલું કીલેશ્વરનું મેદાન છે. બીલેશ્વરનું સ્થાન પોરબંદર રાજ્યની હદમાં છે, ત્યારે કીલેશ્વરનું જામનગર રાજ્યની હદમાં છે.

કીલેશ્વરની એક તરફ જામનગરના બરડાનું ઉંચામાં ઉંચું આભપરાનું શિખર દેખાય છે. ત્યારે બીજી તરફ પોરબંદરનો હદીયો આવી રહ્યો છે.

જે એક તરફ થોડો ખુલ્લો ભાગ છે તે રસ્તે છે. જામનગરથી મોટર ચાલી શકે એવો ૩૦ ગાઉનો રસ્તો જામ સાહેબે બાંધ્યો છે ચારે તરફ ઉંચા ઉંચા વાદળાઓથી ઘેરાયેલા શિખરો, વચ્ચે ઝીણી લીટી જેવી દેખાતી ઝરો અને લીલા છમ ઝાડોથી ખીચોખીચ ભરેલા પડધારાની વચ્ચે નાનુ સપાટ મેદાન કુદરતી રીતે રમણીય અને આકર્ષક લાગે છે

આ સ્થળની કુદરતી રમણીયતાથી આકર્ષાઈને પ્રાચીન ભક્તિભાવ વાળા લોકોએ ત્યા એક તરફના ડુંગરને અડીને કીલેશ્વરી નદીના કાંઠા ઉપરજ એક શિવમંદિર બાંધ્યુ હતું દંતકથા તો એ મંદિરને પાંડવોના વખતનુ ગણે છે અને જામશ્રી રણજીતસિંહે એ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરી ચોડેલી તખ્તીમા આ દંતકથાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે પણ એ અને એની બીજી દંતકથાઓમા કશુ ઐતિહાસિક તત્ત્વ નથી એ પ્રસિદ્ધ છે પણ બીલેશ્વરના મંદિરના કાળનુ આ કીલેશ્વર હોય તોપણ ઘણુ જાનુ ગણાય, પણ બીલેશ્વરનુ મંદિર અખંડિત ઉભુ છે જ્યારે કીલેશ્વરનુ મંદિર તો ઘણા વખતથી સાવ ખંડેર થઇ ગયેલુ ચાળીશેક વર્ષ પહેલા બરડાની મુસાફરીએ ગયેલા સદ્‌ગત પ્રાણશંકર પ્રેમશંકર પટ્ટણી લખે છે કે "દેવળ ઘણુ પ્રાચીન અને પડી ગયેલુ હતુ તેનુ મુખ પશ્ચિમ દિશા તરફ હતુ, મહાદેવનુ લિંગ અપૂજીત જણાતુ હતુ " હાલમા એ ખંડેરનો જીર્ણોદ્ધાર કરી નવુ હાનતી સાદી ઢબનું મંદિર જામ સાહેબે બંધાવ્યુ છે, અને તેમા નવા લિંગની સ્થાપના કરી છે, અને એમણેજ એની પૂજાની પણ વ્યવસ્થા કરી છે પણ આ મંદિરથી આ સ્થળની ખ્યાતિતો પ્રાચીનકાળમા હતી. આ કાળમા તો જામશ્રી રણજીતસિંહના ગિરિભુવનથી આ સ્થળની ખ્યાતિ છે જામ સાહેબે પોતાને અને પોતાના રાજવી પરોણાઓને સુખપૂર્વક રહેવા લાયક મગનડવાળા મકાનો બાંધ્યા છે જ્યા એક વખત ૫૦ કુબાઓનો નેસમાત્ર હતો તે સ્થળે નેસ ઉડી ગયો છે અને આસપાસ સુંદર બગીચાઓવાળો બંગલો અને બીજા માણસોને રહેવા માટે પાકા મકાનો બંધાયા છે

મંદિરની બાજુમાંથી કાવેશ્વરી નદી વહે છે, તેને પાકો નીચે દરવાજા વાળો બંધ બાંધીને એક બાજુ પાણી રોકવાની યોજના કરી છે. અને આ બંધજ મંદિરમાં જવા માટે પૂલની ગરજ સારે છે. આ તળીમાં જ એક પાતાળ કુવો ખોદાવી તેના ઉપર પંપ મુકી બંગલામાં તથા બગીચામાં નળની યોજના કરી છે મારા ધારવા પ્રમાણે વીજળીની તથા જામનગરથી ટેલીફોનની ગોઠવણ પણ કરેલી છે પચ્ચાશ વર્ષ પ્હેલા ડુંગરની મધ્યમાં આવેલું આ સ્થાન જેણે જોયુ હોય તે આજે જુએ તો આશ્ચર્યચકિત થાય એમા નવાઇ નથી જો કે હમણા હમણાં જામ સાહેબને આ સ્થળ કરતા પ્રમાણુ વધારે ગમ્યુ જણાય છે.

બરડાના જેઠવાઓ.

કાઠીઆવાડના રાજકુળોમા જેઠવાકુળ એક પ્રાચીન કુળ છે. કાઠીઆ-વાડમા માંથી પ્હેલા આવનાર ચાવડાઓ અને ચુડાસમાઓ પછી તરતમા જ જેઠવાઓ આવ્યા જણાય છે. જેઠવાઓ કાઠીઆવાડમાં જ્યારે દાખલ થયા ત્યારે જૂનાગઢ–વણથલી સિવાયનો કાઠીઆવાડનો કાઠાનો ભાગ-દરીઆથી ૧૫—૧૬ મૈલ સુધીનો જ વસેલો જણાય છે. બાકી ના ભા જંગલ હશે. જેઠવાઓ કાઠીવાડમાં વોટસનના ધારવા પ્રમાણે ઇ. સ ૧૦ મા શતકની આસપાસ ૧૦૦ વર્ષની અંદર આવ્યા જણાય છે. પણ જો વલ્લભીના રાજાઓ સાથે મેર લોકો આવ્યા હોય અને જેઠવાઓ મેરના મુખીઓ હોય તો ઇ. સ. ૫૦૦ ની આસપાસમાં એ લોકો આવ્યા હોવાનો સંભવ છે. અલબત્ત જેઠવાઓનું કોઇ રાજ્ય ઇ. સ. ૯૦૦ પ્હેલા સ્થપાયું નથી જણાતુ. વોટસન સાહેબે જેઠવાઓની વંશાવળી એના બારોટો પાસેથી મેળવીને ખૂબ તપાસી છે અને જે સૌથી વધારે ભરોસા લાયક લાગી છે તેમા હનુમાનના પુત્ર મકરધ્વજથી ૧૭૮ મા વિક્રમાજીત (જે ઇ. સ. ૧૮૮૪ માં ગાદી ઉપર હતા) આવે છે. આ ૧૭૮ માનાં ઘણા નામો કલ્પિત અને પાછળથી ઉમેરેલા છે. વોટસનને મળેલા જેઠવા કુળના એક બારોટે પણ આમાના કેટલાક નામો ગણાવ્યાં ન હતા. મતલબકે આ વંશાવળી

ઐતિહાસ માટે નકામી છે. (લીષ્ટ માટે જુઓ કાઠીઆવાડ ગેઝીટીઅર પા. ૬૨૧) બધા બારોટોના કહેવા પ્રમાણે સાલ કુમારે ધુમલીની સ્થાપના કરી છે. પણ એ બનાવ કયારે બન્યો ? એ પ્રશ્ન છે. ઇ. સ ૧૨૦૦ પ્હેલાનો જેઠવાને લગતો એક પણ ઉત્કીર્ણ લેખ મળ્યો નથી અને ઉપલી વંશાવળીમા તો વિક્રમાજીત પ્હેલાના ૨૯ જેટલા રાણાના નામો સાચા લાગે છે. તે પ્હેલાના કોઇક નામો સાચા હશે, બાકીના વંશાવળી મહાભારતના સમયને અડાડી દેવા માટે કલ્પેલા છે બારોટો પોરબંદર પાસેના શ્રીનગરને જેઠવાઓનું પ્હેલુ નગર ગણે છે પણ વોટસન કહે છે કે આ શ્રીનગર કાઠીઆવાડ બ્હારનુ શહેર હોવાનો વધારે સંભવ છે

કાઠીઆવાડમા જેઠવાઓનું મૂળસ્થાન મોરબી લાગે છે અને મોરબીથી નાગના બંદર (નવાનગર પાસે) ગયા, કદાચ બેટ દ્વારકા પણ લીધું હોય પણ એનો કબજો રાખી ન શકયા નાગનાથી મીઆણી અને શ્રીનગર વસાવ્યા. અને શ્રીનગરથી ઘુમલી અથવા ભુમલી ગયા ઘુમલીમા જેઠવાઓની જાહોજલાલીની ટોચ આવી ગઇ એ વખતે જેઠવાઓના હાથમા આખો બરડો અને હાલારનો પણ ઘણો ભાગ હતો પણ દરીઆથી ૩૬ મૈલથી વધારે છેટેનો કોઇ પ્રદેશ એને તાબે હોવાનો પુરાવો નથી.

બારોટોના કહેવા પ્રમાણે હનુમાનના પુત્ર મકરધ્વજે શ્રીનગર વસાવ્યું, તેના પુત્ર મોરધ્વજે મચ્છુનદી ઉપર મોરબી વસાવ્યુ, અને સાલકુમારે ઘુમલી વસાવ્યુ એ ઉપર કહ્યુ જ છે એણેજ બરડાના આભપરા શિખર ઉપર તળાવો બાંધ્યા અને કામેશ્વર મહાદેવની ભકિતનો પ્રચાર કર્યો, પછી વરાહ કુમારના ભાઇ ગોપકુમારે ગોપ ટેકરી ઉપર કિલ્લો બાંધ્યો અને ત્યા ગોપનાથ મહાદેવની સ્થાપના કરી, ભીમકુમારે ભીમકોટ બાંધ્યો. મકરધ્વજથી ૯૫ મા જેઠીજીના નામ ઉપરથી બધા જેઠવા કહેવાય છે ગોવિંદજીના ભાઇ નાનજી અને ધાકોજીએ વાકાનેર પાસે આવેલા જડેશ્વરની સ્થાપના કરી ૧૨૭ મા રાણોજીએ મોડપર પાસે રાણાસર તળાવ બંધાવ્યું. આ અને બીજા આ વંશના કુવરોના પરાક્રમોની વાતો ભાટો પાસેથી સાભ-

ળવામાં આવે છે, પણ અમુક અમુક ક્રામો બરડામાં અને હાલારમાં જેઠ્વાઓને હાથે થયાં છે એટલું જ ઐતિહાસિક સત્ય એ કથાઓમાં દેખાય છે.

ધુમલીના ઐતિહાસિક જેઠવા રાજાઓ.

પણ મકરધ્વજથી ૧૪૭ મા સંઘજી ધુમલીની ગાદી ઉપર ઈ. સ. ૧૧૨૦ મા બેઠા. અને ૩૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. એટલું ઇતિહાસમા નોધાયેલું છે. એટલે એ પહેલા સોએક વર્ષ ધુમલી સ્થપાયું હોવાનો સંભવ છે. સંઘજી પછી રાણોજી ગાદીએ બેઠા. (ઈ. સ. ૧૧૫૦ થી ૧૧૫૫), પછી નાગજી (ઈ. સ. ૧૧૫૦ થી ૧૧૭૦) પછી ભારમલજી (ઈ. સ. ૧૧૭૦ થી ૧૧૭૨) પછી ભાણજી (ઇ. સ. ૧૧૭૫ સુધી) પછી મેજી (ઈ. સ. ૧૧૮૦ સુધી) પછી નાગજી (ઇ. સ. ૧૧૬૩ સુધી) પછી વીકીઓજી ગાદી ઉપર આવ્યા (ઈ. સ. ૧૧૯૩ થી ૧૨૨૦). આ રાજાના વખતમાં ઘણું કરી કુતુબુદ્દીન અબકની સરદારી નીચે મુસલમાન લશ્કરે મોરબીમાથી જેઠવાઓને ભગાડયા વીકીઓજી પછી વાજસીજી આવ્યા, એના વખતમાં જેઠવાઓ વધારે પશ્ચિમ તરફ હઠ્યા. અને બરડાના રાજ્ય ઉપર વધારે ધ્યાન રોકયું. જો કે હજી સુધી નાગના બંદર અને ઢાંક જેઠવાઓના જ હાથમાં હતાં. વાજસીજી પછી ભોજરાજજી (ઇ. સ. ૧૨૪૫ થી ૧૨૭૦) આવ્યા; પછી રામદેજી (ઇ. સ. ૧૨૭૦ થી ૧૨૯૧) પછી રાણોજી (૧૨૯૧ થી ૧૩૦૨); પછી નાગજી (ઇ. સ. ૧૩૦૨ થી ૧૩૦૭) પછી ભાણજી ગાદી ઉપર બેઠા.

સોન કંસારીની કથા.

આ ભાણજીના સમય (ઇ. સ. ૧૩૦૨ થી ૧૩૬૦) માં સોન કંસારીનો પ્રસંગ બન્યો કહેવાય છે. એ કથા ટુંકામાં નીચે આપી છે. શંખોદ્ધાર બેટના દુદણશી વાદેલને એક છોકરી જન્મી, જેનું નામ સોન રાખ્યું; પણ જોશીએ કહ્યું કે એ છોકરી અપશુકનીઆળનક્ષત્રમાં જન્મી છે, અને એને ઘરમાં રાખવાથી કુળનો નાશ થશે એટલે સોનને પેટીમાં મુકી

પેટી દરીઆમા તરતી મુકી દીધી. આ પેટી પ્રભાત ચાવડાના રાજ્યમાં આઆણી બંદરે એક કંસારાને મળી અને ઉઘાડતાં અંદરથી સોન જીવતી નીકળી કંસારાએ સોનને પોતાની દીકરી તરીકે મોટી કરી. સોન બહુ રૂપાળી હતી અને જુવાન થતા પ્રભાત ચાવડો એના ઉપર મોહિત થયો ચાવડાએ કંસારાને દરબારમાં બોલાવી સોનની માગણી કરી એટલે કંસારે રાતોરાત ભાગી ગયો અને ધુમલીમા આવીને રહ્યો. અહી સોને કંસારાને

પણ આ કથાના ભાણુ જેઠવાના સમય કરના બમેએક વર્ષ જૂનુ એનં કુંમારીનુ મદિર હોવુ જોઇએ એવો વિદ્વાનો મત ઉપર મોખ્યો છે.

આ પછી થોડા વર્ષે મિધમાથી જામ ઉન્નડજીએ ઘુમલી ઉપર ચડાઇ કરી, પણ ફાવ્યો નહી. અને પાછો ગયો. પણ એના પુત્ર જામ બામણીઓજીએ ઇ મ ૧૩૧૩ મા કરી ચડાઇ કરી અને ઘુમલી લીધુ ભાણુજી ફ્રાયેશ્વરીની કેટીએથી ભાગ્યો અને ગણપુરમા આવી ત્યા રાજધાની કરી. આ વખતથી ઘુમલી ઉજડ થઇ ગયુ

ભાણજી પછી જમધણજી આવ્યા આ જમધણજીએ અને એના પુત્ર રાણોજી (ઇ સ. ૧૩૯૦ થી ઇ. મ ૧૪૨૦) એ જેઠવાઓની ખોયેલી ભૂમિ પાછી મેળવવા ઘણા પ્રયામો કર્યા પણ મિધમાથી ઉપરા ઉપર આવના ધાડાઓએ અને પછીથી ગુજરાતના સુલતાનોએ જેઠવાઓને ફાવવા ન દીધા. અને જેઠવાઓની એક શાખાના તાબામા નાગના બદર હતુ, એ ન ગણીએ તો હાલની એ રાજ્યની સીમામા અને એ વખતની સીમામા બહુ ફેરફાર નહો રાણોજી પછી મવજી (ઇ મ ૧૪૨૦ થી ૧૪૬૧), પછી ભાણજી ૧૦ મો (ઇ. મ ૧૪૬૧ થી ૧૪૯૨), વગેરે એક પછી એક જેઠવા રાજાઓ થયા. આ ભાણજીના વખતમા મહમદ બેગડાએ મોગ્રદને તાબે કર્યું. અને જેઠવાઓને પણ ગુજરાતના સુલતાનોની તાબેદરી કબુલ કરવી પડી. ભાણજી પછી રાણોજી અને પછી ખીમોજી (ઇ સ ૧૫૨૫ થી ૧૫૫૦) થયા આ ખીમોજીના વખતમા સ ૧૫૪૦ મા જામ રાવળે જેઠવાઓના હાથમાથી નાગના બંદર લઇ લીધુ. અને ત્યા નવાનગર શહેર વમાવ્યુ. આ ખીમોજીના પૌત્ર ભાણજી ૧૧ માની વિધવા કલાબાઇએ જામ સતાજી પાછળ પડવાથી રાણપુર છોડીને છાયામા ગાદી કરી, અને ત્યા પોતાના બાળપુત્ર ખીમોજીને ગાદીએ બેસાર્યો; પણ જામ સતાજીએ પીછો ન છોડયો. કલાબાઇ બરડાના મેર લોકોના લશ્કરની મદદથી જામ સામે ઝઝુમતી હતી. ત્યા જામ સતાજીની

બુચરમોરીની લડાઇમા હાર થઇ અને એને ભાગવુ પડ્યુ એટલે જેઠવાઓને પોતાનો બધો મુનક પાછો મળ્યો ઇ સ ૧૬૦૮ મા ખીમોજી સ્થિર થયા અને ૧૬૨૬ મા મરણ પામ્યા

આ પછી ઇ સ ૧૭૭૫ મા સુનતાનજીએ છાયાથી પોરબદરમા ગાદી આણી જ્યા આજ સુધી છે ઇ સ ૧૬૨૬ થી આજ સુધીનો પોરબદર-રાણાઓનો ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે. ખાસ કરીને ઇ સ ૧૭૦૭ મા ઔરગજેબના મરણ પછી આ કાઠીયાવાડના રાજાઓએ પણ પોતાની સ્વતત્રતા વધારવા માડી અને ઇ સ ૧૭૭૦ થી ૧૮૦૦ સુધીમા ગોડલના ભા કુભોજી, જુનાગઢના દીવાન અમરજી અને જામનગરના મેરામણ ખવાસની જોરદાર રમતોમા એ વખતના પોરબદરના રાણાઓએ પણ ભાગ લીધો છે એ વખતના રાણાના દિવાન રણછોડજી પણ પ્રસિધ્ધ પુરૂષ હતા પછી ગાયકવાડની મુલકગીરી, અગ્રેજોનુ વચ્ચે પડવુ, અને છેવટ આધુનિક સ્થિતિ એ બધો આધુનિક ઇતિહાસ છે છેવટ ખીમેશ્વર મહાદેવનુ મદિર બધાવનાર છેલ્લા ખીમોજી ઇ સ ૧૮૩૧ મા મરણ પામ્યા અને આઠ વર્ષની ઉમ્મરે રાણા વિક્રમાતજી ગાદીએ બેઠા

થોડાં વર્ષો ઉપરજ થયો છે. બીજાં જુનાં મંદિરોમાં કેદારનાથનું મુખ્ય છે, આ કેદારનાથને સુદામાજી સાથે લેતા આવ્યા હતા એમ કહે છે. આ શિવાય બીલેશ્વર મહાદેવનું મંદિર, હિંગળાજ માતાનું મંદિર ગાયત્રી તથા બીજાં ન્હાનાં મંદિરો છે. પણ બધા આધુનિક છે. માત્ર ખાડીમા પોરવાઇ માતાના મંદિરનું એક ખંડેર છે. એ જૂનું છે આ જીર્ણ મંદિર ૭૦૦–૮૦૦ વર્ષ જુનું હોવાનો તર્ક તજજ્ઞો કરે છે. આ પોરવાઇ માતા અને પોરબંદર એક સમયના હોય એ સંભવિત છે, પણ જેઠવાઓએ રાજધાની કરી તે પ્હેલા તો ખારવાઓના થોડા ઝુંપડાવાળું ન્હાનું ગામ હશે.

માધવતીર્થ-પોરબંદરથી ૪૦ મૈલ ઉપર સમુદ્રને કિનારે માધવપુર નામનુ બંદર છે. આ માધવ તીર્થમા બ્રહ્મકુંડ અને શ્રીકૃષ્ણનું મંદિર છે. આ સ્થળે શ્રીકૃષ્ણે રૂકિમણી સાથે લગ્ન કર્યું હતું એમ કહેવાય છે. લોકો આને કુંડિનપુર કહે છે, પણ પ્રાચીન કુંડિનપુર વરાડમા હતું એ પ્રસિદ્ધ છે. માધવરાય અને રૂકિમણીના મંદિરથી થોડેદુર મહાદેવનું જુનું મંદિર છે. મુળદ્વારકા—પોરબંદરથી બાર મૈલ ઉપર દ્વારકાં જવાની સડક પાસે મૂળ દ્વારકા નામનુ ગામ છે. અહીં ઘણા જૂના મંદિરો છે.

કાટેલા—પોરબંદરથી સાત મૈલ છેટે દરીઆ કાઠા ઉપર દ્વારકાના રસ્તામા આ ન્હાનું ગામ છે. ગામની ઉત્તરમાં રેવતી કુંડ છે અને રેવતેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે અહીંના મહાકાળેશ્વર મંદિરના ઉત્કીર્ણ લેખમાં વિ.સં ૧૩૨૦ માં ગુજરાતના રાજા વીશલદેવે નીમેલા સૌરાષ્ટ્રના સામન્તે દ્વારવતી સ્વામીના માર્ગમાં રેવતી કુંડ સમરાવ્યાનું તથા ત્યાં નવું મંદિર બંધાવી શિવની તથા વિષ્ણુની મૂર્તિ પધરાવ્યાનું લખ્યું છે (જુઓ વૈષ્ણવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પા. ૧૬૮, ૧૬૯) એ ઉપરથી દ્વારકાં જવાનો આ પ્રાચીન માર્ગ હતો અને કાટેલા ગામ લગભગ ૮૦૦ વર્ષ જૂનું છે એમ જણાય છે

મોઢેરાનું સૂર્ય મંદિર

પ્રાચીન આર્યોએ ઇન્દ્ર, વરુણ, અગ્નિ, વગેરે દેવો સાથે સૂર્યના પણ સ્તોત્રો ગાયા છે. ઋગ્વેદમા ઇન્દ્ર, અગ્નિ અને વરુણથી ઉતરતુ પણ વિષ્ણુ વગેરે બીજા ઘણા દેવોથી ચઢીઆતુ સ્થાન સૂર્યનુ છે. ખરી રીતે તો વિષ્ણુ પણ સૂર્યનુજ એક સ્વરૂપ છે. પણ કાલક્રમે આર્યોની ધર્મરુચિ પલટાતા સૂર્યનો બીજા અનેક દેવો સાથે વિષ્ણુમા અન્તર્ભાવ થઇ ગયો અને ભારત-કાલમા શિવ અને વિષ્ણુની પૂજા વ્યાપક થઇ જતા સૂર્ય ભુલાઇ ગયા. માત્ર પ્રાચીન પરપરાને દ્રઢતાથી વળગી રહેનાર બ્રાહ્મણોએ ત્રિકાલસધ્યા દ્વારા સૂર્યની ઉપાસના જાળવી રાખી. જો કે સધ્યામા ઉપયોગમા આવતા ' ગાયત્રી ' વગેરે મત્રો સુદર તથા ગભીર અર્થથી ભરેલા છે. પણ હાલના બ્રાહ્મણોના મોટા ભાગના જીવનમા આ મત્રોના પોપટીઆ ઉચ્ચારણ શીવાય સૂર્ય પુજાના ચિહ્નરૂપે કાઇ જીવતુ રહ્યુ નથી. પણ વચલા કાલમા ભારત યુગ પછી અને મુસલમાનોના સામ્રાજ્ય કાલ પહેલા, ગુપ્ત સમયમાં તથા તે પછી પણ કેટલાક કાલ સુધી આ દેશમા ખાસ કરીને પશ્ચિમ હીંદુસ્થાનમા સૂર્ય પૂજા ઘણા જોરમા પ્રચલિત હતી એમ ચોક્કસ જણાય છે. કાઠીઆવાડ ગુજરાતમા સૂર્ય મદિરોના અનેક ખડેરો શોધખોળ કરનારની નજરે પડે છે.

કોઇપણ સૂર્યમદિરની વિશિષ્ટતાનો ખ્યાલ આવવા માટે —

સૂર્યદેવનું સ્વરૂપ

અહીં અતિશય ટુંકામાં કહેવાથી મદિરનુ વર્ણન સમજવુ સહેલું પડશે. આદિત્ય, સવિતા, માર્તણ્ડ, મિત્ર, ભાનુ વગેરે સૂર્યના પ્રસિદ્ધ નામો છે સૂર્ય સાત મોઢાવાળો એક ઘોડો જોડેલા કે સાત ઘોડા જોડેલા રથમાં

બેસીને આકાશમા મુસાફરી કરે છે એના સારથીનુ નામ અરુણ છે પુરાણોમા અરુણને લગડો કહ્યો છે જુના વૈદિક કાળમા ૭ ઋતુઓના ૭ આદિત્યો હતા કોઇ વખત સાત પણ ગણ્યા છે પણ પાછળથી વર્ષના બાર મહીના ઉપરથી બાર આદિત્યો થયા સૂર્યદેવ વીશે કેટલીક વૈદિક તથા પૌરાણિક કથાઓ પણ છે, પણ એનો વિસ્તાર અહીં અસ્થાને છે

મોઢેરાનુ સૂર્ય મંદિર ગુજરાતની પુરી જાહોજલાલીના વખતમા બધાયલુ હોવાથી ઉત્તમ પ્રતિનુ છે અને એના ટુકા વર્ણનથી એક કાલે ગુજરાતમા (પશ્ચિમ હીંદુસ્થાનમા) સૂર્યપુજાનો કેવો પ્રચાર હતો તથા સ્થાપત્ય (Architecture) અને શિલ્પકલા (Sculpture)ની કેટલી ઉન્નતિ થઇ હતી એ બેય વતો વાચનારના ધ્યાનમા સૌજે આવી જશે

મોઢેરાપુર

મોઢેરા નામનુ એક નાનુ ગામડ વડોદરા રાજ્યમા પાટણથી દક્ષિણે ૧૮ માઇલ ઉપર એક ધાર ઉપર આવેલુ છે એની આસપાસ બધો સપાટ પ્રદેશ છે આગળ જતા રુપેણ નદીને મળી જતા, પુષ્પાવતી નદી નામથી પ્રખ્યાત એ નાના વોકળાના ડાબા કાઠા ઉપર આ ગામ વસ્યુ છે મોઢેરામા હમણા તો થોડ ઝુપડાજ દેખાય છે પણ એક કાળે આ સ્થળે કોઇ પ્રખ્યાત શહેર હશે એના લક્ષણો જોનારાને જડે તેમ છે નદીના કાઠા ઉપર પશ્ચિમે નીચાણમા જુના વજનની ઇંટો તથા કોતરેલા પથરાઓ —મૂર્તિઓ, થાભલાઓ વગેરેના અવશેષો, જમીન ઉપર બધે પથરાયેલા દેખાય છે ખાસ કરીને નદી પાસેની તથા મહાન સૂર્યમન્દિરની આસપાસની જમી ! કૃત્રિમ અર્થાત ઇંટોથી બાંધેલી દેખાય છે અને આ ઇંટો પુરાતન પ્રકારની અને અસાધારણ મોટા કદની છે આ દેશમા જુના કાળમા ઘણા મોટા કદની ઇંટો વાપરવાનો રીવાજ હતો

મોઢેરા અથવા મોઢેરાપુર એ મોઢ બ્રાહ્મણોનુ મૂળ સ્થાન હતુ, અને રામ સીતાના લગ્ન પ્રસગે મોઢ બ્રાહ્મણોને એ કૃષ્ણાર્પણ મળેલુ એવી દતકથા મોઢેરામા ચાલે છે મોઢ બ્રાહ્મણો મોટે ભાગે

મેંઢ વાણીઆઓનું ગોરપદું કરે છે. અમદાવાદ તથા ખેડા જીલ્લામાં તેઓની મોટી વસ્તી છે. સાધારણ રીતે ઘણી જ્ઞાતિઓનાં નામો મૂલ વતન ઉપરથી પડેલાં છે. એ રીતે મોઢેરાના વતની તે મોઢ એમ માનીએ તો કાંઇ ખોટું નથી. અને જૈનોના મહાન આચાર્ય હેમાચાર્ય (વિ. સં. ૧૧૪૫ થી ૧૨૨૯)નાં માબાપ ધંધુકાનાં મોઢ હતાં. એ ઉપરથી એક હજાર વર્ષ પહેલા મોઢેરા મોટું શહેર હોવું જોઇએ. અને ત્યાંના વતનીઓ બીજે જતાં પોતાને મોઢેરાના વતની–મોઢ તરીકે-ઓળખાવવા ઇચ્છે એટલું તે પ્રખ્યાત હોવું જોઇએ એમ સાબીત થાય છે. મોઢ જ્ઞાતિઓની ઉત્પત્તિની હકીકત ગમે તેમ હોય પણ જુના કાલમાં મોઢેરા સૂર્ય પૂજકોનું એક મોટું તીર્થ સ્થાન હતું એટલું તો ચોક્કસ.

આ મોટું શહેર પહેલવહેલું કયારે વસ્યું તથા છેવટ કયારે ભાગી પડયું એ ચોક્કસ જાણવામા નથી; પણ હાલમા એની એક વખતની જાહોજલાલીનાં નિશાની રૂપે એક સૂર્યમંદિરનું ખડેર તથા એક જીર્ણ તળાવ નજરે પડે છે. ગામની પશ્ચિમે આ તળાવ છે. તળાવ મોટું છે, અને એક કાલે એની બધી બાજુએ પગથીઆં બાંધેલા હશે તથા એની ફરતાં કદાચ મંદિરો હશે એમ લાગે છે. પણ આ જીર્ણ તળાવના પગથીઆના તથા જે મંદિરો એની આસપાસ હશે તેના પથરાઓ પણ ઘણા વખત પહેલાં લઇ જવામાં આવ્યા

છે આ ભવ્ય મંદિરની મૂર્તિઓના નાક કાન ભાગી નાખીનેજ સુલતાનને સંતોષ થયો નથી પણ તેઓએ જમીનમા સુરંગ ખોદી એમા દારૂની કોથળીઓ ભરી મંદિરના શિખરને ઉડાડી દીધુ છે એમ કહેવાય છે.

મંદિરનો સમય અને સૂર્યપૂજાનો પ્રચાર

વૈદિક સમયમા આર્યો ઇન્દ્ર, અગ્નિ સાથે સૂર્યને પણ પૂજતા એ ઉપર કહ્યુ છે ભાગવતકાળમા વિષ્ણુ અને શિવમા બધા વૈદિક દેવો સમાઇ ગયા એટલે સૂર્યપુજા કેવળ મંત્રોપાસનમા રહી પણ ઇ સ ચોથા પાચમા શતકમા આ દેશમા હૂણો વગેરે અનેક પરદેશી જાતિઓ દાખલ થઇ અને એ વખતે આપણા હીંદુ સમાજનો જીવનપ્રવાહ જીવતો વહેતો હોવાથી એમા ભળી ગઇ આ જુની ભેળસેળ વખતે અહીંના હીંદુઓ તથા એ પરદેશીઓ વચ્ચે રીવાજોનો પુષ્કળ વિનિમય થયો પરિણામે આ પરદેશીઓએ ચાર વર્ણમાથી પોતાને અનુકુળ વર્ણ તથા શૈવ, વૈષ્ણવ, બૌદ્ધ, જૈન વગેરે ધર્મોમાથી રુચતો ધર્મ પણ સ્વીકાર્યો એથી ઉલટ અહીના હીંદુઓએ પરદેશીઓના કેટલાક ધર્મ તત્વો સ્વીકર્યા સૂર્ય પૂજા પણ આ રીતે ચોથા પાચમા શતકમા આ દેશમા દાખલ થઇ જણાય છે અને વૈદિક કાળમા સૂર્યપુજા પોતાનામા હોવાથી આપણા પુર્વજોને આ પરદેશીઓની સૂર્યપુજાના સ્વીકારમા પરધર્મનો સ્વીકાર નહી લાગ્યો હોય છતા સૂર્ય પુજાનુ વિદેશીપણુ છુપુ રહેતુ નથી

વરાહમિહિર (ઇ સ છઠ્ઠુ શતક) કહે છે કે સૂર્યના પુજારીઓ મગ બ્રાહ્મણો હોવા જોઇએ (બૃહત્સંહિતા ૬૦ ૧૯) વળી સૂર્યની મૂર્તિ કેવી હોવી જોઇએ તેનુ વર્ણન કરતા એજ ગ્રન્થકાર કહે છે કે " સૂર્યની મૂર્તિના નાક કપાળ, જંઘા, સાથળ, ગાલ અને છાતી ઉંચા જોઇએ, એનો પહેરવેશ ઉત્તર દેશના રહેવાશી જેવો જોઇએ અર્થાત્ પગથી છાતી સુધીનો ભાગ ઢાકેલો જોઇએ એના હાથમા કમળ હોવા જોઇએ, છાતી ઉપર માળા, કાનમા

કુંડલ અને કેડ ઉપર કદોરો (वियङ्ग)[1] સૂર્યની મુખાકૃતિ, સહેત કમલના ગર્ભ જેવી સુંદર અને ચહેરો હસતો તથા શાંત અને માથે રત્નખચિત મુકુટ આવી સૂર્યમુર્તિ બનાવનારને સુખકર નીવડે છે "

'સૂર્યપૂજારીઓ મગ બ્રાહ્મણો' તથા 'સૂર્યમૂર્તિનો પહેરવેશ ઉત્તર વાસીઓ જેવો', વગેરે સૂચનાઓ તથા અત્યારે મળી આવતી જુની સૂર્યમૂર્તિઓના પીંડી સુધી પહોચતા પરદેશી જોડાઓ સૂર્યપૂજાનુ મૂળ પરદેશીપણુ સ્પષ્ટ દર્શાવે છે શિવ, વિષ્ણુ વગેરે બીજા દેવોની મૂર્તિઓના પગમા જોડા નથી હોતા એ ધ્યાનમા રાખવા જેવુ છે આ દેશમા જે વખતે સૂર્યમંદિરો ઉભા થતા દેખાય છે તે વખતે દુનિઆમા બીજે પણ સૂર્યપૂજાનો જબરો પ્રચાર હતો ઇ૰ સ૰ ના આરંભમા ગ્રીસમા તથા પશ્ચિમમા સૂર્ય પૂજાનો બહોળો પ્રચાર હતો પૉસેનીયસ (ઇ૰ સ૰ ૧૭૦) સૂર્યપુજાના સ્થાનોનો ઉલ્લેખ કરે છે. ઓરેલીયસે રોમમા એક ભવ્ય સૂર્યમંદિર બધાવ્યુ હતુ તથા પામીરામા પોતાના સૈનિકોએ ઇ સ ૨૭૩ મા જમીનદોસ્ત કરેલા સૂર્યમંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરવાની આ પાદશાહની ઘણી ઇચ્છા હતી

---

૧ આ वियङ्ग શબ્દ જરા વિચિત્ર છે એ બાકત્રીઆના આવ્યેઘ (Auvyaongha)શબ્દને મળતો લાગે છે, એ પણ સૂચક છે

૨ સૂર્યના પુજારી બ્રાહ્મણોનુ 'મગ' નામ વિચિત્ર છે એ નામ પરદેશી જેવું— ખરી રીતે ઇરાની માજી (magi) ને મળતુ કે એ ઉપરથી નીકળેલુ લાગે છે વળી ભિન્નમાલમા એક જુનું સૂર્યમંદિર ખંડેર છે તથા એ ગામમા ઓસવાળ વાણીઆના ગોર સેવક નામના બ્રાહ્મણોના કેટલાક ઘરો છે આ લોકોની આકૃતિ જરા વિચિત્ર રીતે જુદી પડે છે આ લોકો જુના મગ બ્રાહ્મણોમાથી ઉતરી આવેલા લાગે છે-જો કે તેઓ હાલમા વૈષ્ણવ છે પણ પહેલા સૂર્યપુજક હતા એઓની ઉત્પત્તિ સૂર્યપુરાણમા કહી છે એમ તેઓ માને છે સૂર્ય તથા ભવિષ્ય પુરાણમા આ સેવકોને શક લોકોના દેશમાથી ગરુડ લઇ આવ્યા તથા તેઓ અગ્નિ તેમજ સૂર્યના પુજક હતા એમ કહ્યુ છે એ યાદ રાખવા જેવું છે. (Bombay Gazetter Vol 1 part 1 p. 465)

મોઢેરાના સૂર્યમન્દિરના સમય પહેલાં ઘણા વખતથી આ દેશમાં પશ્ચિમ હીંદુસ્તાનમાં ખાસ કરીને સૂર્યમંદિરો ઉભાં થવા લાગ્યાં હતાં. ઇ.સ. ૪૩૭ મા રેશમ વણનારાઓના એક ગણે દશપુર (માળવાનું દશોર) મા એક સૂર્યમંદિર બાધ્યું હતુ અને ૪૭૩ મા એને સમરાવ્યું હતું. આ ગણ લાટથી દશપુર ગયો હતો. (જુઓ દશપુરનો લેખ I. A. vol. XV. p. 196.) કાશ્મીરના લલિતાદિત્ય મુક્તાપીડે ઇ. સ આઠમા શતકના પહેલા ભાગમા કાશ્મીરમા પ્રખ્યાત માર્ત્તંડ (સૂર્ય) મંદિર બંધાવ્યુ હતુ, એમ રાજતરંગિણીમાં કહ્યું છે. આ મંદિરનો ભગ્નાવશેષ હજી ઉભો છે; અને પોતાની પ્રાચીન ભવ્યતાની છાયા દેખાડે છે. સાતમા શતકમા યુવાન ચંગ મુલતાનમા સૂર્યનું એક પ્રખ્યાત મંદિર હોવાનુ કહે છે. અને ૧૧ મા શતકમા એલ્બીરૂની એજ મંદિરની નોધ કરે છે. મુલતાનની સૂર્યમૂર્તિ સોનાની હતી એમ યુવાન ચંગે લખ્યુ છે. જ્યારે એલ્બીરૂની કહે છે કે મૂર્તિ લાકડાની હતી તથા ઉપર ચામડું ઓઢાડ્યું હતુ. એની પુજા મગ બ્રાહ્મણો કરતા તથા એ સ્થળે સામ્બપુર યાત્રા નામનો મેળો ભરાતો એમ એલ્બીરૂની કહે છે (જુઓ Al Beruni's India by Sachau) યુવાન ચંગે કનોજમાં પણ એક સૂર્યમંદિર હોવાનું કહ્યું છે. કચ્છમાં કંથકોટમા એક જુનું સૂર્યમંદિર છે અને ગોરહની દક્ષિણે પ્રાચીકુંડ પાસે ભીન્નમાલ તથા મોઢેરાના માપનું એક બીજું સૂર્યમંદિર છે. વળી એલાપુરની, ભાજાની તથા ખંડગિરિની ગુફાઓમાં સૂર્યની મૂર્તિઓ છે. આ બધાં ચિન્હો ઇ. સ ચોથા પાચમા શતકથી ઇ. સ. ૧૧ મા ૧૨ મા શતક સુધી સૂર્યપુજાનો આ દેશમાં ઘણો પ્રચાર હતો એમ બતાવે છે.

મોઢેરાના સૂર્યમંદિરનો સમય

મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર એની રચનાના તથા કલાના પ્રકાર ઉપરથી ઇ. સ ૧૧ મા શતકનું—અર્થાત્ ભીમદેવ (ઇ. સ. ૧૦૨૨ થી ૧૦૬૩) ના વખતનું હોય એમ જણાય છે. ગુજરાતમા ઇ. સ. ૧૧ મા, ૧૨ મા તથા

૧૩ મા શતકમા સ્થાપત્યકલાનો ઘણો વિકાસ થયો હતો આ શતકોમાં ગુજરાત પરમ સમૃદ્ધિથી દીપતુ હતુ એના રસિક શ્રીમતો ધર્મકાર્ય-મદિરો બધાવવા, વાસતળાવો ખોદાવવા, ધર્મશાળાઓ બધાવવી વગેરે-મા પોતાનુ ધન ખરચવા અતિ આતુર હતા અને ગુજરાતના કારીગરો શ્રીમંતોનુ ધર્મકાર્ય દીપાવે એના કલાદક્ષ હતા ગુજરાતના કારીગરોની કીર્તિ તો જાવા પર્યંત પ્રસરી હતી. આરસ ઉપર ગુજરાતના કારીગરોનુ ઝીણુ કોતરકામ કોઇપણ દેશના કે યુગના આ જાતના કામ સાથે હરીફાઇ કરે એવુ છે. મોઢેરાનુ સૂર્યમદિર પણ આ ઉજ્જ્વલ સમયનુ છે અને ઇ સ. ૧૦૩૨ મા ભીમદેવના મહામાત્ય વિમળશાએ આબુ ઉપર બધાવેલા ઋષભદેવના મદિર સાથે સરખાવી જોતા મોઢેરાનુ મદિર એજ વખતનુ હોય એમ જણાય છે વળી મી० કઝીને આ મદિરમાના એક પથરા ઉપર "વિક્રમ સવત્ ૧૦૮૩" એ રીતે અક્ષરો કોતરેલા વાંચ્યા હતા બધી રીતે વિચાર કરતા આ સૂર્યમદિર મહમદ ગઝનવીએ સોમનાથ તોડયુ તે પછી બે વર્ષની અંદર ઇ સ ૧૦૨૬ મા બંધાયુ છે એમ માનવામા કાઇ વાધો નથી આબુ ઉપરના વિમળશાના મદિરનુ તથા પાટણની રાણીની વાવનુ એ સમકાલીન છે. વિમળશાનુ મદિર અનુકૂળ સયોગોને લીધે ૯૫૦ વર્ષ પછી પણ હજી આબાદ ઉભુ છે, એની શોભા આખા હીંદુસ્તાનની જુદી કમાના નમુનારૂપ છે એની શોભા ઉપરથી આ મોઢેરાનુ મંદિર અખડિત ઉભુ હશે ત્યારે કેવુ ભવ્ય લાગતું હશે તે કલ્પી લેવુ.

સંપૂર્ણ તથા યોગ્ય પ્રમાણવાળું હશે. આખું મંદિર ૫૧ ફીટ ૯ ઇંચ લાંબું અને ૨૫ ફીટ ૮ ઇંચ પહોળું છે. ગર્ભગૃહની ભીંતો તથા મંદિરની બહારની ભીંતોની વચ્ચે પ્રદક્ષિણામાર્ગ છે. આની ઉપર શિખર હતું. મંડપની છતને ૧૩ ફીટ ૬ ઇંચ ઉંચા આઠ થાભલાઓનો આધાર આપ્યો છે. અને એથી બે ફીટ નીચા થાભલાઓ ગર્ભગૃહની સામેજ છે. સભામંડપના મધ્યભાગ ઉપર બહુ સુંદર કોતરકામવાળો ઘુમટ હતો. જે બધો પડી ગયો છે. આ ઘુમટ હાલના મંદીરોના મંડપ ઉપર જોઇએ છીએ તેવો ઉપરથી ગોળ આકારનો નહિં પણ એક ઉપર એક થર મુકયા હોય તેવી જાતનો આબુના તથા ગિરનારના જૈન મંદિરોના ઘુમટ જેવો હતો. આ ઘુમટની બરાબર વચ્ચેથી અંદરના ભાગમા પથ્થરમાંથી કોતરેલું એક ઝુમર લટકાવેલું દેખાય છે. આ ઝુમર એવું ઝીણું કોતરેલું હોય છે કે એ જોઇને પથ્થરનું હોવા છતા પાસાઓવાળા કાચનું હોય એવું લાગી કારીગરના કામ માટે ધન્યવાદ આપ્યા વગર રહી શકાય નહી. મંડપની અંદરના દીવાલો બહારની સરખામણીએ કોતર કામ વગરની છે, પણ આ દીવાલોમા સ્થલે સ્થલે ગોખ રાખેલા છે જેમાં સૂર્યની મુર્તિઓ છે. આ બધી મૂર્તિઓના પગમાં પરદેશી (હેસીઅન) બુટ છે. અને બુટના ચામડા ઉપર લીંટાઓ પાડેલા છે.

મંદિરના થાંભલાઓને નીચેથી ઉપર સુધી કોતરકામથી ભરી લીધા છે. થાભલાઓ નીચેથી અષ્ટકોણ છે પણ ઉપર જતાં ગોળ થઇ જાય છે. થાંભલાઓ ઉપરના આડા પથરાઓને પણ કોતરેલા છે.

ગર્ભગૃહ તદન પડી ગયું છે, માત્ર દીવાલો ઉભી છે. આ ગર્ભગૃહને બે માળ હોય એમ જણાય છે નીચેનું ગર્ભગૃહ ઉપરનાથી ૧૧૩ ફીટનીચું હશે. આ ગર્ભગૃહમાંથી કચરો દુર કરતા સૂર્યમુર્તિની બેઠક દેખાય છે. બેઠકના આગલા ભાગ ઉપર સુર્યના રથનાસાત ઘોડા કોતરેલા છે. આ નીચેના ગર્ભગૃહમાં શી રીતે ઉતરાતું હશે તે સમજાતું નથી. કદાચ ઉપરથી સીડી

મુકીને ઉતરાતું હશે. અમરનાથના શિવમંદિરમા ગર્ભગૃહ ઉપરના મંડપના સપાટીથી ૭ ફીટ નીચે હતુ, પણ ત્યાં ઉપર માળ ન હતો અને મીડીથી નીચે ઉતરવુ પડે એવા ઉંડા ગર્ભગૃહો તો ઘણે સ્થલે છે, પણ આ મોઢેરામા તો નીચેનુ ભોયરૂં કીંમતી વસ્તુઓના ભડાર તરીકે રાખ્યુ હોય એવું લાગે છે. ગર્ભગૃહની દીવાલો કોતરકામ વગરની છે પણ તેના ઘુમટના જે ટટકાઓ નીચે પડ્યા છે તે ઉપરથી ઘુમટ સુન્દર કોતરકામથી શોભાયમાન હશે એમ લાગે છે. ગર્ભગૃહનો દ્વારમાર્ગ સારી રીતે કોતરણીવાળો છે કોતરકામમા મૂર્યમુર્તિ વાર વાર દેખાય છે. પ્રદક્ષિણામાર્ગમા ગર્ભગૃહની ત્રણ દીવાલોના બહારના ભાગમા સ્થલે સ્થલે ગોખો મુકેલા હતા જેમા બેસાડેલી મૂર્તિઓ નાષ્ટભ્રષ્ટ થઇ ગઇ છે. મંડપની દરેક બાજુની બારીઓમા કોતરેલી પથ્થરની જાળીઓ બેસારેલી હતી પણ એમાનો મોટો ભાગ પડી ગયો છે. આજ પ્રમાણે પ્રદક્ષિણામાર્ગમા પ્રકાશ આવવા રાખેલી ત્રણ બારીઓ પણ અદશ્ય થઇ ગઇ છે.

મંદિરની દિવાલોનો બહારનો ભાગ મૂર્તિઓ કોતરીને ભરી દીધો છે. મંડપની દીવાલો ઉપર આડી લીટીમા અને શિખરની દીવાલો ઉપર ઉભી લીટીમા મૂર્તિઓ કોતરી છે. વળી બીજી રીતે પણ વિવિધતા આણવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. અષ્ટભદ્ર અથવા તારકાકૃતિ મદિરોમા આ રીતેજ કોતરકામની શોભા ગોઠવવાનો રિવાજ હતો. સૂર્યના પ્રકાશમા મંદિરની દિવાલો ઉપરની મૂર્તિઓના ઉભા ચહેરા જે ભવ્યતાથી ઝળહળી ઉઠતા હશે તેનો ખ્યાલ આજે આવવો મુશ્કેલ છે

આખુ મંદિર ઉચા પીઠ (પ્લેટફૉર્મ) ઉપર ઉભું છે બહારની દીવાલોની ત્રણેય બાજુઓની બેય બાજુના મોટા ગોખોમા સૂર્યની ઉભેલી મૂર્તિઓ રાખી છે અને એના પગ નીચે સાત ઘોડાઓ છે. બાજુમા સ્ત્રીઓ છે, જે કદાચ સૂર્યપત્નીઓ હશે મંડપ અને ગર્ભગૃહના દ્વારને મથાળે સૂર્યમૂર્તિઓ બેસારી છે. વળી પ્રદક્ષિણા માર્ગ ને ફરતી દીવાલમા છ ગોખમા

૭ અને મંડપની અંદરની દિવાલના ૭ ગોખમાં ૭ બીજી, એ રીતે ૧૨ આદિત્યની ૧૨ મૂર્તિઓ દેખાય છે.વળી ગર્ભ ગૃહની બહારની દિવાલમાં બાર આદિત્યની મૂર્તિઓ છે. સૂર્યની મૂર્તિઓને મોટે ભાગે બે હાથ છે. જે લાંબા રાખેલા હોવાથી ઘણેખરે સ્થલે ભાગી ગયા છે. બીજા દેવોની મૂર્તિઓ ચાર હાથવાળી છે.

ઉત્તર તરફની દિવાલમા ત્રણ મુખ, ત્રણ હાથ અને ત્રણ પગ વાળા એક મોટી ઉભી મૂર્તિ છે, જેને ગામના લોકો કાલભૈરવ કહે છે અને દર અડવાડીએ તેલ તથા સિંદુર ચડાવે છે. ઘણું કરી આ અગ્નિની મૂર્તિ હોવી જોઇએ, કારણ કે ત્રણ પગ એનેજ હોવાનો સંભવ છે. પણ આ મૂર્તિ ઉપર તેલ અને સિંદુર એટલાં ચડેલાં છે કે એનું બરાબર સ્વરૂપ ઓળખાતું નથી. આ મૂર્તિથી આગળ ખુણામાં નંદી સાથે શિવ ઉભા છે. બીજી પણ સ્ત્રી, પુરૂષ તથા નાગદેવોની ખંડિત મૂર્તિઓ છે.

પણ આ મંદિરનો સૌથી સુંદર તથા અતિશય શોભિતો કરેલો ભાગ તો સભામંડપ કે ચાવડી છે. સભામંડપ ગર્ભગૃહની સામેજ છે. એની વચ્ચે સાકડો રસ્તો છે.

સભાગૃહના સ્તંભો અને એની ઉપર બે સ્તંભોની વચ્ચેનાં તોરણો સભામંડપની શોભામા ઘણો વધારો કરે છે, પણ મંડપની ઉપરનો ઘુમટ પડી ગએલો હોવાથી તોરણોના પણ ખંડિત કટકા નજરે પડે છે. સભાગૃહના સ્તંભો ખરેખર ઘણા સુંદર દેખાય છે, એના ઉપરનું કોતરકામ આકર્ષક છે.

સભામંડપમા પેમનાના પૂર્વ દિશાના દ્વાર સામે, સૂર્યકુંડમાં ઉતરવાનાં પગથીઆંની ઉપરજ બે સ્તંભો ઉભા છે જેના ઉપરનું તોરણ નીચે ઢગલો થઇ તુટી પડ્યું છે. આ સ્થલે અનેક સુંદર તોરણો કે કીર્તિસ્તંભો હતા તેમાંથી કોઇકજ જીવતા રહ્યા છે. વડનગર, સિદ્ધપુર તથા કપડવંજના કીર્તિસ્તંભો જેવાજ આ પણ છે.

સભામંડપની પૂર્વમાં હાલમાં રામકુંડ તરીકે ઓળખાતો સૂર્યકુંડ આવેલો છે. સભામંડપથી પાણીની કોર સુધી પગથીઆં બાંધેલાં છે. આ કુંડ જો કે હાલમાં ઘણો તુટી ગયો છે પણ મૂલ સંપૂર્ણ કુંડનાં સર્વ લક્ષણોવાળો હતો આ કુંડમાં ઉતરતાં વચ્ચે ગોખોમાં મૂર્તિઓ બેસારેલી છે. અને કુંડ ઉપર નાનાં નાના મંદિરો છે જેમાં મોટે ભાગે વૈષ્ણવ મૂર્તિઓ છે. કુંડની પૂર્વમાં મુખ્ય મંદિરની સામેના મંદિરમાં શેષશાયી વિષ્ણુની મૂર્તિ છે. બીજી મૂર્તિઓમાં એક વામન અવતારની તથા એક શીતળા દેવીની તથા એક કમલાસના લક્ષ્મીની છે.

મંદિર તથા કુંડનું ચણતરકામ ચુનો વાપર્યા વગર કરેલું છે. જુના વખતમાં ઘણાં મકાનો આ રીતેજ બાંધવામાં આવતા. કુંડનું પાણી હાલમાં વાપરવા યોગ્ય દેખાતું નથી. છતાં કોઇ કોઇ ભાવિકો એમા નાહ્યા વગર રહેતા નથી. સૂર્યના ઘોડાએ ખણવાથી આ કુંડ થયો છે એમ દંતકથા છે.

મોઢેરાના આ સૂર્યમંદિરની દિશા એવી રીતે ગોઠવેલી છે કે સુખ બરાબર પૂર્વ દિશાની સામે હોઇને વસંત તથા સરદમાં સૂર્યનો પ્રકાશ આખા સભામંડપને વીંધીને બરાબર ગર્ભગૃહમાં પડે. સૂર્યના ઉગતા પ્રકાશથી સભામંડપના થાંભલાની મૂર્તિઓ, ગર્ભગૃહના દ્વારની શોભા તથા સૂર્યની મૂર્તિ પોતે બધું એક સાથે ઝગઝગી ઉઠતું હશે ત્યારે દેખાવ શું ભવ્ય લાગતો હશે!

રના સ્થાપનારના મનમા આને માણસની કલાથી બની શકે તેટલું સંપૂર્ણ બનાવવાની વાસના કેવી તીવ્ર હશે એ સમજાય છે. ઉપલો બધો ભાગ થાભલાઓને આધારે રહ્યો છે. આ થાભલાઓ અતિશય સુંદર કોતરકામથી શોભાયમાન કરેલા તથા સૌથી સરસ પ્રકારના છે એટલુંજ નહિ પણ આ સુધરેલા જમાનામા પણ શુદ્ધ રસવૃત્તિની કલ્પના તથા કુશળ કારીગરી રૂપે ગણાય એવા આ છે...... ....

આ મંદિરનુ અવલોકન કરવામા અમે કેટલાક દિવસો ગાળ્યા, પણ એની સુંદરતામા એની વિવિધતા છે કે એનુ સંપુર્ણ અવલોકન કરવા માટે કે એની સામાન્ય રૂપરેખાનો ઝાંખો પણ ખ્યાલ બાધવા માટે અમારી પાસે હાજર હતા તેથી વધારે દિવસોની જરૂર હતી. ઘણી મૂર્તિઓ દેવદેવીની પૌરાણિક કથાઓનું ચિત્ર રજુ કરે છે, આખા મંન્દિરની બહારની બાજુ ૧૮ ઇંચ પહોળો એક પટ્ટો પુરુષો, સ્ત્રીઓ, ઘોડાઓ અને બીજાં જનાવરોના જુદી જુદી સ્થિતિમા કોતરેલા આકારોદ્વારા કોઇ પૌરાણિક કથાનું સમગ્ર ચિત્ર દેખાડે છે અને જમીન ઉપરથી પીઠની શરુઆતમાજ મકાનની પીઠને પોતાના અવયવોથી આધાર આપતી એક આખી હાથીઓની હાર છે. ”

ઉપસંહાર.

આવુ ભવ્ય અને સુંદર સૂર્યમંદિર પાટણ પડયા પછી અને ગુજરાત મુસલમાનોને હાથે ગયા પછી એમનેજ હાથે ભાગ્યું હશે અને પછી એ અરસામા વૈષ્ણવ સપ્રદાયનો પ્રચાર થવા માડતાં ફરી એકવાર સૂર્યનો વિષ્ણુમા અન્તર્ભાવ થતા સૂર્યની જુદી પૂજા નીકળી ગઇ એટલે પાછલા કાળમા નવા સૂર્યમંદિરો થયા નથી કે જુનાના જીર્ણોદ્ધાર થયા નથી (આ અન્તર્ભાવસૂચક સૂર્યનારાયણનુ મંદિર સોમનાથ પાટણમા છે.)

મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર તથા એ કાલના બીજાં મંદિરો જોતા, એક કાલે આપણાજ પૂર્વજોએ પ્રાપ્ત કરેલી કલાની ઉન્નત સ્થિતિ, હાલની કેવળ અધોગતિ તથા કાલની સર્વભક્ષકતા યાદ આવ્યા વગર રહેતાં નથી.

બ્રહ્મા

બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ એ ત્રણ હિંદુ ધર્મમાં મોટા દેવ છે. વૈદિક મંત્રોમાં અગ્નિ, ઇંદ્ર, વરૂણ, મિત્ર વગેરે દેવોના સ્તોત્રોજ છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશની પૂજા નથી. ઋક્સંહિતામા વિષ્ણુ દેવતા પર થોડા મંત્રો છે પણ ત્યાં વિષ્ણુનું સૂર્યરૂપ ચોખ્ખુ દેખાય છે અને સૂર્યદેવ પણ ઋગ્વેદમા અગ્નિ અને ઇદ્ર કરતા ગૌણ દેવ છે. રૂદ્રને તો વેદમા અનાર્યોના અને જંગલોના દેવ કહ્યા છે, પણ યજુર્વેદમા રુદ્રનું મહત્વ વધ્યુ દેખાય છે. જો કે રૂદ્રનું રૌદ્ર, રૂપતો नमस्ते रुद्रमन्यवे –વગેરે મંત્રોમા એ સ્પષ્ટ દેખાય છે, પણ એવા રુદ્રને માનનારા લોકોની સંખ્યા વધી હશે ખરી બ્રહ્માનું મૂળ કદાચ વિષ્ણુ અને શિવ કરતા વધારે વૈદિક લાગે છે બ્રહ્મ શબ્દ નપુંસકલિંગમા મંત્ર–સ્તુતિ જેના અર્થે ઋચાઓમા વપરાયો છે. અને તે મંત્રોના પતિ–ब्रह्मणस्पति નામના એક અંગ્ન સૂર્ય કરતા વધારે અમૂર્ત દેવની કલ્પના વેદમા મળે છે તેમજ પ્રજાપતિ અને હિરણ્યગર્ભ નામના બે દેવોના નામ વેદના પાછલા થરમા મળે છે. ઉપનિષદોમા મૂળમંત્ર વાચક બ્રહ્માશબ્દ પરમતત્વ વાચક થઇ ગયો. પણ બ્રહ્મમાંથી પુલિંગ બ્રહ્મા શબ્દ થયો તે દેવ વાચક તરીકે કવચિત્ વપરાયો છે. બીજી તરફથી બ્રાહ્મણ કાળમા વિષ્ણુનું સ્થાન જેમ ધીમેધીમે ઉચું આવ્યું છે તેમજ પ્રજાપતિનું સ્થાન પણ ઉચું આવ્યું. તે ત્રીશ દેવોમા ઇદ્ર અને પ્રજાપતિ શ્રેષ્ટ છે અને કયાક તો પ્રજાપતિ તો સર્વ શ્રેષ્ટ છે એવા વચનો બ્રાહ્મણોમા મળે છે.

ટુંકામા બ્રાહ્મણ યુગના અન્તમાં–ભારતયુગના આરંભમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રુદ્ર ત્રણે દેવો વૈદિક અગ્નિ, ઇંદ્ર, મિત્ર, વરુણને દાબી દઇને ઉપર આવે છે. જે વખતે સમાજના શ્રેષ્ઠ વિચારકો ઔપનિષદ બ્રહ્માત્મૈકયનો વિચાર કરતા હતા તે વખતે હિંદુસમાજના સામાન્ય લોકો, આ

ત્રિમૂર્તિને પૂજતા હતા જો કે સવિસ્તર વિચાર કરવાની અહીં જગ્યા નથી, પણ બ્રહ્માનુ સ્વરૂપ ઉપર ગણાવેલ બ્રહ્મણસ્પતિ, પ્રજાપતિ અને હિરણ્ય ગર્ભ ત્રણેયની ભાવનાઓ એકઠી થઇને બંધાયુ લાગે છે. અને આ ત્રણે દેવોની અંતર્ગત અમૂર્તતા બ્રહ્માને પણ વળગી રહી છે વિષ્ણુ અને શિવ કરતા બ્રહ્મા વધારે અમૂર્ત દેવ છે

હિરણ્ય ગર્ભ શબ્દમાજ તેજોમય સૂર્યનો અર્થ રહ્યો છે. સૂર્યને દેવત્વ આપવા, મંત્ર કરતા હિરણ્ય ગર્ભ શબ્દ યોજાયો દેખાય છે, પણ એનુ સૂર્યત્વ ઢંકાતુ નથી વૈદિક શબ્દો નો પાર દર્શક છે. પૌરાણિક બ્રહ્મામા પણ હિરણ્ય ગર્ભનુ સૂર્યત્વ ઉતરી આવ્યુ છે

हिरण्यगर्भ ममवर्तताग्रे
भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।
स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमाम्
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥

એ પ્રસિદ્ધ મંત્રથી શરૂ થતા ઋગ્વેદના દશમા મંડળના સૂક્તમાં હિરણ્યગર્ભને પ્રજાપતિ શબ્દથી સંબોધન કરેલું મળે છે (જુઓ ऋ. अ ८ अ. ७ व ९)

આ બ્રહ્મા અથવા પ્રજાપતિનુ વ્યક્તિત્વતો પૌરાણિક કથાઓથી ખીલ્યુ છે પૌરાણિક ત્રિમૂર્તિમા બ્રહ્મા સૃષ્ટા ગણાય છે. વિષ્ણુ સત્વ ગુણયુક્ત અને જગતની સ્થિતિ જાળવનાર રુદ્ર તમો ગુણયુક્ત અને જગતનો પ્રલય કરનાર અને બ્રહ્મા રજો ગુણયુક્ત તથા જગતને ઉત્પન્ન કરનાર ગણાય છે. બ્રહ્મા ચતુર્મુખ છે. સૃષ્ટિ પેઠે વેદો પણ બ્રહ્માએ ઉત્પન્ન કર્યા છે બ્રહ્મામાથી સૃષ્ટિનો વિસ્તાર કેવી રીતે થયો તે પુરાણોમા વિસ્તારથી કહેલુ છે પણ અહીં ઉતારવાની જરૂર નથી

મહાભારત કાળમાજ વિષ્ણુ અને શિવની પૂજા જોરમાં આવતી ગઇ અને બ્રહ્માની પૂજાની લોક પ્રિયતા ઘટતી ગઇ. કદાચ શકિત પૂજામા પણ બ્રહ્મા પૂજાનો અન્તર્ભાવ થયો હોય. ગમે તેમ હોય પણ વિષ્ણુ, શિવ અને શકિતના મોટા માર્ગો આ દેશમા ઘણા કાળથી ચાલે છે, જ્યારે બ્રહ્માનો કોઇ માર્ગ ચાલતો નથી. પણ પ્રાચીન બ્રહ્મા ભકિતના ચિહ્નરૂપે આ બ્રહ્માનુ આખા ભારતમા એક તીર્થ અત્યાર ઉભું છે, પુષ્કરજીનું. પણ ગુજરાતેય એક બ્રહ્માનુ તીર્થ રાખ્યુ છે અને તેનું નામ છે **ખેડ બ્રહ્મા.**

અમદાવાદથી પ્રાતિજ લાઇનમા ખેડ બ્રહ્મા જવાય છે. આ લાઇનમાં અમદાવાદથી ૪૪ મૈલ ઉપર પ્રાતિજ સ્ટેશન છે. પ્રાતીજથી છએક ગાઉ ઉપર ખડાયતા વાણીઆ અને ખડાયતા બ્રાહ્મણોના ઇષ્ટ દેવ કોટયર્ક ભગવાનનું સ્થાન છે. આ સ્થાન વિજાપુરથી ત્રણ ગાઉ દૂર છે, અને વિજાપુરથી પણ ત્યા જવાય છે. અહીં મંદિર સાબરમતીના કાંઠા ઉપરજ છે અને મંદિરમા કોટયર્ક ભગવાનની ગૌરરંગની ચતુર્ભુજ મૂર્તિ છે, પાસે ત્રીકમરાયજીની અને ઘનશ્યામજીની મૂર્તિઓ તથા લક્ષ્મીજીની મૂર્તિ છે. આ સ્થાન અસાંપ્રદાયિક પૌરાણિક પ્રકારનુ હોવા છતા અહીં પૂજા શ્રીવલ્લભ સંપ્રદાયને અનુસરીને થાય છે અહીં ખડાત ગામ છે, તે ઉપરથી ખડાયતા નામ પડેલુ. અહીં ખડાયતા વાણીઆ અને ખડાયતા બ્રાહ્મણોની કુળદેવીઓ છે. આ દેવીઓના જુદા જુદા નામથી ખડાયતા જ્ઞાતિના પેટા વિભાગોના નામો પડેલા છે મોઢ વાણીઆઓના જેમ મોઢ બ્રાહ્મણો ગોર હોય છે, તેમ ખડાયતા વાણીઆના ખડાયતા બ્રાહ્મણો ગોર હોય છે વળી જેમ મોઢેરા ગામથી નીકળેલા વાણીઆ મોઢ વાણીઆ અને મોઢેરાથી નીકળેલા બ્રાહ્મણો મોઢ બ્રાહ્મણો તેમજ ખડાયતા વાણીઆ અને બ્રાહ્મણો પણ આ ખડાત ગામના મૂળ રહેનારા હોવા જોઇએ. આ ને મોઢેરા પેઠે આ ખડાત પણ જૂના વખતમા મોટું શહેર હોવું

જોઇએ આમપાસના ખ ડેરા જોના એમજ જણાય છે ખડાયના વાણી-આઓ અને બ્રાહ્મણો કોટયર્કની યાત્રા કરવા આવે છે

વળી પ્રાંતિજથી આગળ તળોદ પછી હિંમતનગર, ઇડર, વડાલી અને છેવટ ખેડબ્રહ્માનુ સ્ટેશન આવે છે અમદાવાદથી ખેડબ્રહ્માનુ સ્થાન ૮૯ મૈલ છે તે હરણાવ કે હિરણ્યાક્ષી નદીના કાઠે છે અહીં એક મંદિરમા બ્રહ્માની ચતુર્મુખ મૂર્તિ છે મંદિરની પાસે એક કુંડ છે આ જગ્યાએ પહેલા બ્રહ્માએ યજ્ઞ કર્યો હતો એમ કહેવાય છે આ સ્થળ માટે જે થોડી દંતકથાઓ સ્થળમાહાત્મ્યમા મળે છે, તે જુની નથી જણાતી અહી મહા-શિવરાત્રી ઉપર પંદર દિવસ મેળો ભરાય છે ખેડબ્રહ્મા પાસે હિરણ્યાક્ષી કોસબી અને ભીમાક્ષી નામની નદીઓનો સંગમ થાય છે નદી ઉતરી સામે કાંઠે ભૃગુઆશ્રમ છે અને બ્રહ્માના મંદિરથી અર્ધા મૈલ ઉપર અંબાજી માતાનુ મંદિર છે ત્યાં ધર્મશાળા છે અને પાસે માનસરોવર છે

ખેડબ્રહ્માથી દોઢ ગાઉ ઉપર ચામુંડાદેવીનુ મંદિર છે, પાસેજ તળાવ છે અને એથી દેઢેક ગાઉ દૂર કોટેશ્વર મહાદેવનુ મંદિર છે

શામળાજી.

ખેડબ્રહ્માથી શામળાજી જવાય છે તળોદ સ્ટેશન ઉતરી મોડાસેથી પણ જવાય છે મોડાસેથી ૧૮ મૈલ ઉપર મેશ્વા નદીને કાઠે બીલોડા ગામ પાસે શામળાજીનુ સ્થાન છે આ સ્થાન ઇડર સંસ્થાનના જોવાજોગ સ્થાનોમાનુ એક છે મહીકાંઠા અને મેવાડની સરહદ ઉપર શામળાજીનુ સ્થાન છે શામળાજી એ દશા અને નીમાવાણીઆના ઇષ્ટદેવ છે અહી બીજુ કાંઇ નથી તીર્થસ્થાનને અંગે મોટી એક માણસની વસ્તી હશે પણ આમપાસના ખંડેરો જોતા એક કાળે આ મોટુ તીર્થસ્થાન હશે એમ લાગે છે સ્થળ ઝાડી વાળુ અને રમણીય છે અત્યારે મુખ્ય મંદિર શામળાજીનુ મનાય છે.

આ મંદિર૪૦૦ વર્ષનું જૂનું છે. એમ ગેઝેટિયરમાં કહ્યું છે. (વળી જુઓ Antiquarian Remains in the Bombay Presidency VIII p. 237) પણ કદાચ વધારે જુનુંયે હોય. પદ્મ પુરાણમાં આ તીર્થની નોંધ છે. (पद्म पु. सृष्टि खंड अ. ११.) મંદિર બે માળનું છે. ગર્ભ ગૃહ ઉપર શિખર છે અને મંડપનાં થાંભલાઓ ઉપર અને બીજે પણ પુષ્કળ કોતર કામ છે. મંદિરને ફરતો કોટ છે અને કોટના દરવાજા આગળ બેય બાજુ એ મોટા હાથીઓ ઉભા છે.

જૈનો આ મંદિર જૈન હતું એમ કહે છે. અને મંદિરના જૂના ભાગ ઉપરની કારીગીરી જૈનોના દાવાને ટેકો આપે છે એમ મહીકાંઠા ગેઝી. ટીઅરના લેખકો કહે છે. મંદિરમા બે ઉત્કીર્ણ લેખો છે. એમાંના ઉપલા માળના લેખમાં ઇ. સ. ૮૪ તથા ઇ, સ ૧૦૨ ની સાલો છે. પણ એ લેખના અક્ષરો એ વખતના નથી.

બીજો લેખ મંદિરના દરવાજામા ત્રાંબા ઉપર છે, એમાં ઇ. સ. ૧૭૬૨ માં થયેલા જીર્ણોદ્ધારની નોંધ છે. આ બે લેખો ઉપરથી આ મંદિર શામળાજી એટલે કૃષ્ણભગવાનનું નહીં પણ ગદાધર એટલે બળદેવજીનું જણાય છે. છતાં અત્યારે શામળાજીનું કેમ કહેવાય છે અને હાલની કૃષ્ણની મૂર્તિ કયાંથી આવી ? આ મુખ્ય મંદિરની આસપાસ અનેક જૂનાં મંદિરોનાં ખંડેરો છે તેમાનાં ત્રણ જોવા જેવા છે. એક જૂનું શામળાજીનું છે. એ જૂનું કહેવાય છે પણ વસ્તુતઃ મુખ્ય મંદિર જેટલું જૂનું નથી; આ સ્થિતિ ઉપરથી તર્ક એવો થાય છે કે મુખ્ય મંદિર મૂળ જૈન સ્થાન હશે, પછી ત્યાં વૈષ્ણવોનું જોર થતા મુખ્ય મંદિર ગદાધરજીનું મંદિર બન્યું અને પડખેનું બીજું કૃષ્ણનું-શામળાજીનું થયું, પાછળથી કૃષ્ણનું મંદિર જીર્ણ થઇ જતાં એમાંની મૂર્તિ ગદાધરજીના મંદિરમાં પધરાવી હોય એ સંભવિત છે. આ એક કલ્પના છે ખરેખર શું બન્યું હશે એ કહેવાતું નથી.

બીજા બે મંદિરોમાંએક સોમનારાયણનું છે. આ મંદિરની બાંધણી અને

એની સ્થાપત્યકળા જોવા યોગ્ય છે અને બાધણી ઉપરથી આ પ્રદેશનું આથી જૂનું મંદિર આ હોવાને સંભવ લાગે છે. ઇ. સ. બારમા, તેરમા શતકમાં પશ્ચિમ હિંદમા આ જાતના પદ્મનારાયણ, ગોકાનારાયણ, વીરનારાયણ વગેરે નામથી વિષ્ણુના તથા બલદેવના મંદિરો બંધાયા હોવાના પુરાવા મળે છે. (જુઓ વૈષ્ણવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પા. ૧૬૬ થી ૧૬૯) એટલે આ સ્થળે પ્હેલુ મંદિર સામનારાયણ બારમા તેરમા શતકમા ઇડર પરમારોના હાથમા હતું એ વખતે, બંધાયુ હોવાનો સંભવ છે.

આ ઉપરાંત અહીં એક મહાદેવનું મંદિર છે તે ભોયરામા છે, આ શિવાય બાકી બધા તદ્દન ખંડેરો છે. મુખ્ય મંદિરપાસે મેશ્વા નદીમા મોટો ધુનો છે તેમા કાર્તિક શુદ ૧૪ ને રોજ ન્હાવાથી ભૂતનો વળગાડ હોય તો છુટી જાય એમ મનાય છે.

કાર્તિક શુદ પુનેમે આ સ્થળે મોટો મેળો ભરાય છે.

ઇડર—અહીં ઇડર વિષે થોડી હકીકત અસ્થાને નહીં ગણાય. ઇડર સંસ્થાન મહીકાંઠા એજન્સીનુ એક મુખ્ય રાજપૂત સંસ્થાન છે. એની ઉત્તરમા શીરોહી અને ઉદેપુરની હદ છે, પૂર્વમાં ડુંગરપુરની અને દક્ષિણમાં તથા પશ્ચિમમા મુંબઇ ઇલાકાની અને ગાયકવાડની હદ છે. દક્ષિણ પશ્ચિમમાં થોડો પ્રદેશ સપાટ અને રેતાળ છે પણ બાકીનો પ્રદેશ ડુંગરાળ અને ઝાડીઓથી ભરેલો છે ઇડર સંસ્થાનમાથી ચાર નદીઓ સાબરમતી, હાથમતી, મેશ્વા, અને વાત્રક પસાર થાય છે. ભાટોની દંતકથાપ્રમાણે ઇડર સંસ્થાનની સ્થાપના ગુહિલોતોએ કરી છે. ગુહિલો તો પ્હેલા ઇડરના ધણી હતા અને ત્યાંથી મેવાડ ગયા એમ મનાય છે ગુહિલો તો ગયા પછી ઇડરમા ભીલોની સત્તા થઇ. ખરી રીતે આ પ્રદેશમા કોળી અને ભીલોની વસ્તી ઘણી છે અને જૂનાકાળમા ભીલોની જ સત્તા હોય એ સ્વાભાવિક છે ભીલોના હાથમાથી પરમારોએ ઇડર લીધુ. ઇ. સ. ૧૦૦૦ થી ૧૨૦૦ સુધી પરમારોની સત્તા રહી. પરમારોએ બીજે પણ વૈષ્ણવ મંદિરો ઉભા કર્યાં છે.

એ જોતા શામળાજીનુ સ્થાન–મુળ કદાચ સોમનારાયણનુ મંદિર–પરમારોના પાછલા વખતમા પ્રસિદ્ધ થયું હોય તો એ સભવિત છે.

છેટના પરમાર અમરસિંહે મરતી વખતે પોતાના પ્રીતિપાત્ર હાથી-સોડ નામના કોળીના હાથમાં રાજ્યની લગામ સોંપેલી અને એની પછી એનો પુત્ર શામળીઓ સોડ ગાદીએ બેઠો. આ કોળી રાજા બહુ જુલમી હતો એટલે એની વિરુદ્ધ એના મત્રીઓએ કાવતરૂં કરીને મામેત્રાના રાવ સોનગને બોલાવ્યા અને આ રાવને હાથે સામળીઓ સોડ મરાયો. આ બનાવ કયારે બન્યો તેની ચોક્કસ તારીખ મળતી નથી. પણ મને એક કલ્પના આવે છે. આ શામળીઆએ કોઇ મદિર શામળાજીના સ્થાનમાં બંધાવ્યુ હોય અને ત્યારથી એ સ્થાન શામળીઆજીને નામે ઓળખાયું હોય એમ તો નહિ બન્યુ હોય ? પછી શામળીઆનો બીજો અર્થ ન બેસવાથી લોકોએ કૃષ્ણનો અર્થ કર્યો. આ રાવની બારપેઢીએ ઇડરમા રાજ્ય કર્યું એમ કહે છે અને એ વશના છેટના જગન્નાથને ગુજરાતના સુબા મુરાદબક્ષે ઇ સ. ૧૬૫૬મા મર્યો. અને ઇડરની હકુમત દેશાઇને સોંપી પછી ઇ. સ ૧૭૨૮ મા જોધપુરના આનદસિંહ અને રાયસિહ નામના બે રાઠોડ ભાયાતોએ ઇડરનો કબજો લીધો અને ત્યા રાજ્ય કરવા માંડયુ પણ દેશાઇની ખટપટથી ગાયકવાડે તથા પેશ્વાએ ઇડરના સુબા રાઠો-ડોને સુખે બેસવા ન દીધા. છેવટ બ્રીટીશ રાજ્યે ઇ. સ. ૧૮૪૮ મા ઇડરને થારે પાડયુ. અત્યારના ઇડરના રાજા આ રાઠોડવશના છે

ઇડર સસ્થાનમા અત્યારે પોણા બે લાખ જેટલી વસ્તી હશે અને ૮૮૪ ગામ છે.

જૈન તીર્થો.

ભાગીશમા તીર્થંકર નેમીનાથ ભગવાન કૃષ્ણના પિત્રાઇ ભાઇ હતા. અને દ્વારકામા રહેતા હતા અને ત્યાગ કરીને ગિરનારમાં જઇને રહેલા એમ જૈન દંતકથા કહે છે. અને ગીરનારને નેમીનાથ ભગવાનના સ્થાન તરીકે પવિત્ર માને છે આ ઇતીહાસના કાળ પ્હેલાની વાત છે પણ ભગવાન મહાવીરના સમયમા કે ને પછી કેટલાક સૈકાઓ સુધી ગુજરાતમા જૈન ધર્મનુ કાઇ જોર જણાતુ નથી. વઢવાણ ને વર્ધમાન સાથે જે કેટલાક જોડે છે તે અજ્ઞાન મૂલક છે મહાવીર ભગવાને મગધની આસપાસ જ પરિભ્રમણ કરી છે આ તરફ પશ્ચિમમા આવ્યાજ નથી. પછી ઇ. સ. પૂર્વે પહેલા બીજા શતકોમા ઉડીઆમા અને મથુરામા જૈન ધર્મનો ઠીક પ્રચાર હોવાના પુરાવા મળે છે. તે પછી દક્ષિણમા કર્ણાટકમા જૈન ધર્મનો આ પ્રચાર થયો. આ રીતે ધીમે ધીમે પ્રસરતો પ્રસરતો જૈન ધર્મ બૌદ્ધ ધર્મ સાથેજ વલ્લભી સમયમા ગુજરાત કાઠીઆવાડમા જોરમા આવ્યો જણાય છે. વલ્લભી સમયમા જૈન ધર્મની કોઇ ગુફાઓ કાઠીઆવાડના ડુંગરાઓમા ખોદાઇ હોય કે કદાચ લાકડાના મન્દિરો ઉભા થયા હોય તો એ સંભવિત છે. પણ અત્યારે જે નીશાનીઓ મળે છે તે બધી ચૌલુક્ય રાજ્યકાળની મળે છે.

ચાવડા વંશનો મુળ પુરૂષ વનરાજ જૈન યતીનો આશ્રીત હતો એમ જૈનપ્રબન્ધો કહે છે પણ ચાવડાઓનુ રાજ્ય પણ ન્હાનું હતુ ચાવડા વંશનો વિશ્વસનીય વિગતવાર ઇતીહાસ પણ મળતો નથી અને એ ન્હાના રાજ્યના ઠાકરડા ઓના બળથી જૈનો ઝાઝુ કરી શક્યા હોય એ સંભવિત નથી. પણ સોલંકીઓના સમૃદ્ધ અને બળવાન રાજ્યની છાયામા જૈનોનું ધીમે ધીમે જોર ઘણુ વધ્યુ, અને ગુજરાત કાઠીઆવાડમા અસંખ્ય જૈન ધર્મસ્થાનો ઉભા થયા. પર્વતો તો બધા જૈનોએજ કબજે કર્યા છે. આબુ, ગીરનાર, શેત્રુંજો જયા જુઓ ત્યા જૈન ધર્મનુ પ્રાબલ્ય દર્શાવતા પર્વતની શોભામાં વધારો કરે એવા સંખ્યાબંધ જૈન દેવળો ઉભાં છે.

આબુ : અર્બુદગિરિ

—⊰⊰⊰⊱⊱⊱—

આ જમાનામા આબુનો પ્રદેશ ગુજરાતમા ગણાતો નથી પણ એક કાળે એ પ્રદેશ ગુજરાતમાં ગણાતો અને ગુજરાતીઓએ એને તીર્થરૂપ બનાવ્યો છે. માટે એને ગુજરાતનુ તીર્થ ગણવામા વાધો નથી લાગતો

જુના વખતમા અંબાજી આગળથી ડુંગરાળ ચઢઉતર રસ્તા ઉપરથી આબુ ઉપર જવાતું. એ ચઢાવ મુશ્કેલ પણ રળીઆમણો હતો. આબુ ઉપર જવાના બીજા પણ માર્ગો છે. પરંતુ આ વીસમી સદીમાં એ પુરાણા રસ્તાઓનો કોણ ઉપયોગ કરે ? હવે તો અંબાજીથી આબુ ઉપર જવા ઇચ્છનાર પાછો આબુરોડ સ્ટેશને આવી મોટરમા આબુ ઉપર જાય છે

આબુ અરવલ્લી પર્વતનોજ એક ભાગ છે. તેનુ શિખર લગભગ ૧૪ મૈલ લાબું અને ૨ થી ૪ મૈલ પહોળુ અને સમુદ્રની સપાટીથી લગ ભગ ચાર હજાર ફીટ ઉચું છે આ પહાડ આસપાસની ખાટી વાસની ઝાડી અને પર્વતમાથી વહેતા ઝરણાઓને લીધે અતિશય શોભાયમાન લાગે છે, સાથે સાથે ઝાડીઓમા ક્વચિત્ જંગલી પ્રાણીઓ મળી જવાથી ભયંકર પણ લાગે છે.

આવા રમણીય પણ સામાન્ય માણસોને ભયંકર લાગે એવા પર્વત પ્રદેશો, જુના વખતમા તપસ્વીઓને ખાસ પસંદ આવતા આબુ પણ વશિષ્ઠ ઋષિના આશ્રમ સ્થાન તરીકે પહેલા તીર્થરૂપ મનાવા લાગ્યો હોય એમ જણાય છે દંતકથા એવી છે કે વશિષ્ઠ ઋષિએ યજ્ઞના અગ્નિકુંડમાથી પરમાર રજપુતોનો મુળ પુરુષ ઉત્પન્ન કર્યો, માટે પરમારો પોતાને અગ્નિ કુળના કહેવરાવે છે. આ દંતકથાને અનુસરી પોતાના મુળ પુરુષ વશિષ્ઠનુ સ્થાન પોતાના રાજ્યમા પરમારોએ સ્થાપ્યુ છે. પરમારવંશનો પ્રાચીન પૌરાણિક સૂર્યવંશ અને ચંદ્રવંશમા સમાસ નહોવાથી અગ્નિવંશ શોધાયો જણાય છે. વિ સં. ૯મા, ૧૦મા શતકમા પરમારો જોરમા આવ્યા છે.

અગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન થએલા વીર પુરુષની અને ધારના પરમાર રાજવંશના મૂલ પુરુષની વચ્ચેની પેઢીઓ વીશે જે અવિશ્વસનીય દંતકથાઓ છે તે પુરો વંશ આપી શકતી નથી. ખરી રીતે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં, ઇતિહાસમાં અને હવે ગુજરાતી સાહિત્યમા પણ પ્રસિદ્ધ 'પૃથ્વીવલ્લભ' મુંજના પાચમા પૂર્વજ ઉપેંદ્ર અથવા કૃષ્ણરાજે ઇ. સ. ૮૫૦–૭૫ માં ધારનુ રાજ્ય સ્થાપ્યું છે. આ ઉપેંદ્ર ચંદ્રાવતી–અચળગઢથી આવેલો હોવો જોઇએ એમ વીન્સેન્ટ સ્મીથ તર્ક કરે છે, (જુઓ The Early History of India ED. 3rd p. 395), પણ દંતકથાનુસાર ગબ્બરગઢથી એક શાખા ધાર ગઇ હોવાનો વધારે સંભવ છે. આ આબુના પરમાર રાજાઓની રાજધાની ચંદ્રાવતી આબુની તળેટીથી લગભગ બાર મૈલ અને અંબાજી તથા તારંગાની ટેકરીથી એક દોઢમૈલ દૂર હતી. આજે જંગલોની વચ્ચે એ શહેરનાં ખંડેરો જોવામા આવે છે. સુંદર બાંધેલી વાવો અને ચારે તરફ ઘાટ બાંધેલાં તલાવો પુરાઇ ગયા છે. તેનાં દેવાલયોનો નાશ થઇ ગયો છે અને તેનાં ખંડેરોમાંથી આરસપહાણો ઉપડી ગયા છે. એક મેદાનમાં જે વીખરાએલા અવશેષો પડયા છે તે ઉપરથી ચંદ્રાવતી શહેરનો વિસ્તાર સારી પેઠે મોટો હશે એમ લાગે છે. જ્યારે યુરોપીઅન લોકોના જોવામાં એ જગ્યા પહેલીવાર આવી ત્યારે આરસપહાણની સુંદર ઇમારતોનાં વીસ મકાનોનાં ખંડેર હજી ઉભાં હતાં, અને એ ખંડેરો જોતાં એક કાળે આ શહેર અત્યત સમૃદ્ધ હશે એમ અનુમાન થતુ હતું. આ ચંદ્રાવતી સ્થાપનાર પરમારો કોણ હતા અને કયાથી આવ્યા એ વીશે ઘણી કલ્પનાઓ ચાલે છે. આબુઉપરના વિમળશાહના મંદિરના લેખમાં લખ્યું છે કે ધૂમરાજનો પુત્ર ધંધુક, ગુજરાતના સોલંકી રાજા પહેલા ભીમદેવના વખતમા ચંદ્રાવતીમાં રાજ્ય કરતો હતો. આ ધંધુકે શરુઆતમાં ભીમનુ ઉપરીપણું કબુલ રાખ્યું હશે પણ પછી પોતાના કુળના શ્રેષ્ઠ રાજા, સરસ્વતીના પ્રીતિપાત્ર ભોજની સાથે એ મળી ગયો. આથી માળવાના હમેશના હરીફ અને માલવા સાથે પેઢી દર પેઢી લડનાર ગુજરાતના રાજા ભીમદેવે ચંદ્રાવતીના રાજાને વશ કરવા પોતાના મંત્રી વિમળશાહને

ાકલ્યો અને પાછળથી ચંદ્રાવતીના રાજાને હંમેશ. વશ રાખવા વિમળશાહ-ા એ પ્રદેશનો દંડનાયક નીમ્યો વિમળશાહે અચળગઢમાંજ રહેવાનું રાખ્યું અને દેલવાડામા જૈન મંદિરોની અદ્દભુત સૃષ્ટિ ઉભી કરી.

આબુની આ જમાનામા જૈન મંદિરોને લીધે જૈનોમા પ્રસિદ્ધિમા હશે ણ લોકમા વધારે ખ્યાતિ તો હવા ખાવાના સ્થળ તરીકે છે જયપુર, રતપુર લીંબડી વગેરેના અનેક રાજાઓએ આબુ ઉપર બંગલાઓ બાંધ્યા કે સરકારી અમલદારો માટે બંગલાઓ અને લશ્કરી છાવણી પણ છે જપુતાનાના એજન્ટનુ આ હવા ખાવાનુ સ્થળ છે છેવટે જૈનો અને ાલીતાણા દરબાર વચ્ચે કજીઆની દનીનો કાઠીઆવાડના એજટ વોટસન સાહેબે આબુ ઉપર બેઠા બેઠા સાભળીને એ સ્થાનને છાપે ચઢાવ્યુ હતુ કાઠીઆવાડની લાઇન દોરી સંબધી ચર્ચા કરવા પણ એજ વોટસનના પ્રમુખપદ નીચે રાજાઓની સભા આબુ ઉપરજ મળી હતી

આબુ રોડથી આબુ જવાને જુને રસ્તે માનપુર સુધીને આગળ જતા ઋષિકેશનુ મંદિર આવે છે મથુરાથી દ્વારકા જતા શ્રીકૃષ્ણ અહીં રાત ગાળ્યા હતા એમ કહેવાય છે મંદિર પાસે બે કુંડ છે થોડે દૂર અંબરીષ રાજાનો આશ્રમ છે આ જુનો રસ્તો છોડી દઇ નવે રસ્તે જતા એક તળાવ આવે છે, જ્યાથી ચઢાવ શરુ થાય છે ઠીક ચઢતા પછી સૂર્ય કુડ અને કણેશ્વર મહાદેવ આવે છે અહીંથી ત્રણેક માઇલ ચાલ્યા પછી એક બાજુ નીચે ઉતરવાના પગથીઆ આવે છે નીચે ઉતરતા ગોમુખ કુડ અને વશિષ્ઠનુ મંદિર દેખાય છે મંદિરમા વશિષ્ઠની, અરુધતીની તથા રામ લક્ષ્મણની મૂર્તિઓ છે અહીંથી નીચે ત્રણસો ઉપરાત પગથીઆ ઉતરતા ગૌતમના આશ્રમે જવાય છે વશિષ્ઠ આશ્રમ આગળ બળેવે મેળો ભરાય છે

દેલવાડાના જૈન મંદિરોનુ વર્ણન બાકી રાખી આબુ ઉપરના બીજા સ્થાનો ઉપર ઉડતી નજર નાખી લેવી એ ઠીક છે

દેલવાડામાજ કુવારી કન્યા અને રસીયા વાલમનુ જીર્ણ મંદિર છે અને તેની પાસે શેવશાયી વિષ્ણુ તથા મહાદેવના જીર્ણ મંદિરો છે આ

ત્યાંથી થોડે દૂર પગતીર્થ, અગ્નિ તીર્થ, પિંડારકતીર્થ અને પાપકરેશ્વર, તથા યજ્ઞેશ્વર મહાદેવના દર્શન થાય છે.

દેલવાડાની પાસે ઓરીઆ કરીને ગામ છે ત્યા કનખલ તીર્થ છે અહીં જૈનોના મહાવીર સ્વામીના દેવળપાસે ચંદ્રેશ્વર મહાદેવનુ પણ મન્દિર છે. આષાઢી અગીઆરમ અહીં મેળો ભરાય છે.

ઓરીઆથી થોડે દૂર જાવઇ ગામ પાસે નાગતીર્થ છે. અને નાગ પંચમીએ ત્યા મેળો ભરાય છે. ઓરીઆથી ગુરુ દત્તાત્રેયના સ્થાન તરફ જતા કેદારેશ્વર મહાદેવનુ સ્થાન તથા કેદારકુંડ આવે છે. ગુરુ દત્તાત્રેયના સ્થાનનો રસ્તો વિકટ છે આ સ્થાન એક ટેકરી ઉપર છે ઉપર દત્તાત્રેયના પગલાં છે. ગિરનાર ઉપર પણ આ રીતે ગોરખટુકની પાછળની ટુક ઉપર દત્તનાં પગલા છે

અચળેશ્વર—દેલવાડાથી ચાર મૈલ દૂર શાન્તિનાથનુ મોટું જૈન મન્દિર અને તેની સામે અચલેશ્વર મહાદેવનુ મોટુ દેવાલય છે. આ મૂલ જૈન મન્દિર હતુ એમ અનુમાન થાય છે. આ દેવાલયમાં મહાદેવની ધાતુની મૂર્તિ છે અને નન્દી પણ ધાતુનો છે મેવાડના રાણા સમરસિંહે અચલેશ્વરની સ્થાપના કરેલી કહેવાય છે. આ મન્દિર પાસે રેવતી કુંડ છે. આ સ્થળથી એકાદ મૈલ આગળ ભૃગુ આશ્રમ, ગોમતીકુંડ, પાસે મહાદેવનુ દેવાલય અને બ્રહ્માજીની મૂર્તિ છે.

કૃષ્ણતીર્થ-અનાદ્રાને રસ્તે ચારેક મૈલ ઉપર ગીચં ઝાડીમા થઇને જતા કૃષ્ણતીર્થ તથા કોટિધ્વજ મહાદેવનું દેવાલય આવે છે. આ જગ્યાએ શ્રાવણ શુદ પુનેમે મેળો ભરાય છે.

અર્બુદાદેવી-આબુની એક ટેકરી ઉપર પહાડની ગુફામાં અર્બુદાદેવી ઉભાં છે અને ગુફાની બહાર મહાદેવનું દેવાલય છે.

આબુની આસપાસનાં જૈનેતર દેવસ્થાનોની આ ટુંકી નોંધ છે; આઝાનાં પ્રાચીન મંદિરો ચંદ્રાવતીના પરમારોએ બંધાવેલાં હશે. વિમળ શાહે આબુનો કબજો લીધો તે પહેલાં ત્યાં પરમારોનું રાજ્ય હતુ અને વિમળશાહ દંડનાયક થયા છતાં પરમારો ચંદ્રાવતીના રાજા તો રહેલાજ; માત્ર ગુજરાતના રાજાનું આધિપત્ય કબુલ રાખવું પડ્યું એટલુજ. ભીમદેવના સમકાલિન ધંધુરાજનો વંશજ યશોધવલ કુમારપાળના વખતમાં ચંદ્રાવતીની ગાદી ઉપર હતો. આ યશોધવલનો પુત્ર ધારાવર્ષ વિ. સં. ૧૨૨૦ થી ૧૨૬૫ સુધી ચંદ્રાવતીની ગાદી ઉપર હતો. ચંદ્રાવતીના પરમારોમાં આ ધારાવર્ષ અતિ

દેલવાડાનાં જૈન મંદિરો—પશ્ચિમ હીંદના સ્થાપત્યના ઉત્તમોત્તમ નમુનારૂપ છે, કદાચ આખા હીંદુસ્થાનના હીંદુસ્થાપત્યના ઉત્તમ નમુનારૂપ ગણાય. સ્થાપત્ય કળાભિજ્ઞો આ મંદિરોને તથા તાજમહાલને એક સાથે ગણે છે તાજમહાલ બધાવવા પાછળ એક પ્રેમી શહેનશાહનો ખજાનો અને એક મહાસામ્રાજ્યની અપાર સાધન સંપત્તિ ખરચાયાં છે જ્યારે આબુનાં મન્દિરોને ધર્મપ્રેમથી ગુજરાતના પોરવાડ મંત્રીઓએ બંધાવ્યાં છે. અલબત્ત, આ મંત્રીઓએ અઢળક ધન ખર્ચ્યું છે અને એ કાળની ગુજરાતની સમૃદ્ધિ એવી હતી કે આ મંત્રીઓ ૧૦-૨૦ ગાઉ દૂરથી સફેદ આરસપહાણના પથ્થરો મગાવી, પર્વત ઉપર એટલે ઉંચે ચઢાવી, આ રમણીય સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી શકયા.

દેલવાડામાં પહેલું મંદિર 'વિમલવસહિ' ચૌલુક્યરાજા પહેલ ભીમદેવના મંત્રી વિમળશાહે વિ. સં. ૧૦૮૮ (ઇ સ. ૧૦૩૨)માં બંધાવ્યું છે એમ મદિરના લેખથી નક્કી થાય છે. આ વિમળશાહ પાટણના જૈન ધર્મી પોરવાડ હતા. વિમળશાહના પિતાનું નામ નીર અને માતાનું નામ વીરમતિ હતુ એમ પ્રબંધો કહે છે. વિમલ પ્રબંધમાં શ્રી લાવણ્યસમય કહે છે કે વિમલનો વિદ્યાભ્યાસ પુરો થતાં એના પિતા દીક્ષા લઇ ચાલી નીકળ્યા; એટલે એની માતા પુત્રને લઇ પોતાના પિતાને ઘેર ગામડામાં રહેવા ગઇ.

એ સમયના જૈનોમાં ઘણાં કુટુંબો મૂલ ક્ષત્રિયોનાં હતાં એટલે તેઓ જૈન થયા છતાં સ્વભાવે ક્ષત્રિયોજ રહેતા. લાવણ્યસમય પણ વિમળશાની બાણ ફેંકવાની કળાની સ્તુતિ કરે છે અને આ કળા કુળદેવી અંબા માતાની કૃપાથી પ્રાપ્ત થઇ હતી એમ કહે છેઃ—

> "શીલ લગઇ તૂઠી અંબિકા ત્રીભુવર દીધા પોતિઇયકા
> બાણ પ્રમાણ ગાઉ તે પંચ, હય લક્ષણના લક્ષ પ્રપંચ
> નવ નવરૂપ નિરતિઇ નિમળા ત્રીછ અદ્ભુત અક્ષર કળા
> વર દેઇ દેવી સંચરી વિમલ વધારિઉ વિદ્યા ધરી."
>
> —(વિમલ પ્રબંધ : ૭૨-૭૩)

વિમળના આવા ગુણો જોઇને પાટણના નગરશેઠે એને કન્યા આપી પણ વિમળનું મોસાળ ગરીબ હતુ. એટલે એનાથી વિમળના લગ્નનું ખર્ચ થઇ શકે એમ ન હતુ. પણ એટલામાં ભાગ્ય યોગે અથવા પ્રબંધકાર કહે છે તેમ માતાની કૃપાથી એક ખેતરમાંથી દાટેલું ઘણું ધન મળી આવ્યું અને એ પૈસાથી વિમળશાહે પોતાનાં લગ્ન કર્યાં તથા પછી પાટણમાં રહેવાનું રાખ્યું. પ્રબંધકાર કહે છે કે પાટણમાં ભીમને પોતાની બાણ કળાથી ખુશી કરીને ધીમે ધીમે પોતાની ચતુરાઇથી વિમળશાહે પોતાના વંશનું જુનુ મહામંત્રી પદ પાછુ પ્રાપ્ત કર્યું. શ્રીલાવણ્યસમય ચરિત્ર નાયકની પ્રશંસાના વેગમાં વિમલશાહે પૂર્વના રૌમ નગરના બાર સુલતાનોને તથા શાકંભરીના, માળવાના, મેવાડના, તથા જવાલાપુર વગેરેના સો રાજાઓને જીત્યા હતા એવું કહે છે. પણ આ તો કવિની કલ્પના લાગે છે. બાકી એટલું ખરું કે વિમલશાહ એક બહાદુર યોદ્ધો અને ચાલાક મુત્સદ્દી હશે અને भूपालशत सेवितः એટલે કેટલાક સામંતો એની આજ્ઞા માનતા હોય એ સંભવિત છે.

વિમળશાહે ચંદ્રાવતીના પરમારને હરાવી એની પાસે ગુજરાતના રાજાનું આધિપત્ય કબુલ કરાવ્યા પછી દંડ નાયક તરીકે પોતાનું રહેવાનું ચંદ્રાવતીમાંજ રાખ્યું અને ધીમેધીમે પોતાની સત્તા એટલી વધારી કે ભીમદેવને વિમળશાહનું સ્વતંત્ર રાજાપણું સ્વીકારવુ પડ્યુ હોય એમ લાગે છે † વિમળશાહને પાછળથી ચદ્રાવતી ઇશ જેવાં બીરુદો લગાડ્યા છે.

શ્રી ધર્મઘોષસુરિની પ્રેરણાથી ચદ્રાવતીશ વિમળશાહને આબુ ઉપર વિમલ વસહિ બંધાવવાનો વિચાર આવ્યો. વિમળશાહને જે જગ્યા પસંદ આવી તે શિવ અને વિષ્ણુના પૂજકોના હાથમાં હતી પણ આ મંત્રીશ્વરે સત્તાના તથા દ્રવ્યના બળથી પોતાને જોઇતી જગ્યા ઉપર પથરાઇ રહે એટલા ટંકાઓ (શિક્કા) આપી જમીન ખરીદી લીધી, અને પછી તે ઉપર અઢળક દ્રવ્ય ખર્ચી આદિનાથનું રમણીય ચૈત્ય બંધાવ્યું. અને આદિનાથ

†पत्तनेशभीमेन छत्रचामरादि दत्त्वा नृपतिः कृतो विमलः। (प्रबंध संग्रह.)
જુઓ : 'સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો રીપોર્ટ પા. ૬૩ થી ૬૮.

પ્રભુની અઢાર ભાર પિત્તળની મોટી પ્રતિમા ધડાવી શ્રી ધર્મઘોષસૂરિને હાથે વિ. સં. ૧૦૮૮ માં પ્રતિષ્ઠા કરાવી, અને એ સમયે ભાટ ચારણો, બ્રાહ્મણો અને ગરીબોને પુષ્કળ દાન આપ્યું.

વિમળવસહિનું સવિસ્તર વર્ણન કરવાનું આ સ્થાન નથી, પણ ગુજરાતના એક સ્થાપત્ય કળાભિજ્ઞ ખરુંજ કહે છે: "આ દેવળ તેના અણીશુદ્ધ નકશી કામથી પ્રેક્ષકને વિચારમાં ગરક કરી દે છે. તેના વિચારમાં આ મનુષ્યની કૃતિ હશે એમ આવતુ નથી. એ એટલાં તો પૂર્ણ છે કે તેમાં કૈ પણ ફેરફાર નજ કરી શકાય. આ મંદિરનો સાધારણ 'પ્લાન' ગિરનાર ઉપરનાં કે બીજાં જૈન મંદિરો જેવોજ છે. વચમાં મુખ્ય મંદિર અને આસપાસ નાની દેરીઓ. મંદિરના મુખ્ય પ્રવેશ દ્વાર આગળ એક મંડપ છે. અને આ મંડપની આગળ ૭ થાંભલાઓ વાળો એક લંબ ચોરસ ઓરડો છે. જેમાં વિમળશાહ પોતાના કુટુંબને મંદિર તરફ લઇ જાય છે. આ કલ્પના નવીન છે. આ હાથીનાં પુતળાં કદમા નાનાં પણ પ્રમાણસર છે અને અંબાડીનું કામ પણ ઘણું સારું છે."

સામાન્ય રીતે મંદિર અંદરથી બહુજ સુશોભિત અને કારીગરીથી ભરપુર છતાં બહારથી તદ્દન સાદાં લાગે છે. આ મંદિરોને બહારથી જોતાં એની અંદરની શોભાનો બીલકુલ ખ્યાલ આવતો નથી. વિમાનનું શિખર પણ નીચું અને કઢંગુ છે. આ મંદિરો કદમાં ખાસ નાનાં રાખવામાં આવ્યાં છે કારણ કે એટલી ઉંચાઇ ઉપર બહુ મોટાં મંદિરો બાંધવા એ શક્ય નહોતું. વળી આબુના ડુંગરમા વારંવાર ધરતીકંપ થાય છે. એ વાતની પણ ત્યારના સ્થપતિઓને ખબર હોવી જોઇએ એટલે ઉંચાઇ કે વિશાલતાથી ભવ્યતા આણવાનો વિચાર પડતો મુકી સ્થપતિઓએ બની તેટલી કળા અંદરના ભાગમા ખર્ચી છે.

આ મંદિરમાં સૌથી વધારે નકશી કામ મંડપમા જોવામાં આવે છે. મંડપ પ્રમાણ સર ઉંચાઇનો છે, અને તેની અંદર વાપરેલા સફેદ આરસપહાણના નકશી કામથી એટલો તો સુંદર લાગે છે કે તેને જોઇને પ્રેક્ષક સ્તબ્ધ

થઇ જાય છે મંડપનો ઘુમ્મટ અષ્ટકોણાકારે છે ઘુમ્મટમાં અને થાભલા ઉપર એટલું નકશી કામ કરેલું છે કે એની વિગતો જોતા આપણે થાકી જઇએ અને એટલું ઝીણું કામ કરવાની તો આજના માણસોને ધીરજ જ ન રહે મંડપમાં ઉભા રહેતા ચારે તરફ બધો ભાગ કોતરકામના શણગારથી ભરેલો દેખાય છે અને એ કોતરકામ એટલું બારીક છે કે જાણે મીણના બીબામાં ઉતાર્યું હોય એવું લાગે છે. અને તેની અર્ધ પારદર્શક કોરની જાડાઇ દેખાતી નથી આ પછીનાં વસ્તુપાળ તેજપાળના દહેરામાં કોતરકામ આ વિમળશાહના મંદિર કરતા ઘણું વધારે છે પણ કળાની દ્રષ્ટિથી જોના તજજ્ઞોનો એવો મત છે કે વિમળશાહનુ મંદિર મુસલમાન પહેલાની સ્થાપત્ય કળાનું શિખર દર્શાવે છે.

હતો. આબુ ઉપર, ગિરનાર ઉપર અને શેત્રુંજા ઉપર આ મંત્રીઓએ બંધાવેલાં મંદિરો હજી ઉભાં છે.

આબુ ઉપરનાં મંદિરો તેજપાલની સરસ્વતી સરખી પત્ની અનુપમાદેવીની પ્રેરણાથી કેવી રીતે બંધાયાં તેનું ટુંકું વૃત્તાંત રા. રા. ર. છો. પરીખે પ્રસ્થાન (પુ. ૮ અં ૧)મા જીનહર્ષગણિકૃત વસ્તુપાલ ચરિતમાંથી આપ્યું છે તે જાણવા જેવુ છે.—

ગુજરાતના મંત્રીઓ થયા એ પહેલા, અઢળક ધનના દાતા થયા એ પહેલાં એકવાર બને ભાઇઓ કુટુંબ સાથે સોરઠ તરફ તીર્થયાત્રા કરવા નીકળ્યા. ઘરમા જે કંઈ ધન હતુ તે સાથે લીધું. રસ્તામાં હડાળા ગામ આગળ મુકામ કર્યો. ત્યા માલુમ પડ્યું કે સોરઠમાં જોઇએ તેવી શાન્તિ નથી સાંજે તે વાણીઆઓએ વિચાર્યું કે બધું ધન સાથે લઇ જવું ઠીક નથી. ભવિષ્ય માટે થોડુંક ધન કયાંક દાટીને જઇએ તો ઠીક. બંને ભાઇઓ લક્ષ્મી ગણવા બેઠા. ત્રણ લાખ દામ થયા. તેમાંથી એક લાખ લઇ રાતે દાટવા નીકળ્યા. ઝાડ નીચે ધન દાટવા જમીન ખોદતા હતા ત્યાં નીચેથી સોનાનો ભરેલો એક ઘડો પ્રગટ થયો. બંને ભાઇઓ વિચારમાં પડી ગયા કે હવે શુ કરવું? તેઓએ નાનાભાઇ તેજપાલની પત્નીની સલાહ લેવાનો વિચાર કર્યો, તેને બધો વૃત્તાંત જણાવ્યો અને પુછ્યું :

आवाभ्यां निधिनानेन किं कर्तव्यं मनः सुरे
मनस्विनि मतिं ब्रूहि परिणामगुणावहाम् ॥

"હવે અમારે આ ધનનું શું કરવું? હે મનસ્વિનિ, પરિણામે ગુણવાળી સલાહ આપ."

અનુપમાદેવીએ વાણીઆઓને માર્મિક વચન કહ્યુ :'

द्रव्योपार्जनसजात रजोभारादिवांगिनः ।
अधः क्षिपन्ति सर्वस्व गन्तुकामा अधोगतिम् ॥
अतो गरीयसि स्थाने स्थापनीयं निजं धनम् ।
जगद् दृग् गोचरे प्रोच्चैः पदवींस्पृहयालुभिः ॥

" દ્રવ્ય ઉપાર્જનથી થયેલા રત્નોભારથી જાણે (ધૂળના ભારથી અને પાપના ભારથી) અધોગતિને પામવાની ઇચ્છાવાળા પોતાનું બધું નીચે નાખે છે (જમીનમાં દાટે છે)

માટે જગતની દૃષ્ટિમા ઉચ્ચપદવીની સ્પૃહા હોય તેવાઓએ તો ઉચ્ચ સ્થાનેજ પોતાના ધનને સ્થાપવુ જોઇએ "

આ રીતે અનુપમાએ ઉચ્ચત્વનો પાઠ આપ્યો બને ભાઇઓએ એ સ્વીકાર્યો. જીવનભર એનું પાલન કર્યું તાત્કાલિક પરિણામ શત્રુંજય અને ગિરનાર ઉપરના મંદિરોમા આવ્યુ.

આ પછી બને ભાઇઓ ગુજરાતના મંત્રીઓ બન્યા તેઓએ પોતાની બુદ્ધિ અને પોતાના શૌર્યથી વીખાતા જતા ગુજરાતને એકત્રંત નીચે આણ્યુ પોતાની ઉદારતાથી પોતાની કીર્તિ ખુબ ફેલાવી પણ છેવટનુ મહાકાર્ય હજી બાકી હતુ ત્યા નાગેન્દ્ર ગચ્છના નાગેન્દ્ર મુનિએ આબુનું ✓ માહાત્મ્ય ગાયુ આ ઉપરથી વસ્તુપાલે મનમાં વિચાર્યુ કે " અમે ચાર ભાઇ હતા, તેમાથી બે તો નાનપણમાજ દેવલોક પામ્યા, તેમા મલ્લદેવના શ્રેય અર્થે તો શત્રુંજય ગિરિ ઉપર અષ્ટાપદ સરખુ અષ્ટાપદ ચૈત્ય બધાવ્યુ. પણ લૂણિગના શ્રેય અર્થે કંઈ કીર્તન કરાવ્યુ નથી '

આ રીતે આબુ ઉપર મંદિર બધાવવાનો વિચાર ઉદ્ભવ્યો બને ભાઇઓએ મળીને નેમીનાથનું ચૈત્ય બધાવવાનું નક્કી કર્યું, અને ચદ્રાવતીના રાજાની મદદથી મદિરનુ કામ શરુ પણ થઇ ગયુ બીજી તરફથી વસ્તુપાલે કસોટીના પથ્થરની નેમીનાથની મૂર્તિ બનાવી આબુ ઉપર મોકલી આપી. પણ મંદિર બાધવાનું કામ પુષ્કળ દ્રવ્ય ખરચવા છતા બહુ ધીમે થતુ હતુ. એક વાર તેજપાળ પૂજાની તૈયારીમા હતો તે સમયે ચતુરાઇમા સરસ્વતી સમી અનુપમા દેવીએ કારીગરોની કામમા મંદતા જોઇ મુખ્ય સ્થપતિ શોભનને બોલાવી પુછ્યુ કે ' જો આ એક સ્તભ ઉભો કરતા તને આટલો વિલબ થયો તો આ પર્વત ઉપર ચૈત્ય ક્યારે તૈયાર થશે ? " ત્યારે આ

કાર્યના અધિકારી શોભને જવાબ આપ્યો કે " સ્વામિનિ, આ પર્વત દેવોને પણ ચઢતા કઠિન પડે એવો છે. અહીં આજે ઉગ્ર ટાઢ પડે છે તેથી સવારનુ કામ અટકી જાય છે. બપોરે બધા સ્થપતિઓ રાંધવાના કામમા પડી જાય છે. જમ્યા પછી જ્યાં કામ શરુ કરીએ છીએ ત્યા સાજે વિઘ્નરૂપ ઠડી પડવા માડે છે. વળી ખોરાકમા શાક અને દૂધ મળતા નથી, એટલે શરીરમાં જોઇએ તેવી શકિત પણ રહેતી નથી આથી આ પર્વત ઉપર થોડું થોડું કામ થાય છે. સામગ્રી સીવાય ધનથી પણ કાર્ય સિદ્ધિ થતી નથી "

આ બંનેમા આમ વાત ચાલતી હતી ત્યાં તેજપાલ આવી પહોંચ્યો અને શોભનને પુછ્યું. "ભાગ્યશાળી અનુપમાદેવી તમને શુ કહે છે?" તેજપાલે બધી હકીકત જાણી અને પત્નીની સલાહ માગી. અનુપમાએ મુદિત થઇ કહ્યું. " દિવસ અને રાતે જુદા જુદા સ્થપતિઓ નીમો. બધા શિલ્પીઓને અમૃત સમા યથા રુચિ ભોજન જમાડો. તેઓને નહાવાધોવા ને આરામ લેવાની સગવડ કરવા જુદા જુદા માણસોની ગોઠવણુ કરો. દુનીઆમાં આ રીતેજ ધર્મ કૃત્યો થાય છે सर्वः संतोषमायातः सोत्साहः स्यात् क्रियासुयत सર્વને સતોષ મળતાં કામમા ઉત્સાહ આવે છે. "

આ રીતે, તાજમહાલની પછવાડે એક પ્રેમપાત્ર સ્ત્રીની યાદગીરી છે તો, આબુનાં મંદિરોની પછવાડે એક ધર્મનિષ્ટ ઉદારચિત્ત સ્ત્રીની પ્રેરણા છે.

આ મંદિરો માટે રા. ગજાનન વિશ્વનાથ પાઠક કહે છે કે આ દેવળ વિમળશાહના દેવળના ઉત્તર પૂર્વના ખુણા ઉપર આવેલું છે, અને તે પશ્ચિમાભિમુખ છે. તેના પ્લાનની વ્યવસ્થા વિમળશાહના દેવળ જેવી છે. પૂર્વ તરફ ઓશરીમાં દહેરીઓને બદલે મંદિર બંધાવનારના કુટુંબનો વરઘોડો બતાવ્યો છે. અને આ ભાગ મુખ્ય મંદિરથી જુદો કરવા વચ્ચે કોતરકામ વાળી ભીંત કરી છે. આ કોતર કામ નાના ચોરસનું કરેલું છે. આખું મકાન ૧૫૫'×૯૨ ના લંબ ચોરસમાં હોઇ વિમળશાના દેવળ કરતાં જરા મોટું છે. તેમાં મડપના થાભલાઓ વધારે અને આઠ જુદી જુદી જાતના છે. જ્યારે

વિમળશાના દેવળમાં ૧૧ માં સૈકાના થાંભલાજ બધે છે. મંડપ ઉપરનો ઘુમ્મટ વિમળશાના દેવળ પેઠેજ રાખેલો છે. પણ તેનું અંદરનું નકશી કામ પહેલાના કરતાં ચઢીઆતું છે. ઘુમ્મટના બીજા થરથી ૧૬ બેઠક ઉપર વિદ્યા દેવીની જુદી જુદી પુતળીઓ મુકેલી છે આ ઘુમ્મટની બરોબર મધ્યમાં ઉપરથી એક લોલક કર્યું છે જે બહુજ સરસ ગણાય છે. બહુજ કોમળ છે. ગુલાબના મોટા ફુલને તેની દાંડલીથી ચતુ પકડીને જે આકાર થાય તે આકાર આનો છે. આ લોલક સાથે સરખાવતાં ઇંગ્લાંડના છઠ્ઠા હેનરીના વખતના વેસ્ટ મીનીસ્ટરમાના લોલકો પ્રમાણ વિનાનાં અને ભારે લાગે છે. આ લોલકની સુંદરતા અને સુકુમારતાનો ખ્યાલ માત્ર નજરે જોવાથીજ આવે.§

આબુ ઉપર આ ઉપરાંત બીજા બે જૈન મંદિરો છે પણ તેનું વર્ણન કરવા જેવી તેમાં કંઈ વિશેષતા નથી વળી તારંગા પણ જૈન તીર્થ સ્થાન છે પણ તેનું વર્ણન અહીં કર્યું નથી. હાલના ગુજરાતમાં તો આબુનો પણ સમાવેશ થતો નથી, પણ જ્યારે આબુ ગુજરાતમા ગણાતો ત્યારે ગુજરાતીઓએ આ તીર્થ ઉભું કર્યું છે અને કળાની દૃષ્ટિએ પણ એમા ગુજરાતનીજ એ કાળની કળા છે એટલા ખાતર આબુના આ મંદિરોનું વર્ણન કર્યું છે.

§ જુઓઃ 'પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પારષદનો રીપોર્ટ'.

ગિરનાર અને ગિરિનગર.

સૌરાષ્ટ્રનો આ પર્વત ઘણા જૂના કાળથી પ્રસિદ્ધ છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે દ્વારકા વસાવ્યું તે પ્હેલા પણ આ પર્વત પ્રસિદ્ધ ખરો. આનર્તના પુત્ર રૈવતે કુશસ્થલી વસાવ્યાનું પુરાણો કહે છે અને એનો અર્થ રૈવતક પર્વતની તળેટીમા એક ગામ વસ્યુ એવો હું કરૂં છું. કુશસ્થલી રૈવતક-ગિરનારની તળેટીમા હતુ, અને એ સ્થાનેજ યાદવોએ દ્વારવતી વસાવ્યું, એમ મને તો મહાભારત, વાયુ પુરાણ વગેરેના વચનો જોતા જણાય છે. (આ બાબતના સવિસ્તાર પુરાવા માટે જુઓ આકમી સાહિત્ય પરિષદ્‌ને મેં આપેલો અને પુરાતત્વ પુ. ૪ અંક-૧-૨ મા છપાયેલો નિબંધ) એટલે મારા મત પ્રમાણે, વૈદિક સમયમા તો ગુજરાત અને કાઠીઆવાડનો પ્રદેશ જંગલોથી ભરેલો હતો અત્યારના સ્થળ જળમા અને એ વખતના સ્થળ જળમાં પણ મોટો ફેરફાર હતો. એ વખતે આ પશ્ચિમ દિશામા વસ્તી હશે તો કાંઠાના ભાગ ઉપર કોઇ પરદેશી વહાણવટી કે યાત્રીઓની અને વચલા પ્રદેશમાં આ દેશના મૂળ જંગલી વતનીઓની હશે. આર્યો તો હજી ગંગાજમનાના પ્રદેશને ઓળગી આ ભાગમાં આવ્યા જ નહતા. પછી મહાભારતના આરંભ કાળમા રૈવતાચળની તળેટીમા કુશસ્થલી ગામ વસેલું દેખાય છે; પછી યાદવોએ એજ સ્થળે-ગિરનારની તળેટીમાં-દ્વારવતી વસાવ્યું. આ અરસામા કાંઠા ઉપર પ્રભાસ પાટણ વસ્યું હતું. દ્વારકાનો શ્રીકૃષ્ણના સ્વધામ પધારવા સાથે નાશ થયો અને પાછુ આ પ્રદેશમાં મૂળના જંગલી લોકોનું-કૃષ્ણની સ્ત્રીઓને ઉપાડી જનારા આભીરો-કાબાઓનું જોર જામી ગયુ. મારા મત પ્રમાણે આ કાબાઓ પણ ભટકતા યાદવો જ હોવા જોઇએ. પણ ગિરનારની તળેટી-લશ્કરી દૃષ્ટિએ ઘણું અગત્યનું સ્થળ હોવાથી તથા આસપાસનો પ્રદેશ અતિશય ફલદ્રુપ હોવાથી એ સ્થળ લાબો વખતઉજ્જડ

અહીં લેખ કોતરાવ્યો હશે. ગમે તેમ હો પણ ગિરનારની નજીકમાં આવેલું આ શહેર મૌર્યકાળમાં પ્રસિદ્ધ હોવું જોઇએ. કારણ કે આ અશોકના લેખવાળા પથ્થર ઉપર જ ઇ. સ. બીજા શતકના મધ્યમા ક્ષત્રપ રુદ્રદામનનો પણ લેખ કોતરેલો છે. એ લેખમા આ સ્થળે-ગિરનારની ખીણમાં એક તરફથી બંધ બાંધી લઇને બનાવેલા સરોવરની હકીકત મળે છે એ લેખ ઉપરથી મૌર્ય ચંદ્રગુપ્તના વખતમા આ સરોવરની હસ્તી હતી એમ સમજાય છે. પછી અશોકે નીમેલા આ પ્રદેશના સુબાએ આ તળાવમાથી ખેતરોને પાણી આપવા માટે નહેરો ખધાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. આ હાકેમ તુષાપ નામનો યવન (ગ્રીક) હતો. આ ઉલ્લેખો ઉપરથી મૌર્ય વખતમાં સુરાષ્ટ્રની રાજ્ય ની આ ગિરિનગર હતુ એમ સાબીત થાય છે. પછી ક્ષત્રપોના વખતમા ઇશ્વર દત્ત આભીરે ઉજ્જયની ક્ષત્રપો પાસેથી લઇ લીધું એટલે પશ્ચિમના ક્ષત્રપોએ પોતાની મુખ્ય રાજધાની ગિરિનગરમાં કરી હશે. ક્ષત્રપ રુદ્રદામનના વખતમાં આ સુદર્શન સરોવરની પાળ તુટી જવાથી રુદ્રદામને એ સમરાવી અને એની પ્રશસ્તિ સં. ૭૨ (ઇ. સ. ૧૫૦)માં આ જુના પથરા ઉપર જ કોતરાવી ક્ષત્રપને હાંકી પોતાનું આધિપત્ય સુરાષ્ટ્રનાં સ્થાપનાર ગુપ્તોએ પણ પોતાના સુરાષ્ટ્રના સુબાને ગિરિનગરમાં રાખ્યો હતો, અને મહારાજા સ્કંદ ગુપ્તના સુબા ચક્રપાલિતે ઇ. સ. ૪૫૫-૫૬ માં ફરી આ સરોવરની પાળ તુટી જતા સમરાવી તથા એના કાંઠા ઉપર વિષ્ણુ મંદિર બંધાવી એ કાર્યની પ્રશસ્તિ અશોકવાળા શિલાલેખ ઉપરજ કોતરાવી. આ રીતે ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજા શતકથી ઇ. સ. પાચમા શતક સુધીમાં આ મહાન્ શિલા ઉપર ત્રણ મોટા ઐતિહાસિક લેખો કોતરાયા છે. આ સરોવરનું પછી શું થયું એ ખબર નથી પણ ગુપ્ત વખતની પાળ બસો ત્રણસો વર્ષ પછી તુટી હશે તે કોઇએ ફરી સમરાવી જણાતી નથી અને

ટી. ૮૮) જૈનો ગિરનારને બાવીશમા તીર્થંકર નેમીનાથનો પર્વત ગણે છે અને અશોકના લેખથી અને સ્તુપથી બૌદ્ધોને મન પણ આ સ્થળ તીર્થ સ્થાન થયુ હશે. જૂનાગઢની આસપાસમાં બૌદ્ધ ગુફાઓ પણ છે.

મા રીતે એક હજાર વર્ષ કે તેથી વધારે વર્ષો સુધી ગિરનારના પાદમા હેલોળા લેતુ તળાવ આજે અદશ્ય થઇ ગયું છે.

આ સુદર્શન તળાવના સ્થાન માટે પડિત ડા ભગવાનલાલ ઇદ્રજીએ પ્હેલી તપામ કરેલી અને પછી જૂનાગઢના એક વખતના દીવાન ગ. અરદેશર શેઠે પાળની નિશાનીઓ શોધી કાઢી છે. અશ્વત્થામાના ડુગરથી પશ્ચિમમા છેક ઉપર કોટની દિવાલ સુધી સુવર્ણ રેખા–સોનારેખ અને પલાશિનીને બાધી લઇને લગભગ ૨૬૮ એકર ક્ષેત્રફળમા આ સુદર્શન તળાવ હતુ અને એના એક ખૂણા ઉપર આ અશોકના લેખવાળો પથરો હશે કદાચ એની પાસે જ ચક્રપાલિતે બધાવેલુ વિષ્ણુ મન્દિર હશે ડા. ભગવાનલાલ ઇદ્રજીનો તર્ક સાચો હોય તો આ ગુપ્ત સમયના વિષ્ણુ મન્દિરની મૂર્તિ હાલના દામોદરજીના મદિરમા બીરાજે છે એ મદિરમા વપરાયેલા કેટલાક કોતરકામવાળા પથરા, જે મદિરનો પાયો ખોદતા નીકળ્યા છે. તે કદાચ આ જૂના મન્દિરના હશે.

ઇ. સ ૪૭૦–૭૫ ની આસપાસમા હૂણોને હાથે ગુપ્ત સામ્રાજ્યનો નાશ થયો અને એ અરસામા વિજયસેન ભટ્ટાર્કે વલભીનુ રાજ્ય સ્થાપ્યું આ વલ્લભી રાજ્ય બરાબર ૩૦૦ વર્ષ ચાલ્યુ. વલ્લભી કાળમા કાઠીઆ-વાડ ખૂબ આબાદ થયો કાઠીઆવાડના હાલના અનેક ગામડાઓ વલભી વખતમા વસેલા છે ચીનાઇ મુસાફર યુવાનચ્યંગ ઇ સ સાતમા શતકમા કાઠીઆવાડમા પણ આવેલો અને તેણે કાઠીઆવાડની આબાદીનુ વર્ણન આપ્યું છે વલ્લભીકાળમા ગિરિનગર વલ્લભીઓના જ હાથમા હતુ કે સ્વતન્ત્ર હતુ એ નક્કી કરવાનુ કાઇ સાધન નથી પણ સ્વતત્ર હોવાના પુરાવા ન હોવાથી વલ્લભીને આધીન હતુ એમ પુરાતત્ત્વજ્ઞો માને છે (જુઓ Indian Antiquary 1925 March supplement p 21) વલ્લભીના નાશ વખતે વલ્લભીનો ગિરિનગરનો સુબો સ્વતંત્ર થઇ ગયો અને તેણે ચૂડાસમા વશની સ્થાપના કરી એમ રા અનત સદાશિવ

-આપ્ટેકર તર્ક કરે છે. (એજન.) પણ વધારે સંભવ વલ્લભીના સુબાના કોઇ વંશજ પાસેથી ચુડાસમાએ જુનાગઢ લીધું હોવાનો છે. ભાટોની દંતકથા પ્રમાણે સિંધથી આવેલા સમા રજપૂત વંશના ચુડાચંદ્રે વામનસ્થલી –હાલના વણથલીમા ગાદી સ્થાપી. ચૂડાસમા વંશનો મૂળ પુરૂષ ચૂડાચંદ્ર હોવા બાબત શંકા કરવાનું કારણ નથી. ધંધુસરના ઉત્કીર્ણ લેખમા પણ ચુડાચંદ્રને મૂળ પુરૂષ કહેલો છે દંતકથા પ્રમાણે નવમા શતકના અંતમાં લગભગ વલ્લભીના નાશ પછી સો વર્ષે વામનસ્થલીમા ચુડાસમાનું રાજ્ય સ્થપાયુ આ ચુડાચંદ્રના પ્રૌત્રનો પ્રૌત્ર રા'ગ્રાહરિપુ (ઇ. સ. ૯૪૦ થી ૯૮૨) અણહિલવાડના રાજા મુળરાજના વખતમા હતો. એ મહા પરાક્રમી રાજા થયો, તેણે જ જુનાગઢ ઉપર ઉપરકોટ બંધાવ્યો એમ દ્વયાશ્રય કહે છે. અને એ વખતથી સૌરાષ્ટ્રના આ ચુડાસમાઓ અને પાટણના સોલંકી વચ્ચે દર પેઢીએ લડવાની શરૂઆત થઇ. ટુંકામા સોલંકીઓના વખતથી ઇ. સ. દશમા શતકથી પાછુ જુનાગઢ પ્રકાશમા આવે છે. વલ્લભી સમય અને તે પછીના થોડા વર્ષોની એટલે વચલા ૪૦૦-૫૦૦ વર્ષની કોઇ નિશાનીઓ જૂનાગઢ કે ગિરનારમા જળવાઇ રહી નથી પણ દશમા શતકથી પાછી ઐતિહાસિક નિશાનીઓ દેખાવા માંડે છે. દશમા શતકથી શરૂ થયેલો ઇતિહાસ આજસુધી અત્રુટિત ચાલે છે. જૂનાગઢના રા'અને સોલંકીઓ વચ્ચે લડાઇઓ ચાલુ રહેવાથી ગુજરાતના ઇતિહાસમાં જૂનાગઢ દેખાયાજ કરે છે.

આ ચુડાસમાઓનુ રાજ્ય ઇ. સ. નવમા શતકના અન્તથી તે ઇ. સ. ૧૪૭૨ સુધી એટલે લગભગ પાંચસો વર્ષ સુધી રહ્યું અને એ પાંચસો વર્ષના રાજ્ય કાળની કેટલીક નિશાનીઓ ઉપર કોટમાં, કેટલીક ગિરનારના રસ્તા ઉપર તો કેટલીક ગિરનાર ઉપર દેખાય છે. જુનાગઢ અને ગિરનાર ઉપરના કુવાઓ, વાવો, દેવળો, વગેરે બધા જૂના હિંદુ સ્થાનો આ વખતનાં છે.

ઉપર કોટની પાસે જ આવેલા ખાપરા કોડીઆનાં ભોયરાંતો ઘણું કરી બોદ્ધ વિહારો છે અને ક્ષત્રપ વખતનાં હશે. પણ ઉપર કોટની અંદર

તો બધી નિશાનીઓ ચૂડાસમા રાજ્યકાળની છે. આ ઉપરકોટ અત્યારે તો મુસાફરોને જોવા લાયક જુનું સગ્રહ-ખંડેર માત્ર છે પણ લગભગ આઠસો વર્ષ સુધી એ જુનાગઢના રાજાઓને લડાઇ વખતે ભરાઇ બેસવાનો સુરક્ષિત કિલ્લો હતો મૂળરાજથી આરભી દીવાન અમરજી (ઇ સ ૧૭૬૦) સુધી વારંવાર આ કિલ્લાને ઘેરો નાખવામા આવ્યો છે અને વારવાર એનો જીર્ણોદ્ધાર થયો છે

ઉપરકોટનો કિલ્લો એક મજબુત ખડક ઉપર બાંધેલો છે મિરાતે અહમદીમા એને ત્રણ દરવાજા હોવાનુ જણાવ્યુ છે પણ હાલમા બે જ છે. ઉપરકોટની અદરની સૌથી આધુનિક રચનાઓમા પાણીની ટાંકીઓ મુખ્ય ગણાય. આ ટાંકીઓ બાંધવા માટે ખોદ કામ કરતા જૂના વખતની મજબૂત દિવાલો નીકળી તથા કોઠાઓ નીકળ્યા એ ઉપરથી આ મોટા કિલ્લાની અદર એક નાનો કિલ્લો કોઇ વખત હોય તો સભવિત છે વળી કુવા જેવા ઉડા દાણાના કોઠાર પાકા બાંધેલા નીકળ્યા છે કિલ્લાને શત્રુનો ઘેરો હોય ત્યારે ઉપયોગમા આવે એ માટે આવા કોઠારો રાખ્યા હશે આ કોઠારોમાથી જૂનાકાળનો કાળો પડી ગયેલો થોડો બાજરો પણ નીકળેલો આ ઉપરાત ખોદ કામમાથી મહારાજા અશોકની તેરમી આજ્ઞા જેના ઉપર અક્ષરાત કોતરેલી છે, એવી શિલા, કેટલીક પ્રાચીન મૂર્તિઓ, અને કારીગરીવાળા ધાતુના વાસણો મળી આવ્યા છે. વળી ઉપર કહેલા કોઠારોની નજીક પડેલા એક પથરા ઉપર ગુપ્ત લિપિમા આંકડાઓ કોતરેલા છે. આ બધા ઉપરથી મૌર્યથી ગુપ્ત સમય સુધી ઉપરકોટની જગ્યાએ મદિરો, બૌદ્ધ વિહારો વગેરે હોવાનો સભવ છે ગુપ્ત સમયના અન્ત પછી એ મદિરો વગેરેનો પણ નાશ થઇ ગયેલો, પછી એજ સ્થળે ચૂડાસમાઓએ કિલ્લો બધાવ્યો હશે.

ઉપરકોટની જોવા જેવી વસ્તુઓમા કડાનાળ નામની તોપ જેના ઉપર અરબ્બીમા 'અલીબીન હંઝા' કોતરેલું છે તથા નીલમ અને માણેક નામની

એ ગંજાવર તોપો પડેલી નજરે ચડે છે. નીલમ ઉપર પણ અરબ્બીમાં લેખ કોતરેલો છે. મતલબ કે આ તોપો ગુજરાતના સુલતાન બહાદર શાહના વખતની છે. (ઇ. સ. ૧૫૩૦ની આસપાસ) અત્યારે તો આ તોપો માત્ર નવાઇની જોવા જેવી ચીજ માત્ર છે પણ દોઢસો વર્ષ પહેલાં એનો કિલ્લાના રક્ષણ માટે ઉપયોગ થતો હશે.

ઉપર કોટની બીજી જોવા યોગ્ય વસ્તુમા અડીચડીવાવ અને નવઘણ કુવો છે. જુનાગઢમા કહેવાય છે કેઃ—

" અડીચડીવાવ ને નવઘણ કુવો
જે નવ જુએ તે જીવતે મુવો. "

નવઘણ કુવાની ઉંડાઇ અને એમા ઉતરવાનાં પગથીઆંની રચના જોવા યોગ્યતો છે જ. આ બન્ને સ્થાનો ગ. નવઘણ પહેલા (ઇ. સ ૧૦૨૦ થી ૧૦૪૪)ના વખતનાં ગણાય છે. ઉપર કોટમાં એક જીર્ણ મસ્જીદ છે એમાં વપરાયેલા પથરાઓનું કોતર કામ જોતા એ જૂના હિંદુ મંદિરને તોડી ફોડીને બનાવેલી મસ્જીદ લાગે છે.

ઉપર કોટના જોવા લાયક સ્થાનોમા પ્રાચીનતમ તો ભોંયરાંઓ બૌદ્ધ ગુફાઓ છે, ખાપરા કોડીઆના ભોયરાંઓ પણ બૌદ્ધ ગુફાઓજ છે અને ઉપર કોટની ગુફાઓ તથા એ સમકાલિન હોય એવો સંભવ છે.

ઉપર કોટ શિવાય જૂનાગઢ શહેરમાં હિંદુરાજ્ય કાળની નિશાનીઓ ભાગ્યેજ મળે છે એક વિશળવાવ નામની ઘણી ઉંડી વાવ હિંદુ સમયની ગણાય છે. બાકી ઘણાખરાં આધુનિક હિંદુ દેવસ્થાનો મુસલમાની વખતમાં બંધાયેલા છે મુસલમાની સમયનાં મસ્જીદો મકરબાઓ, રાજમહેલો અને બગીચાઓથી જુનાગઢ શહેરમાયે ઘણું જોવાનું મળે છે. પણ હિંદુતીર્થ સ્થાન તરીકે જુનાગઢ જનારને તો શહેર બહાર ગિરનાર તરફજ જવું પડે છે.

વાઘેશ્વરી દરવાજા બહાર વાઘેશ્વરીનાં દર્શન કરી ગિરનારની સડકે ચાલતાં અશોકનો શિલાલેખ જોઇ આગળ ચાલતાં દામોદર કુંડ આવે છે. સુવર્ણ રેખાને બાંધીને આ કુંડ બનાવવામાં આવ્યો છે. આ દામોદર કુંડને દક્ષિણ કાંઠે હિંદુઓનું સ્મશાન છે. દામોદર કુંડના દક્ષિણ કાંઠે ઉભેલા પહાડને રૈવતાચળ, અને દામોદર કુંડની ઉત્તરે આવેલા ડુંગરને અશ્વત્થામાનો ડુંગર કહે છે.'આ ડુંગરમા ચિરંજીવ અશ્વત્થામા હજી ફરે છે અને કોઇ કોઇ ભાવિકજનને માથે પાટા બાંધેલા દેખાય છે' એવી વાતો જુનાગઢમા ચાલે છે. અશ્વત્થામાના ડુંગરમાં દામોદર કુંડના આથમણા છેડા ઉપર દામોદરજીનું મંદિર છે. આ મદિરને ફરતો કોટ તથા કુંડ ઉપરથી મંદિરમાં જવાનાં પગથીઆં અમરજી દીવાને બંધાવેલાં છે. આ દામોદરજીનું મંદિર ભગવાન શ્રી કૃષ્ણના પુત્ર વજ્રનાભે બંધાવ્યું છે એમ દંતકથા કહે છે. પણ મંદિરની આથમણી બાજુમાં આવેલ રેવતી કુંડના વિ. સં. ૧૪૭૩ ના લેખથી હાલનું મંદિર પાંચસો વર્ષ ઉપર બંધાયું છે એમ સાબીત થાય છે, પણ પં. ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી તર્ક કરે છે, તેમ આ મદિરની વિષ્ણુ મૂર્તિ સ્કંદ ગુપ્તના વખતમાં ઇ. સ. પાંચમા શતકમાં સુદર્શન તળાવને કાંઠે બાંધેલા વિષ્ણુ મંદિરની વિષ્ણુમૂર્તિ હોવાનો સંભવ છે. કારણ કે અમરજી દિવાને આ મંદિરનો જ્યારે જીર્ણોદ્ધાર કર્યો ત્યારે મંદિરને ફરતા કોટના પાયા ખોદતાં અંદરથી કેટલીક મૂર્તિઓ મળી એટલે એમાથી એક મૂર્તિ આ મંદિરમાં પધરાવી અને બે મૂર્તિઓને ગિરનારા બ્રાહ્મણોએ લઇ જઇ, બલદેવ અને રેવતીની મૂર્તિ તરીકે, નવું મંદિર ચણાવી તેમાં પધરાવી. આ પાયામાંથી નીકળેલી મૂર્તિઓ મુસલમાનોએ જુનાગઢ લીધું ત્યારે એની બીકથી દાટી દેવામાં આવેલી હોવાનો સંભવ છે. દામોદર મંદિરના એકાદ થાંભલા ઉપર ગુપ્ત સમયનું કોતરકામ મળે છે (જુઓ Bomay Gazetteer Vol. I part. I p. 70.) દામોદર કુંડ પાસે મહાપ્રભુજીની બેઠક છે અને એની એક દિવાલમાં ચૂડાસમા જયસિંહના વખતમાં તેના સેનાપતિ દામોદરે અહીં મઠ બંધાવ્યો હતો, એવો લેખ મળે છે. આ સ્થાનકો ઉપ

રાત આદી શ્રી બ્રહ્મેશ્વર, શ્રી રાજ રાજેશ્વર, અને શ્રી સિધ્ધેશ્વરનાં મંદિરો જોવામાં આવે છે ટુંકામાં આ સ્થળ પ્રાચીન મહિમાવાળું દેખાય છે. સ્થળનું દૃશ્ય પણ રમણીય છે. દામોદર કુંડથી આગળ ચાલતાં ગિરનાર દેખાવા લાગે છે. અને સુવર્ણરેખા ઉતરતા રસ્તાની ડાબી બાજુ ઉપર શ્રી દુધેશ્વર મહાદેવની જગ્યા આવે છે. એની પાસે વહેતુ ઝરણુ આસપાસ પુષ્કળ ખાખરાના ઝાડો હોવાથી જ કદાચ પલાશાની નામે ઓળખાય છે. ત્યાંથી આગળ વસ્ત્રાપથેશ્વર મહાદેવનુ અને તેની નામે ભવનાથનું મંદિર દેખાય છે ભવનાથ આગળ દરવર્ષે મહાશિવરાત્રીને દિવસે મોટો મેળો ભરાય છે જેમાં જુદા જુદા પંથના બાવાઓની સંખ્યા ઘણી મોટી હોય છે. સ્કંદ પુરાણાંતર્ગત ગિરનાર માહાત્મ્યમાં ભવનાથનું તથા એની પાસે આવેલા મૃગી કુંડનું માહાત્મ્ય મળે છે.

ભવનાથથી આગળ ગિરનારનો ચઢાવ શરૂ થાય છે. આગળ દરવાજો બાંધી લેવામાં આવ્યો છે અને દરવાજાની અંદરથી પગથીઆં શરૂ થાય છે. આ પગથીઆ ઉદયન મંત્રીના પુત્ર વાહડે કુમારપાલના વખતમાં વિ. સં. ૧૨૨૨ માં બંધાવ્યા છે, એમ જૂના લેખો કહે છે. (જુઓ કુમાર પાલ પ્રબંધ). અલબત્ત તે પછી વારંવાર તેનો જીર્ણોદ્ધાર થયો છે.

ગિરનારના પગથીઆં ચઢી ઉપર જતાં દરીઆની સપાટીથી ૩૦૦૦ ફીટ ઉપરથી પ્હેલા કોટનો દરવાજો આવે છે. આ કોટમાં જૈન દેરાસરો છે. ગિરનારના શિખર ઉપરનો મોથી વિશાળ સપાટ ભાગ જૈનોનાં કોટની અંદર આવેલા દેરાસરોએ રોકેલો છે. ગિરનારની આ ટુંકને નેમીનાથની ટુંક કહે છે આખી ટુંકને ફરતો કોટ છે. આ કોટનો ઇતિહાસ અંધારામાં જ છે. મહાભારતમાં *गिरिदुर्गं समाश्रित्य* એ રીતે દ્વારકાંનું વર્ણન કર્યું છે. અને ઉપર કોટનું એક નામ ઉગ્રસેનગઢ પણ કહેવાય છે. એ જોતાં યાદવોએ નીચે ઉપર કોટ અને ગિરનાર ઉપર આ કોટ પ્હેલ વ્હેલો બાંધ્યો હોય તે સંભવિત છે. ગમે તેમ હો પણ ચૂડા સમાઓના વખતમાં તો

ટાનાં મંદિરો જ બંધાતા. નેમીનાથના મંદિરવાળા ન્હાના કિલ્લામાં કુલ ચાર મંદિરો છે. પછી છુટું કુમારપાલનું મંદિર આવે છે. એ પછી ઉપર કહેલું સંપ્રતિ રાજાએ બંધાવેલું કહેવાતું નેમીનાથનું મંદિર આવે છે. આ મંદિર આગળથી વસ્તુપાળ તેજપાળના દેહેરા તરફ જવાય છે. ગિરનાર ઉપરના બધા જૈન દહેરાંઓમાં આ મોટાંમાં મોટું છે. એક મુખ્ય મંડપની ત્રણ બાજુ ઉપર વિમાનો ગોઠવેલા છે. અને તેને ફરતો ઓટલો છે. કળાની દષ્ટિથી જોતા ખાસ કરીને સમપ્રમાણના (Symmetry) ની બાબતમાં આ દેવળો ભાઇ ગજાનન વિશ્વનાથ પાઠક કહે છે તેમ ઘણાં ભવ્ય લાગે છે. આ મંદિરોની રચના અને કળા કેટલીક બાબતમાં એક સરખી હોય છે. જૈન દેવળમાં પદ્માસને બેસાડેલી મૂર્તિવાળું ગર્ભગૃહ, તેની આગળ થાભલાઓવાળો વિશાળ મંડપ અને તેના ઉપર આડાથરોવાળો ઘુમટ હોય છે. અને ઘુમટના મધ્યમાં લોલકની રચના હોય છે. આટલું મુખ્ય દેવળમાં હોય છે, પણ ઘણીવાર મુખ્ય દેવળની આસપાસ નાની દેરીઓ કરેલી હોય છે. મંડપના થાભલાઓનો આકાર જુદો જુદો હોવા છતા હમેશાં કળાયુકત હોય છે.

આ દેવળો એની મોટાઇ માટે નહીં પણ એના નકશી કામ માટે પ્રખ્યાત છે. છતમાંથી લટકતું લોલક છતને અપૂર્વ રમણીયતા આપે છે. થાભલાઓ ઉપરની નકશીથી થાભલાઓ પણ મંદિરોને ખાસ શોભા આપે છે. વસ્તુપાળ તેજપાળના મંદિરો સં. સ. ૧૨૩૨ માં બંધાયલા છે. ગિરનાર ઉપર વિ. સ. ૧૨૮૮ ના વસ્તુપાળ તેજપાળના અનેક લેખો મળે છે. કળાની બાબતમાં આબુ ઉપરના મંદિરો શ્રેષ્ઠ છે. જૂના લેખો ગિરનાર ઉપર અને આબુ ઉપર વધારે મળે છે. શેત્રુંજા ઉપર તો ચૌલુક્ય કાળના બહુજ થોડા મળે છે. કુમારપાળ સુધીના લેખો શેત્રુંજા ઉપર તો મળતાજ નથી. શેત્રુંજા ઉપર પ્રાચીન મંદિરો હશે પણ તેનો પાછળથી એટલો બધો જીર્ણોદ્ધાર થાય છે કે અત્યારના મંદિરો એ પાછલા કાળનાં જ ગણવાં પડે. શેત્રુંજા ઉપર લેખો પણ અકબર પછીના કાળના વધારે મળે છે.

શેત્રુંજય તીર્થ.

—:::::—

પાલીતાણા દરબાર અને જૈનો વચ્ચેની પ્રખ્યાત તકરારને લીધે આ જૈનતીર્થ અજૈન લોકોમા પણ ખુબ જાણીતુ થયું છે ઐતિહાસિક રીતે ગિરનાર જેટલુ કે આબુ જેટલુ આ પ્રાચીન સ્થાન નથી. જો કે એકાદ મંદિર સંપ્રતિ રાજા (અશોકના પૌત્ર) નુ કહેવાય છે પણ એ ઈ. સ. ૧૬૧૮ મા બંધાયુ છે આ સ્થાનનો મહિમા જ એવરીઓના વખતથી બહુ જુનો નથી જણાતો વળી એકાદ બે મંદિરો કુમારપાલના વખતમાં બંધાયા હશે પણ મોટો ભાગ તો ઇ સ. ૧૫ મા ૧૬ મા શતકનો અને તે પછીનો છે. અને જુનામા પણ એટલા સુધારા વધારા થયા છે કે આબુ અથવા ગિરનાર જેવું સોલંકી વખતની કળાનું દર્શન અહીં થતું નથી. પણ અહીં મંદિરોનુ શહેર જ હોય એવો દેખાવ લાગે છે.

શેત્રુંજા ઉપર જવા માટે પાલીતાણા સુધી રેલ્વે માર્ગ છે. પાલીતાણા ગામથી ટેકરીની તળેટી સુધી જવા માટે સીધો વિશાળ બન્ને બાજુએ વડની સરસ છાયા વાળો રસ્તો છે વચ્ચે વચ્ચે વાવો અને કુવો છે. તળેટીમાથી ઉપર જવા માટે પ્હેલાં નરમ પગથીઆ છે અને આગળ જ પગથીઆંની બેય બાજુએ પથ્થરના બે હાથી ઉભા છે. અહી આગળ ચડાનમા વચ્ચે અને ઉપર ઘણે સ્થળે ગરીબ શ્રાવકોએ તીર્થ કરની પાદુકા ઉપર ઉભી કરેલી દેરીઓ છે. અને જૈનોની ઇતિહાસ પ્રિયતાના દાખલા રૂપે આ પાદુકાની આસ પાસ લેખ કોતરેલા દેખાય છે ચડાવમા વચ્ચે વચ્ચે યાત્રાળુઓ માટે વિશ્રામસ્થાનો કરેલા છે પાણીની સગવડ પણ વચ્ચે મળે છે.

શેત્રુંજાના ડુંગરનો ચડાન ઘણો સીધો છે પણ પગથીઆ એટલા સારાં છે કે યાત્રાળુ વગર શ્રમે ચડી શકે છે. છતા વૃદ્ધો, નબળાઓ અને

શ્રીમન્તો માટે ડોળીઓ મળે છે આ જૈન તીર્થસ્થાન હોના છતા રસ્તામા એકાદ દિગંબર મતાનુ અને એકાદ હનુમાનનુ મદિર દેખાય છે એકાદ દરગાહ પણ છે.

શિખર પાસે પહોચતા પગથીઆના બે ફાટા પડે છે. આમાથી જમણા હાથને રસ્તેથી ચડી ઉપર જતા જે દેખાવ નજરે પડે છે તે અદ્ભુત છે માણસોએ ભક્તિથી કેટલો શ્રમ લીધો છે એનો વિચાર થતા મન મુગ્ધ થઇ જાય છે. કિલ્લાની અદર થોડા કુડો શિવાય બાકી મદિરોજ છે અને એક માથે શિખરો અને ઘુમટવાળા સેકડો મદિરો દેખાતા જે આશ્ચર્ય થાય છે તે અવર્ણ્ય છે શેત્રુજાના ઘણા ખરા મદિરો ગોપનાથ આગળથી ખોદેલા ચુનના પથ્થરના છે પણ કોઇ કોઇ આરસપહાણનાયે છે ખ । આસપાસ તદ્દન શાતિ, બધે ખૂણે ખુણામા અસાધારણ સ્વચ્છતા, અને તેની વચ્ચે મુખ્ય મદિરોના ગર્ભગૃહમા તથા આસપાસની ન્હાની દેરીઓમા પદ્માસનસ્થ તીર્થકરો ની વિશાળ કાય, ભવ્ય પણ શાત અને તેજસ્વી હજારો મૂર્તિઓના દર્શન કરતો કરતો યાત્રાળુ ચાલ્યો જાય, ત્યારે જો તે એકલો હોય તો એના મન ઉપર કેવી અસર થાય તે કલ્પી લેવુ આવુ મદિર નગર દુનીઆમા બીજુ નથી એમ આ વિષયના જાણકાર ગર્વથી કહે છે

શેત્રુજાનુ શિખર ઉત્તર દક્ષિણ બે પટ્ટીઓમા વહેચાયલુ છે આ દરેક પટ્ટી લગભગ ૩૮૦ વાર લાબી છે બન્ને પટ્ટીઓ અને વચ્ચેની ખીણમા જુદી જુદી કિલ્લેબધી કરીને અદર મદિરો બાધેલા છે પણ આ પટ્ટીઓની પાછી ટુકો પાડેલી છે શેત્રુજા ઉપર આવી કુલ દશ ટુકો છે આ ન્હાની મોટી ટુકોને આસપાસ રક્ષણ માટે કિલ્લા બાધેલા છે અને તો મજબુત દરવાજાઓ રાખેલા છે જે દરવાજા હમેશા સાજે બધ થાય છે.

બન્ને શિખરોના જુદા જુદા સ્થળેથી જુદો જુદો દેખાવ નજરે પડે છે ઉત્તર તરફના શિખરને છેડેથી જોઇએ તો દક્ષિણ તરફનો આખો

શિખર ભાગ તથા મધ્ય ખીણનાં મંદિરો સ્પષ્ટ દેખાય છે. એ શિખર પછીને મથાળે આદીશ્વર ભગવાનના મહાન્ મંદિરનું શિખર દેખાય છે. શેત્રુંજાનું આ પરમ પવિત્ર સ્થાન ગણાય છે.

ચેનમાઇનુ મ દિર ઇ સ ૧૭૩૪ મા બધાયુ છે આચૌમુખ મ દરમા કુલ ૬૪ મૂર્તિઓ અને આઠ પાદુકાઓ છે

આ મ દિરો પૂરા થાય છે ત્યા પુડરીક દરવાજો છે આ દરવાજાની અ દર જતા સવા સામજીનો ચોક આવે છે ખરતર ગચ્છના અમદાવાદના આ શ્રીમન્ત શ્રાવકે આ ટુ ક ઉપરના મ દિરોનો ઇ સ ૧૬૧૮ મા જીર્ણોદ્ધાર કર્યો અને ચોકની આસપાસ ગઢ ચણાવ્યો આ કાર્યમા આ શેઠીઆએ અઢળક પૈસો વાપર્યાનુ કહેવાય છે કહે છે કે માલ નીચેથી માલ ઉપર લઇ જવા માટે વપરાએલા દોરડાઓનાજ ચોરાશી હજાર રૂપીઆ ખરચાયા હતા અને મારવાડની આરસપહાણની ખાણમાથી મુર્તિઓ માટે આરસ લાવવાના કામમા લગભગ એટલાજ રૂપીઆ ખર્ચાયા હતા મીરાત-ઇ-અહમદી પ્રમાણે આ જીર્ણોદ્ધારના કાર્યમા આ અમદાવાદી શેઠીઆએ કુલ અઠ્યાસીશ લાખ રૂપીઆ ખરચ્યા હતા

આદીશ્વર ભગવાનના દેવળમા જવા માટે પુડરીક દરવાજામા પેસવુ પડે છે અને આ ટુક ઉપરનુ મુખ્ય દેવળ આદીશ્વર ભગવાનનુજ છે આ દેવળ ચૌમુખ ઘાટનુ આ ડુ ગર ઉપરના મોટા મ દિરોમાનુ એક અને બધી રીતે સ પૂર્ણ હોવાથી એનુ વર્ણન કાઇક વિગતવાર કર્યુ છે જેથી શેત્રુજાના મોટા મ દિરોનો સામા ય ખ્યાલ આવી શકશે

મુળ આ મ દિર વિક્રમ રાજાએ બધા યુ હતુ એમ કહેવાય છે, પણ હાલનુ મ દિર તો સવા સોમજીએ ઇ સ ૧૬૧૮ મા બાધેલુ છે અને એ મતલબનો લેખ પણ કોતરેલો છે

બે ફીટ ઉચી ઉભણી ઉપર ઉભેલુ આ મ દિર ૫૭ ફીટ પહોળુ અને ૬૭ ફીટ લાબુ છે આખુ મ દિર બે ચોરસ વિભાગોમા વિભક્ત છે અને તેની આગળ પુર્વમા ચોરસ મ ડપ છે મ ડપમાથી થોડા પગથીઆ ચઢતા અ દરથી ચોરસ ૩૧ ફુટનો અ તરાલ આવે છે આ અતરાલ ઉપર બાર થાભલાઓ ઉપર રાખેલો ઘુમટ છે આ થાભલાઓ એવી રીતે ગોઠવેલા

છે ખુણા ઉપરના ચાર માદ કરતા માળીના આકનો એવો અષ્ટકોણ અને કે કે જેના ઉપર આપણા કારીગરો પોતાની રીતે ઘુમટ ગાખતા આબુના મંદિરોમા આવી જ યોજના કરેલી છે પૂર્વના મુખ્ય દ્વાર ઉપરાંત બાકીની મે દિશામ આ અન્તરાલને મડપમા ઉઘડતા દ્વાર છે અને નામેજ ગર્ભગૃહનુ દ્વાર કે આ ગભગૃહમા આરમપદાણના સિંહાસનના ખુણાઓ ઉપર થાભનાઓ છે આ મંદિરની કળા માટે એ બાબત ખાસ નધવા જેવી છે કે ગર્ભગૃહના થાભનાઓ અને અંતરાલના થાભનાઓ અને સ્વયના અન્તરે એક માપના ગર્ભગૃહ ઉપર ૮૬ ફુટ ઉચુ વિમાન છે ગભગૃહમા પ્રવેશ રવા માટે એક દ્વાર અન્તરાલમાંથી છે અને બાકીની ત્રણ દિશાઓમા ત્રણ દ્વાર છે અને ફરતો ચોક છે

ગર્ભગૃહમા શુદ્ધ આરસપહાણનુ ૧૨ ચોરસ ફુટનુ બે ફુટ ઉચુ સિંહાસન છે આ સિંહાસનની ચારે બાજુ ઉપર ખુબ કોતરકામ છે સિંહાસન ઉપર જુદી જુદી દિશામા મુખ રાખીને બેઠેલી આદિનાથ ભગવાનની ચાર મૂર્તિઓ છે આ મૂર્તિઓ વિશાળકાય સિંહાસનથી ૧૦-૧૧ ફુટ જેટલી ઉચી અને પદ્માસન વાળીને બેસેલી છે જૈન મૂર્તિઓની ભ્રમર ઉપર, નેત્રો અને છાતી ઉપર, ખભાઓ ઉપર અને ગોઠણ ઉપર સોનાના પતરા મઢેલા હોય છે અને માથા ઉપર કોતરણીદાર મુકુટ પણ હોય છે, એવી રીતે અહી પણ છે

ગર્ભગૃહના અને અન્તરાલના ગોખલાઓમા નાની મોટી અનેક આરસપહાણની પ્રતિમાઓ છે આમા શેઠ અને શેઠાણીની પણ એક સ્થળે છે ઉત્તર તરફના મડપની પુઠ બાજુએ વિમાન ઉપર જવાનો દાદર છે આ વિમાનના ઉપરના ભાગ ફરીથી સમરાવી નવો ચુનો લગાડયો હોય એમ લાગે છે અને નીચેના ભાગમા જુનુ કામ એમને એમ છે ત્યા કારીગરી પણ સરસ છે

ખરતરવસહિ ઉપર દ સ ૧૬૧૮ ના અને તે પછીના આજ સુધીના આ શિવાય અને નાના મોટા મદિરો છે સાત મદિરો તો ઉપ-

નાં મંદિર સાથે એકજ વખતે બંધાએલાં. જેમાંના બે શાંતિનાથ તીર્થંકરનાં. અમદાવાદના શેઠ સંઘવી ખીમજી સોમજીનું એક પાર્શ્વનાથ તીર્થંકરનું, લાલજી શિવાનું એક ધર્મનાથ તીર્થંકરનું, એમ તીર્થંકરોની મૂર્તિઓવાળા કે પાદુકાઓવાળાં મંદિરો જોતાં આપણે થાકી જઈએ પણ એનો પાર ન આવે. એક એક જૈન મંદિરમાં મૂર્તિઓ પણ ઘણી હોય છે. આજ ટુંકમાના ઇ. સ. ૧૭૨૭ ના ત્રણ ચૌમુખ મંદિરોમા અઢી હજાર પાદુકાયુગલ છે ઇ. સ. ૧૭૯૯ ના મહિમપુરના શા. હકમચંદ ગંગાદાસે બંધાવેલા મંદિરમાં ૭ પાર્શ્વનાથની મૂર્તિઓ છે એજ રીતે ઇ. સ. ૧૬૨૫ માં જેસલમીરના ભાગ્યશાલી પુનશાએ બંધાવેલા મંદિરમાં ૧૪૫૨ પાદુકાયુગલ છે. આ ઉપરાત આ ભાગમાં ઇ. સ ૧૭૨૫ નું એક, ઇ. સ. ૧૭૨૭ નું એક, ઇ. સ. ૧૮૧૩ નું એક, ઇ. સ ૧૮૧૮ નું એક, ઇ. સ. ૧૮૩૪ નું એક અને ઇ. સ. ૧૮૫૫ નુ એક મંદિર છે. આ ઉપરાંત ગઇ સદીનાં નાનાં નાનાં મંદિરો છે તે જુદા આ

ગઢમાના મુખ્ય મદિરમાં પાર્શ્વનાથની બાવીશ પ્રતિમાઓ છે. એની પૂર્વમાં શેઠ પ્રેમચંદ દામોદરે બધાવેલા ન્હાના મંદિરમા પાર્શ્વનાથનીજ અગીઆર પ્રતિમાઓ છે. બાજુના શેઠ મગનભાઇના ઇ. ૧૮૪૩ ના મંદિરમાં અઢાર પ્રતિમાઓ છે. એજ વર્ષમા બધાયેલા અમદાવાદના શેઠ ભીમચંદ જમનાદાસના મદિરમા પદ્મપ્રભુની ૧૫ પ્રતિમાઓ છે. આ મંદિરની પછવાડે છીપા વમહિ ટુક છે જેમા મોટે ભાગે ન્હાના ન્હાના દેવળો છે આમાનું એક શા લાલચંદ સુરચદ અને બે સુરજમલેઇ. સ ૧૭૩૧ મા બંધાવેલા છે.

આકરચદ પ્રેમચદની ટુકની દક્ષિણે અમદાવાદના હેમાભાઇ વખતચંદની ટુક છે જેનો ગઢ ઇ. સ. ૧૮૪૦ મા બંધાવેલો છે. આ ટુકમાનું મુખ્ય મંદિર નંદીશ્વર દીપ કહેવાય છે. એ ચોરસ છે પણ એની રચના જુદાજ પ્રકારની છે. આ મંદિરની દિવાલો જાળી કોતરેલા પથ્થરોની છે અને અંદર ૫૩ વેદિઓ સાથીઆના આકારમા ગોઠવેલ છે. અને આ મંદિરના ગર્ભગૃહ ઉપર વિમાન નથી પણ મધ્યમા એક અને ચાર ખુણે ચાર ઘુમટો છે. આ ટુક ઉપરનું એક નાનુ મદિર ઇ. સ. ૧૮૪૧ મા અમદાવાદના શેઠ. ડાયાભાઇ અનોપચદે બંધાવેલું છે બાજુના ૭ ન્હાના મંદિરો છે. ચોકમા ગોત્રજ દેવી છે.

નંદીશ્વર દીપના દરવાજામાંથી નીકળતા જરા ઉંચાણમાં હેમાભાઇ વખતચંદની બીજી ટુંક આવે છે જેમા આગળજ મોટો ચોરસ કોઠો છે અને એ તરફનાં તળાવો વચ્ચેના પગથીઆં ચઢીને ટુંકમાં જવાય છે. હેમાભાઇ વખતચંદની પ્હેલી ટુંક એની દીકરી ઉજમબાઇના નામથી અને આ બીજી એના પુત્ર પ્રેમાભાઇ હેમાભાઇના નામથી ઓળખાય છે. આ ટુંકમા મુખ્ય મંદિર હેમાભાઇ વખતચંદના પિતા શા. વખતચંદ ખુશાલચંદે ઇ. સ. ૧૮૨૬ માં બંધાવેલું છે. ઉપર એક ચૌમુખ મદિરનું વર્ણન કર્યું છે એ પ્રકારનું આ પણ છે. આમાં ૧૦૨ પ્રતિમાઓ, ત્રણ પંચતીર્થ, માત સિદ્ધ ચક્રો અને શેઠ શેઠાણીની પ્રતિમાઓ છે. આની પૂર્વમાં લલ્લુભાઇ

પાનાચંદ, નગીનદાસ હેમાભાઇ, નથુ સોભાગની દીકરી જવેરબાઇ અને હેમાભાઇ વખતચંદે ઈ. સ. ૧૮૨૯ થી ૧૮૩૨ વચ્ચે બંધાવેલા ન્હાના મંદિરો છે આ ચોક ૯૦ ફીટ લાંબો પહોળો છે અને ફરતી નાની નાની દહેરીઓ છે દરવાજાની બહાર બગીચામાં ગૌતમ સ્વામીની પાદુકા ઉપર નાનું દેરૂં છે

આ ટુંકની બહાર આવતાં તળાવને ડાબે થઇ આ શિખર ઉપરની પશ્ચિમ છેડાની અમદાવાદના મોદી પ્રેમચંદ રાયચંદની ટુંક આવે છે એમાં ત્રણ મંદિરો મુખ્ય છે અને બીજા ન્હાના છે વચલું મંદિર સૌથી મોટું છે પુર્વના મુખ્ય દ્વારમાંથી આ મંદિરમાં પેસતાં આગળના મંડપના થાંભલાઓ દેખાય છે જેના ઉપર દ્વારપાળો કોતરેલા છે અને મંડપની દિવાલની મધ્ય ભાગમાં બનાવેલી ગોખેન વગેરે દિ૦

બીજાં નાના દહેરાં છે. આરસના મંદિરના ચોકમાં પુર્વમાં ઈ. સ. ૧૮૦૩ માં જુદાં જુદા માણસોએ બંધાવેલાં આઠ દહેરાં છે. અને ચોકને ફરતા ઈ. સ. ૧૫૯૧ થી ૧૮૩૬ સુધીમાં બંધાયેલાં બીજાં ચાળીસ છે.

ઉજમબાઈના મંદિર પાસેથી નીચે ઉતરતા જરા પશ્ચિમે એક નીચા ઘુમટવાળું ખડકમાંજ બાંધેલું મન્દિર છે. આ મન્દિર આધુનિક છે પણ એમાં જે ખડકમાંથી કોતરી કાઢેલી ૧૮ ફુટ ઉંચી અને ગોઠણથી ગોઠણ સુધી ૧૪ પહોળી એવી આદિ બુધ્ધજીની મુર્તિ છે તે બર્જેસના મતે ઘણી પ્રાચીન જણાય છે લોકો એને ભીમ પાંડવની મુર્તિ પણ કહે છે.

આ ભીમ પાંડવના મંદિરની પછવાડેથી વચલી ખીણના બાલાભાઈના મંદિરનો અને દક્ષિણના શિખરનો સરસ દેખાવ નજરે પડે છે. બાલાભાઇનું મંદિર ૧૫૧ ફુટ લાંબી અને ૧૦૯ ફુટ પહોળી ટુંકમાં છે. એ મુંબાઇના શા. કલ્યાણજી કાનજીએ ઇ. સ. ૧૮૩૬ મા બંધાવેલું છે અને બીજા ચૌમુખ જેવું છે. આ મંદિરમાં ૩૨ પથ્થરની મુર્તિઓ, બે ધાતુની, એક સિદ્ધ ચક્ર, બે પંચતીર્થી, અને નવગ્રહનું એક પત્ર. અને રંગમંડપમાં ૨૪ તીર્થંકરની મુર્તિઓ, અને એક નાભિ રાજાની છે. દ્વાર આગળ ચક્રેશ્વરી માતા અને ગોમુખ યક્ષની મુર્તિઓ છે.

બાલાભાઇની ટુંકના ખુણા પાસેથી ખીણમાં ઉતરાય છે. અહીં મોતીશાની ટુક ૨૩૧×૨૨૪ ફુટ છે અને ફરતો, ખુણાઓ ઉપર મોટા કોઠાઓ વાળો મજબુત ગઢ છે. મુખ્ય દરવાજાની બ્હાર ડાબા હાથ ઉપર એક કુંડ અને કુન્તીજીનું ન્હાનુ મન્દિર છે. મોતીશાના ચોકનો ગઢ ઇ. સ. ૧૮૩૫-૩૬ મા બંધાયેલો છે. ટુકમા પેસતાંજ મુખ્ય મન્દિર દેખાય છે જે બાલાભાઇના મન્દિરના ઘાટનું છે. આ ચોકના મંદિરોનું જુદું જુદું વર્ણન નથી કર્યું, કારણ કે ઉપર જે વર્ણન કર્યું છે તેથી સામાન્ય ખ્યાલ આવી ગયો હશે. બાકી આ ચોકનાં બધાં મંદિરોનો સરસ દેખાવ ભીમ પાંડવ

મંદિરના ઉપલા ભાગ ઉપરથી નજરે પડે છે. લગભગ બધાં મોટાં મન્દિરો ત્યાંથી જોઇ શકાય છે.

શેત્રુંજાના દક્ષિણ શિખરની વિમલ વસહિ ટુંકમા મુગલપોળને દરવાજેથી પેસાય છે. આ મુગલપોળ પાસેજ મોટા કુંડ છે, જમણા હાથ ઉપર વીઘણ પોળ છે. વિમળવસહિ ટુંકના બહારના ચોકમાં ન્હાના મોટાં જુદા જુદા ઘાટના લગભગ સાઠ મંદિરો છે. આ બધાં મંદિરોનું વર્ણન કરવાની અહીં જગ્યા નથી. પણ આમાંથી ભૂલવણીનો મન્દિર નમૂદ નોધવા જેવો છે. ભૂલવણીમાં આગળ જ આદીશ્વર ભગવાનનાં મન્દિરનો ઉર્ણોદ્ધાર કરનાર ચિતોડના દોશી કરમશાએ ઇ. સ. ૧૫૩૦ મા બંધાવેલું એક શ્રી ચક્રેશ્વરી માતાનું અને ઇ. સ. ૧૭૬૪ મા સુરતના સંઘવી તારાચંદે બધાવેલું વાઘેશ્વરીનું એમ બે ન્હાના મંદિરો છે. પણ આ ભૂલવણીનું મકાન ઘણું જૂનું છે અને એનો વારંવાર ઉર્ણોદ્ધાર થયો છે; એટલે જૂના ભાગો અને નવા ભાગો ઘણે ઠેકાણે દેખાય છે. મૂર્તિઓ પણ નવી મુકવામાં આવી છે. એક મુર્તિ ઉપરના લેખ ઉપરથી ભૂલવણી અમદાવાદના સંઘવી રૂપજી સામાજીએ ઇ સ. ૧૬૦૮ માં બંધાવી હોય એમ અર્થ નીકળે છે. છતા આ પર્વત ઉપરના જૂનામાં જૂના ભાગો જેટલા એટલે કે ઇ. સ. ના બારમા તેરમા શતક જેટલા જૂના આ મંદિરના કેટલાક ભાગો હોવાનો સંભવ બર્જેસ માને છે. અને આ ભૂલવણી ખરેખર જોવા લાયક છે. આ વિશાળ મંદિર સમૂહની પછવાડે તળાવ છે અહીંથી પશ્ચિમમા આગળ ચાલતાં એક પછી એક મંદિરો જોતાં ઇ. સ. ૧૬૨૯ મા અજમેરના જયમલ્લનું મોટું મોટાં શિખરોવાળું શતસ્તમ્ભ કહેવાતુ ચોમુખ મંદિર દેખાય છે. ખરીરીતે આમાં ૬૪ થાભલાઓ જ છે. પાછા ફરીને મોતીચંદ શિવાચંદના મંદિર સુધી આવી પશ્ચિમમા પાછા ફરતાં પાર્શ્વનાથનું અમદાવાદના પારેખ સોમચંદે ઇ. સ. ૧૬૨૫ મા બંધાવેલું મંદિર અને એની બાજુમા જગત શેઠનું ગણાતુ સુમતિનાથનું મંદિર દેખાય છે. આ મંદિર જોતા તો જગત્ શેઠની ધાર્મિક ઉન્ન-

રતા માટે બહુ ઉંચો ખ્યાલ આવે એવું નથી. બંગાળાના આ શેઠની
અઢળક સંપત્તિ વિષે અંગ્રેજ ઇતિહાસ લેખકોએ હેરત પમાડે એવી નોંધો
કરી છે ઇ. સ. ૧૭૪૨ મા મુર્શીદાબાદના જગતશેઠના ઘરમાંથી બે કરોડ
(આર્કાટ) રૂપીઆ મરાઠાઓ લુંટી ગયા છતાં એ શેઠ કાંઇ ન બન્યું હોય
તેમ સરકારની એક એક કરોડની હુંડીઓ દેખાડ થતાજ ભરી આપતા
બર્કે પાર્લામેંટમા આ શેઠ વિષે કહેલું કે એનું કામકાજ બૅંક ઑફ ઇંગ્લંડ
જેટલું હતું ઇ. સ. ૧૭૮૬ મા પણ આ શેઠના ઘરમા બે હજાર માણસો
રહેતા હતા દીલ્હીના સુલતાનોએ એને જગત્ શેઠની પદવી આપેલી. આ
જગત્ શેઠના વંશજોને વરસના ઘરેણાં વેચી નિર્વાહ કરવો પડેલો (જુઓ.

હાથીપોળમાં અંદર બીજે દરવાજે આવે છે. જેમાંથી અંદર જતાં આ શેત્રુંજાને તીર્થ બનાવનાર પરમ પવિત્ર સ્થાન આદીશ્વર ભગવાનનું મંદિર આવે છે. શેત્રુંજા ઉપરનું સૌથી પ્રાચીન અને સૌથી પવિત્રસ્થાન આ ચોકમાજ છે. પણ જૈનોનાજ જુદા જુદા તકાઓના પરસ્પર દ્વેષે અને પોતાનો ગચ્છ એ સ્થાનનો સ્થાપક છે એ દર્શાવવાની ઇચ્છાએ આ સ્થાનમા વિધર્મીઓ કરતાં વધારે નાશ કર્યો છે એમ ટૉડ કહે છે અને બર્જેસ ઉમેરે છે કે તપાગચ્છે અને ખરતર ગચ્છે આ સ્થાનમાંથી જુની નિશાની માત્રનો નાશ કર્યો છે એટલે કે જ્યારે તપાગચ્છનું જોર હોય ત્યારે એ લોકો ખરતર ગચ્છનું નામ જેમા આવે એવા બધા લેખોનો નાશ કરે અને ખરતર ગચ્છનું જોર આવે ત્યારે તેઓ એથી ઉલટું કરે. આ રીતે આ પ્રાચીનમાં પ્રાચીન સ્થાનની પ્રાચીનતાની નિશાનીઓ જૈનોને હાથેજ નાશ પામ્યાની હકીકત બર્જેસે શેત્રુંજા ઉપર વિદ્વાન જૈનોને મોઢેજ સાભળેલી (જુઓ ગાઇડ પા. ૩૮).

આદીશ્વર ભગવાનનું મંદિર ભવ્ય છે. પણ એની બાંધણી વગેરે બીજા મંદિરોને એટલા બધા મળતા છે કે વર્ણનની જરૂર નથી. બીજા ચોમુખમા અને આમા ફેર એટલોજ છે કે આ મંદિરનો મંડપ બે માળનો છે. વળી બર્જેસ કહે છે કે શિખર તરફ જોના શિખરનો લાકડાના મકાનને મળતો દેખાવ તરત ધ્યાન ખેંચે છે. મૂળ લાકડાના મંદિરની, પ્રથમ પથ્થરનું મંદિર બંધાવનારે નકલ કરી હોય એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. ઋષભનાથની મુખ્ય મૂર્તિ અસાધારણ મોટા કદની છે.

આ મુખ્ય મૂર્તિ ઉપરાંત તીર્થકરોની પંચાવન ન્હાની મૂર્તિઓ ગંભારમાં, અને એથી વધારે રંગમંડપમાં છે. ગંભારના દ્વાર આગળ હાથી ઉપર બેઠેલાં નાભિરાજ અને મરુદેવી દેખાય છે. વળી ઉપલે માળે ગંભારમાં ૩૩ મૂર્તિઓ તીર્થંકરોની, એક ગૌતમસ્વામીની, એક મહાલક્ષ્મીની, અને બે તપસ્વીઓની છે. અને માળ ઉપરના મંડપમાં ૯૩

તીર્થંકરોની અને બે તપસ્વીઓની પ્રતિમાઓ છે. કુલ ૨૭૩ પ્રતિમાઓ પાદુકાઓ વગેરે આ મંદિરમાં છે.

શેત્રુંજા ઉપરના લગભગ ૫૦૦ મંદિરોનું વિગતવાર વર્ણન કરવા માટે જુદું પુસ્તક લખવું જોઇએ; પણ ઉપલા વર્ણનથી આ મંદિરોના શહેરનો અને તેની પ્રતિમા વસ્તીનો સામાન્ય ખ્યાલ તો વાચનારને જરૂર આવ્યો હશે.

જૈનો તો માને છે કે આ પર્વત ઉપર પ્હેલું દેવળ ભરતરાજાએ બાંધેલુ અને જાવડશાએ વિ સં. ૧૦૧૮ મા એનો તેરમીવાર જીર્ણોદ્ધાર કરેલો. પણ આ હકીકત માટે કશો પુરાવો નથી મળતો; પણ કુમારપાલના અમાત્ય, ઉદયનના પુત્ર વાહડે પિતાની ઇચ્છાને અનુસરી સં ૧૨૧૧ (ઇ. સ. ૧૧૫૪) મા આ પર્વત ઉપરના આદીશ્વર ભગવાનનામૂળ લાકડાના મંદિરને ઠેકાણે પથ્થરનું મંદિર ચણાવ્યુ હોવાનો સંભવ છે. કુમારપાળનું મંદિર પણ કદાચ આ વખતે ચણાયુ છે. વાહડે આ વખતે શેત્રુંજા ઉપર બે કરોડ ને ૯૭ લાખ રૂપીઆ ખરચેલા અને એ કામને અંગે તળેટીમા મજુરો વગેરેનું વાહડપુર શહેર વસેલુ એમ કહેવાય છે. આ પછી વસ્તુપાળે સં. ૧૨૯૬ મા શેત્રુંજયના પગથીઆ બંધાવ્યાનુ, વગાળપોળમાં હાથીખાટીની દિવાલ ઉપરના લેખથી જણાય છે વસ્તુપાળે બીજું પણ જીર્ણોદ્ધારનું કામ કર્યું હશે. વળી વસ્તુપાળે પોતાની પત્ની લલિતા દેવીના પુણ્ય સ્મરણાર્થે તળેટીમા લલિતા સાગર તળાવ બંધાવ્યું હતું.

પછી અલાઉદ્દીનના વખતમા મુસલમાનોને હાથે શેત્રુંજાના મંદિરોને કેટલુંક નુકશાન થયું હતું અને મેરૂતુંગના કહેવા પ્રમાણે મૂળ મૂર્તિ ઉપડી ગઇ હતી. તે સં. ૧૩૭૧ માં સમરકે નવી બેસારી. પરંપરા પ્રમાણે ૧૬ મી વખતનો ઉદ્ધાર સં. ૧૫૮૭ (ઇ. સ. ૧૫૩૧) માં ચિતોડના કરમાશાએ કર્યો છે અને આ પરંપરાને એક ઉત્કીર્ણ લેખ ટેકો આપે છે. પ્રવેશ દ્વાર આગળના બીજા.લેખથી ખંભાતના સોની તેજપાળે ઇ.

સં. ૧૫૮૯ થી ૧૫૯૩ સુધીમાં જીર્ણોદ્ધાર કર્યાનું તથા કેટલીક પ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા કર્યાનુ સિદ્ધ થાય છે.

આ ચોકમા બીજાં જે મંદિરો છે તેની નોધ લેવાની અહીં જગ્યા નથી. ઇ. સ. ૧૬૩૯ મા દીવના સંઘવી ગોવિંદજીએ આદીશ્વર ભગવાનનો સહસ્રકૂટ પીળા આરસનો બંધાવ્યો છે જેના ઉપર ૧૩ હારમાં કુલ ૧૦૨૪ પ્રતિમાઓ બેસારેલી છે. આદીશ્વર ભગવાનની પાદુકા ઉપર અમદાવાદના શેઠ દલપત ભગુભાઇએ બંધાવેલ મંદિર પાસે મહાન મોગલ શહેનશાહે જેને ખુબ માન આપ્યું હતું તે શ્રી હીરવિજયસૂરિનું ઇ. સ. ૧૫૯૫ મા બંધાયેલું મંદિર છે આ ચોકમા ઇ સ. ૧૬ મા શતકમા ઉપર કહેલ ચીતોડના કરમાશાએ તથા બીજાઓએ અને ૧૭ મા શતકમા પણ બીજા જૈનોએ બધાવેલા કેટલાક મંદિરો છે.

ટુંકામાં આ ચોકમા આખા પર્વત ઉપરના જૂનામા જૂના મંદિરો છે. આ ચોકમા ઉપર ગણાવ્યા છે તે શિવાય ઇ. સ. ૧૧૦૯, ૧૧૩૨, ઈ. સ. ૧૨૩૭, ઇ. સ. ૧૨૫૨ અને ૧૨૮૬ ના જુનાં મંદિરો જૈનો બતાવે છે પણ એ માટે ઉત્કીર્ણ લેખ જેવો પુરાવો બર્જેસને મળ્યો નથી.

શેત્રુંજો પર્વત એ જૈન દેવોનું એક પ્રકારનું સ્વર્ગ છે અને એમાં દેવોની વસ્તી ઘણી મોટી છે. આ એકજ ચોકમા ૫૦૦૦૦ પ્રતિમાઓ વગેરે છે. એ જોઇને સમગ્ર પર્વત ઉપરની સંખ્યાની કલ્પના આવશે.

શેત્રુંજાની પવિત્રતા જુનાકાળથી મનાતી હશે, કદાચ વલ્લભી રાજ્યકાળમા વલ્લભીપુરમા વસતા જૈનોએ આ પર્વતને પોતાનો કર્યો હોય તો એ સંભવિત છે પણ અત્યારે જે મંદિરો વગેરે છે તેમાથી કોઇનો સમય ઉપર જોઇ ગયા પ્રમાણે કુમારપાળના વખતથી આગળ જતો નથી. વળી બારમાથી ૧૬ મા શતક સુધીનાં જે થોડા મકાનો થયેલા, તે અનેક જીર્ણોદ્ધારને લીધે મૂળ રૂપમા ભાગ્યેજ જળવાયાં છે. પણ અત્યારે છેલ્લાં

આગુમો વર્ષમા થયેલું કામ પુરેપુરું દેખાય છે. શ્રીમંત જૈનોએ આ પુણ્ય-ધામ ઉપર જે પુણ્ય સ્પર્ધા કરી છે, એ અસાધારણ છે. એક પછી એક સંઘોએ શત્રુંજય તીર્થની જાત્રા કરી એ પવિત્રસ્થાન ઉપર કાઇકને કાઇક ઉભું કર્યું છે.

(શત્રુંજય વિષે ઉપર જે હકીકત લખી છે તે મોટે ભાગે બર્જેસના પુસ્તક ઉપરથી લીધી છે. એ ઇ સ. ૧૮૭૮ મા લખાયેલ, તે પછીના લગભગ પચાસ વર્ષોમા પર્વત ઉપર કેટલાક ફેરફારો થયા હશે, તે શત્રું-જયના દર્શન કરનારે ઉમેરી લેવા.)

સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયનાં તીર્થો.

સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય મુખ્યત્વે ગુજરાતમાં પ્રચલિત છે અને એનાં મુખ્ય ધામો પણ ગુજરાતમાં જ છે, ગુજરાત કાઠીઆવાડનાં જે જે ગામ કે શહેરમાં સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના અનુયાયી રહેતા હોય તે તે ગામમાં એકાદ સ્વામી નારાયણનું મંદિર હોય જ. વળી કડીઆઓમાંના ઘણા એ સંપ્રદાયના અનુયાયી હોવાથી અને સ્વામીનારાયણના પાળાઓ મજુરી કરવા તૈયાર હોવાથી સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયનાં મંદિરો વિશાળ અને ઉંચા શિખરોવાળાં હોય છે.

સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના પ્રવર્તક સહજાનંદ સ્વામીએ જાતે જે જે સ્થળમાં દેવની સ્થાપના કરેલી અને જેજે સ્થળોમાં પોતે વધારે વખત રહીને ધર્મોપદેશ કરેલો તે તે સ્થળની યાત્રા કરવા તે સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ ઇચ્છે એ સ્વાભાવિક છે. પણ વડતાળ અને ગઢડા એને તો સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયનાં ધામજ ગણવાં જોઇએ. વડતાલ અને ગઢડા બે સ્થળે મોટાં સુંદર મંદિરો છે.

ગઢડા—વઢવાણથી ધોળા તરફ જતી ગાડીનાં નીંગાળા સ્ટેસનથી પાંચ ગાઉ ગઢડા છે.

જે દાદા ખાચરના દરબારમાં ઢોલીઆ ઉપર બેસીને સહજાનંદ સ્વામીએ ઉપદેશ કર્યો હતો તે દાદા ખાચર તથા એના વારસોએ આપેલી જમીન ઉપર ગઢડાનું મંદિર બંધાયું છે. ગઢડાનું મંદિર વિશાળ જગ્યા રોકે છે. અને મંદિર બહાર પણ ઘણી જગ્યા મંદિરના તાબામાં છે. ગઢડાનું મંદિર સ્વામીનારાયણનાં બીજાં મંદિરોના ઘાટનું જ પણ મોટું છે અને મુખ્ય મંદિરની આસપાસ બ્રહ્મચારી સાધુઓને રહેવા માટે તથા મંદિરની પુષ્કળ સમૃદ્ધિને આવશ્યક મોટાં મકાનો છે. વળી સહજાનંદ સ્વામીએ જાતે વાપરેલી અનેક ચીજો પણ આ મંદિરમાં સાચવીને રાખેલી છે.

વડતાલ—આણંદથી આગળ મેઇન લાઇનમાં ૪ મૈલ ઉપર બોરીઆવીનું સ્ટેશન છે, ત્યાંથી ચાર મૈલ દૂર વડતાલ ગામ છે. અહીં સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયનું ગઢડા પેઠે મોટું મંદિર છે. આ મંદિરમાં ઇ. સ. ૧૮૨૪ માં સહજાનંદ સ્વામીએ પોતે લક્ષ્મી નારાયણની મૂર્તિની સ્થાપના કરેલી. આ લક્ષ્મીનારાયણ ઉપરાંત નરનારાયણની અને સ્વામીનારાયણની પોતાની મૂર્તિઓ છે. સ્વામીનારાયણના મંદિરમાં ઘણુ ખરૂં સ્વામીનારાયણની પોતાની મૂર્તિ હોય જ છે. તત્વજ્ઞાનની બાબતમાં સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયને રામાનુજનો વિશિષ્ટા દ્વૈત સિદ્ધાન્ત માન્ય છે અને સેવાનો વિધિ પુષ્ટિ માર્ગને અનુસરતો સ્વીકાર્ય છે, એમ સહજાનંદ સ્વામીએ કહ્યું છે (જુઓ શિક્ષા પત્રી શ્લો ૮૧) છતાં સ્વામીનારાયણ સપ્રદાયનાં મંદિરોની મૂર્તિઓના પ્રકારમાં તથા દેવની મૂર્તિ સાથે સહજાનંદ સ્વામીની મૂર્તિ પણ પૂજવાના રિવાજમાં રામાનુજ સંપ્રદાયનું અનુકરણ થયું છે.

વડતાલમાં મુખ્ય મંદિરની આસપાસ ત્રણ માળની મોટી હવેલીઓ છે. જેમાં આચાર્ય તથા સાધુઓ અને બ્રહ્મચારીઓ રહે છે. વડતાલમા પથ્થરથી બાંધેલુ એક તલાવ છે જે ગોમતી તળાવ કહેવાય છે.

અમદાવાદનુ સ્વામીનારાયણનું મંદિર પણ મોટું અને જૂનું છે. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય પાસે પૈસો પણ પુષ્કળ છે એમ કહેવાય છે.

કચ્છનાં તીર્થસ્થાનો.

કચ્છ અત્યારે ગુજરાતમાં ગણાય છે, પણ એ સિંધને મળતો પ્રદેશ છે અને એક કાળે સિંધનો જ એક ભાગ હશે. પૌરાણિક ઔદુમ્બર-પ્રાચીન ગ્રીકલોકોનું Odombrae એજ કચ્છ એમ કેટલાક પુરાતત્ત્વજ્ઞો માને છે. પણ એ કાળે કચ્છમાં વસ્તી ભાગ્યેજ હશે સિંધમાંથી કાઠીઓ અને તે સાથે આહીરો પહેલા કચ્છમાં ઉતર્યા જણાય છે જૂના કાળમાં જંગલી વસ્તી થોડી હોય અથવા રહ્યા ખડ્યા આર્યો આવ્યા હોય એ સંભવને ન ગણીએ તો કચ્છમાં પહેલા વસનારા કાઠીઓ અને આહીરો છે ઇ સ આઠમા શતકમાં કાઠીઓ કચ્છમાં આવ્યા હશે એમ પુરાતત્ત્વજ્ઞો માને છે. પછી મૂળરાજ સોલંકીએ અણહીલવાડ ચાવડાઓ પાસેથી લીધું એટલે ચાવડાઓ પણ કચ્છમાં ઉતર્યા અને મૂળરાજ ઉપર અને ભીમદેવ ઉપર જ્યારે બ્હારનું દબાણ થયું ત્યારે તેઓ પણ કંથકોટમાં ભરાયા હતા.

કાઠીઓ અને આહીરો પછી સમા રજપુતો સિંધમાંથી જ સિંધમાં મુસલમાનોનું જોર થતાં ઇ સ ૭૧૨ થી ૧૦૫૧ સુધીના ગાળામાં જુદે જુદે વખતે જુદા જુદા ટોળામાં કચ્છમાં ઉતર્યા છે. (જુઓ બોમ્બે ગેઝીટીઅર VolV p 132 133) અને છેવટ ૧૪ મા ૧૫ મા શતકમાં કચ્છમાં સમાનું બહુ જોર થતાં કાઠીઓને કાઠીઆવાડમાં ઉતરી જવું પડયું. કચ્છની લુવાણા, ભાટીયા વગેરે બીજી ઘણી વસ્તી સિંધમાંથી ઉતરી છે. કચ્છની વસ્તીનો કેટલોક ભાગ મારવાડથી પણ આવ્યો હોવાનો સંભવ છે

કચ્છનો હાલનો રાજવંશ જાડેજા કહેવાય છે. જામનગર, રાજકોટ, ગોંડલ, મોરબી વગેરેના જાડેજા રાજવંશો મૂળ કચ્છના ફાંટાઓ જ છે. આ જાડેજાઓ પોતાને યાદવ ગણે છે અને પોતાની વંશાવળીને શ્રી કૃષ્ણ સાથે સાધી દેવાનો પ્રયત્ન કરે છે પણ યદુના વંશજો— યાદવો શ્રી કૃષ્ણના વંશજો હોના જોઇએ એતો પાછલા વખતની ભ્રાંતિ છે. પુરા-

ણોમાં યદુના વંશજોના ઘણા ફાંટાઓ બનાવ્યા છે. કચ્છના જાડેજાઓની વંશાવળીમાં શ્રી કૃષ્ણના, સામ્બ, સામ્બના ઉષ્ણિક અને ઉષ્ણિકથી ૧૩૫ મી પેઢીએ દેવેન્દ્રને ગણાવેલ છે, આ દેવેન્દ્રને કેટલાક મ. ૩૭૮ ની આસપાસ મુકે છે. આ દેવેન્દ્રને ચાર પુત્રો થયા. (૧) અશ્વપતિ (૨) ગજપતિ (૩) નરપતિ (૪) ભુપતિ આમાથી નરપતિએ ગઝનીની ગાદી મેળવી અને પોતે જામ નામ ધારણ કર્યું, આ નરપતિને સમા નામે પુત્ર થયો. સમાએ સિંધદેશ છતી લીધો

આ વંશાવળીમા ઐતિહાસિક તથ્ય એટલું જ લાગે છે કે સમા રજપૂતો સિંધમા બ્હારથી આવ્યા હોવા જોઇએ. આ સમા રજપુતોમાંથી જાડેજા નીકળ્યા જાડેજા નામનુ મૂળ નીચે પ્રમાણે કહેવાય છે. સમા જામથી દશમો જામ લાખીઆર થયો, તેણે સોંધમા નગરઠઠ્ઠા વસાવ્યું. આ લાખીઆરથી આઠમો જામ જાડો થયો અને જાડાનો દત્તક દીકરો જામ લાખો થયો. અને તે જાડાનો દત્તકપુત્ર હોવાથી જાડેજો (જાડાનો-કચ્છી) કહેવાયો અને ત્યારથી એના વંશને જાડેજા કહેવાવા લાગ્યા. જામ લાખીઆરની પ્હેલાના અને પછીનાં નામો વંશાવળીમાં આપેલાં મળે છે. પણ એમા વિશ્વાસ રાખવો મુશ્કેલ છે. પણ આ જામ લાખો સાચો ઐતિહાસિક પુરૂષ હોય તો પણ એ ક્યારે થયો? આ પ્રશ્નનો સાચો જવાબ આપી શકાય એટલો કચ્છના ઇતિહાસનો અભ્યાસ હજી થયો નથી. કચ્છનો ઇતિહાસ પં. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીએ અને બર્જેસ સાહેબે વર્ષો પહેલાં કહેલુ તેમ હજી સાવ અંધારામાં છે એટલે જામ લાખા ફુલાણીનો સમય નક્કી કરવો કઠણ થઇ પડયો છેઃ સિંધની તવારીખો લખનારા મુસલમાન લેખકોનાં તથા બારોટોનાં પરસ્પર વિરુદ્ધ કથનોમાંથી કાંઇ પત્તો લાગતો નથી. જેમ્સ બર્જેસ સાહેબ ખૂબ મથન કર્યા પછી જાડેજા લાખાને વિ. સં. ૧૪૦૬ માં મુકે છે. (જુઓ-Report on the entiquities of Kathiawad & Kachh. p. 199) બોમ્બે ગેઝીટીઅર એને અનુસરે છે (જુઓ vol. V. p. 134) અને

બર્જેસ કહે છે તેમ સં. ૧૪૮૬ માં થઈ ગયો હોય, તેનો પાંચમો પુર્વજ જામ ગોડાણો સં. ૧૩૦૭ માં થયો હોય તો તે પહેલાંનાં ત્રણસો વર્ષમાં જામ ફુલાણીથી જામ ગોડાણા સુધી કોણ કોણ જામ થયા એ વિષે ઐતિહાસિક માહિતી મળવી મુશ્કેલ છે. કારણ કે કચ્છમાં પ્રાચીન ઉત્કીર્ણ લેખો ઉપલબ્ધ થયા જણાતા નથી, એટલે દંતકથાઓ જ બાકી રહે છે. કદાચ મૂળરાજ સામે લડનાર જામ ફુલાણી અને હાલના વંશનો મૂળ પુરુષ જામ જાડેજો એક વશના ન પણ હોય. ટુ કામા કચ્છ રાજ્યનો સાચો ઇતિહાસ જામ હમીરથી અને વિ. સં. ના ૧૬મા શતકથી શરૂ થાય છે. આ હમીરજીને મારીને જામ હાલાના વશજ અને જામનગરની ગાદીના સ્થાપનાર જામ રાવળે કચ્છ પડાવી લીધેલું તે હમીરજીના પુત્ર રાઓ ખેંગારજીએ અમદાવાદના સુલતાનની મદદથી પાછુ લીધું અને આ ખેંગારજી (વિ. સં. ૧૫૬૬ થી ૧૬૪૨) ના વખતમાં કચ્છ દેશની વર્તમાન સ્થિતિનો આરંભ થયો. આ ખેંગારજીએજ સં. ૧૬૦૨ માં અંજાર ગામની, સં. ૧૬૦૫ માં ભુજનગરની અને સં. ૧૬૩૬ માં રાવર (માંડવી) બંદરની સ્થાપના કરી. આ રાઓ ખેંગારના ત્રાસથી જામરાવળને કચ્છ દેશ છોડી હાલારમાં આવવું પડયું અને તેણે સં. ૧૫૯૬ માં જામનગર વસાવ્યું.

હાલનું કચ્છની રાજ્યધાનીનું શહેર ભુજ સં. ૧૬૦૫ માં વસાવનાર ખેંગારજીથી સોળમા હાલના મહારાજાધિરાજ મહારાઓ શ્રી ખેંગારજી (ત્રીજા) સં. ૧૯૩૨ માં ગાદી ઉપર બેઠા છે.

નારાયણ સરોવર—કચ્છમાં બેજ મોટાં સ્થાનો છે. નારાયણ સરોવર અને કોટેશ્વર. આ બેય સ્થાનો કાઠીઆવાડનાં ગિરનાર, પ્રભાસ અને દ્વારકા જેવાં પ્રાચીન કે ભારતવિખ્યાત નથી. તેમ તદ્દન આધુનિક પણ નથી. નારાયણ સરોવર વિષે જૂનામાં જૂનો ઉલ્લેખ શ્રીમદ્ ભાગવતમા મળે છે. જે કથાપ્રસંગમાં આ ઉલ્લેખ આવે છે તે કથા વાયુ, વિષ્ણુ વગેરે બીજાં જૂનાં પુરાણોમાં છે પણ તેમાં નારાયણ સરોવરનો ઉલ્લેખ નથી અને શ્રીમદ્ ભાગવતમાં તથા તે પછીના બ્રહ્મવૈવર્ત

મા છે એ જોતા ભાગવતને નવમા શતકમા રચાયુ માનીએ (જુઓઃ ભાગવતનો સમય પુરાતત્ત્વ પુ ૫ અ. ૨) તો આ નારાયણુ સરોવર એ પ્હેલાના સૈકામા તીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયુ હોવું જોઇએ આથી વધારે ચોક્કસ રીતે નારાયણુ સરોવરનો સમય નક્કી કરવાનું કોઇ સાધન નથી

શ્રીમદ્ ભાગવતમા નીચે પ્રમાણે કથા છે —દક્ષપ્રજાપતિએ હર્યશ્વ નામના દશ હજાર પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા અને તેઓને પ્રજા ઉત્પન્ન કરવા માટે કહ્યુ, પણુ આ હર્યશ્વો પશ્ચિમ દિશામા ચાલ્યા ગયા (જુઓ મા ૬ ૫ ૧, ૨) અને પશ્ચિમમા નારાયણુસરોવર નામનુ તીર્થ છે, જ્યા સિન્ધુ અને સમુદ્રનો મુનિઓ અને સિદ્ધોએ સેવેલો સગમ થાય છે, ત્યા તપ કરવા લાગ્યા

तत्र नारायणसरस्तीर्थं सिन्धुसमुद्रयो ।
सङ्गमो यत्र सुमहन्मुनिसिद्धनिषेवितम् ॥

....

तेपिरे तप एवोग्रम् मा. ६. ५. ३., ५

આ વર્ણન હાલના નારાયણુ સરોવરનુ જ છે જો કે અત્યારે નારાયણુ-સરોવર આગળ સિન્ધુ અને સમુદ્રનો સગમ નથી થતો, પણુ સિન્ધુના મુખો ઘણા છે અને એ જૂના કાળમા ફરતા રહ્યા છે વળી જે કોરી નદીના મુખ આગળ નારાયણુસર છે તે કોરી સિન્ધુનો એક ફાટો જ છે એ જોતા ભાગવતકારે સિન્ધુ અને સમુદ્રના સગમ આગળ નારાયણુસર છે એમ કહ્યુ એ વ્યાજબી લાગે છે

ભુજથી ૮૧ મૈલ છેટે રણુમાં કોરીના મુખ આગળ નારાયણુ સરનામનું નાનું ગામ છે ગામ પાસે નારાયણુ સરોવર તળાવ છે યાત્રાળુઓ એમાં સ્નાન કરે છે નારાયણુ સર ગામમા મધ્યમા સાત મદિરો છે, અને તેને ફરતો કોટ છે આ કોટની આસપાસ ગામ લોકોનાં ઘરો છે નારાયણુ સરોવર પાસે આદિનારાયણુનું મદિર જૂના કાળમાં હતું તે પ્હેલાં કાનફટા બાવ

ના હાથમાં હતું. એની પાસેથી નારણગર નામના અતીતે સં. ૧૬૦૭માં લઈ લીધું. આ નારણગરે તળાવની આસપાસ ઘાટ અને તળાવને પગથીઆં બાંધ્યાં. પછી કચ્છના ગઓ દેશળજીની રાણી મહાકુંવરે (ઇ. સ. ૧૭૧૮ થી૧૭૪૧) દ્વારકાના પૂજારીઓ સાથે ન બનવાથી એની હરીફાઈમાં નારાયણ સરતીર્થનો મહિમા વધારવા અહીં મોટાં મંદિરો બંધાવ્યાં. પ્હેલાં દ્વારકાના મંદિરના ઘાટનાં લક્ષ્મીનારાયણના અને ત્રીકમજીનાં મંદિરો બંધાવ્યા. પછી આદિનારાયણનુ, ગોવર્ધનનાથનુ, દ્વારકાનાથનું અને લક્ષ્મીજીનુ એમ ચાર મંદિરો બંધાવ્યાં. અને પાછળથી સં. ૧૮૮૫ માં એજ કોટમાં કલ્યાણરાયનું મંદિર બંધાયું.

આ મંદિરોને રાજ્ય તરફથી જમીનો, ગામ વગેરે મળેલ છે.

કોટેશ્વર—આ નારાયણસરથી આગળ દરીઆકાંઠે બંદર છે પણ ભરતી વખતે બેટ બની જાય છે. આ બંદર પ્રસિદ્ધચીની યાત્રાળુ હુયાનચંગને જાણીતું હતું એમ મનાય છે. એ વખતે આ સ્થળે શૈવ મંન્દિર અને પાશુપત સાધુઓ હોવાનુ હુયાનચંગના વર્ણન ઉપરથી લાગે છે. આ બંદરની પ્રાચીન મહત્તા નાશ પામી છે. ગામથી કોટેશ્વરનું મંદિર એક મૈલ છેટે ટેકરા ઉપર આવેલું છે. દરવાજા ઉપરના એક લેખપરથી હાલનું મંદિર સં. ૧૮૭૭માં બંધાયું છે. આ સ્થળનું પ્રાચીન મંદિર તદ્દન નાશ પામ્યું છે. અને એની કશી નીશાનીઓ નથી જળવાઇ. અત્યારે કોટેશ્વર અને નીલકંઠ બે શૈવ મંદિરો ફક્ત છે. પણ નારાયણ સર પણ એક કાળે કાનફટા બાવાઓનાં હાથમાં હતું એ જેતાં કોટેશ્વર જૂના કાળમાં મોટું તીર્થ હશે અને એ મંદિરના પાશુપત આચાર્યોનું જોર હશે એમ લાગે છે. મતલબકે નારાયણ સરોવર પ્હેલાં સરોવર તરીકે પ્રસિદ્ધ અને તીર્થ રૂપ થયું, પછી એ શૈવ તીર્થ થયું અને છેવટ વૈષ્ણવ તીર્થ થયું છે.

આ શિવાય કચ્છમાં ભદ્રેશ્વરમાં જૈન મંદિરના અવશેષો વગેરે જૂની નિશાનીઓ મળે છે, ભુવડમાં ૧૩મા શતકના એક મંદિરનું ખંડેર છે. પણ

ભુજથી ૧૩ મૈલ ઉપર ખેડ કોટમાં એક પ્રાચીન શર મંદિર છે, જેને બર્જેસ દશમા શતકનું ધારે છે. (Antiquities of Kathiawad & Kachh p. 212) અને રણને કાંઠે કોટાઇ નામના જૂના ગામમાં એક પ્રાચીન સૂર્ય મંદિર છે. આ મંદિર રા લાખા ફુલાણીનું કહેવાય છે. અને દંતકથા પ્રમાણે લાખા ફુલાણીની રાજધાની અમુક વખત સુધી આ ગામમાં હતી. બર્જેસ આ મંદિરને દશમા શતકના પહેલા ભાગનુ ધારે છે (એજન પા ૨૧૪). એ જોતાં આ સૂર્ય મંદિરવાળો લાખો ફુલાણી એજ મૂળરાજ સોલંકી સામે લડનાર લાખો ફુલાણી હોવો જોઇએ.

પરિશિષ્ટ

ગુજરાતનાં તીર્થ સ્થાનોનુ વર્ણન અહીં પુરું થાય છે. પણ ગુજરાતમાં અહીં વર્ણવ્યાં છે એટલાં જ તીર્થો છે અથવા એજ મોટાં તીર્થો છે એમ વિવક્ષિત નથી. આપણી તીર્થ ભાવના ભક્તિ પ્રધાન છે એટલે જેની જેના ઉપર ભક્તિ તેને મન તે મોટું તીર્થ. પણ આ વર્ણનમાં તો મે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ પ્રધાન રાખી છે. દા. ત મોઢેરામાં મોઢેશ્વરીમાતા છે, જેનાં દર્શન કરવા મોઢ લોકો હજી જાય છે અને જે મોઢેશ્વરી માતાની ભક્તિથી મોઢોએ બંધાવેલ ધર્મશાળામા મોઢેરાનુ સૂર્ય મંદિર જોવા જનારાઓને ઉતરવાનું મળે છે તે મોઢેશ્વરી માતાનો ઉલ્લેખ પણ નથી કર્યો અને મોઢેરાના જે સૂર્ય મંદિરની અત્યારે પૂજ્ય સ્થાન તરીકે લોકોના મનમાં કાંઇ કિંમત નથી તેનું વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે. છતાં હાલના ગુજરાતનાં મુખ્ય તીર્થો દ્વારકાં, સિદ્ધપુર, ગિરનાર, શત્રુંજય, વગેરેનું વર્ણન કર્યું જ છે, પણ તેમાયે મુખ્યત્વે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ રાખી છે.

વળી આ ગ્રંથને સંપુર્ણ કરવાનો પ્રયાસ નથી કરી શકયો. ખાસ તીર્થસ્થાન નહીં પણ અતિ પ્રાચીન હોય એવાં ઘણાં નાનાં ગામો ગુજરાત

કાઠીઆવાડમાં છે અને આવાં ગામોમાં એકાદ દેવમંદિર હોવાનો સંભવ ખરો એ જોતાં કોઇક કાળે આસપાસના પ્રદેશમાં એ પ્રાચીન ગામે તીર્થપદ પ્રાપ્ત કર્યું હોય એ બનવા જોગ છે. પણ આવાં પ્રાચીન ગામોની નોંધ જુદી થાય એજ ઇષ્ટ લાગે છે અને એવી એક નોંધ તૈયાર થઇ પણ છે.

પણ પ્રાચીનતાના કશા ખાસ દાવા વગર ઘણાં દેવસ્થાનો આસપાસના અમુક લોકોમાં માન્ય થઇ જાય છે એવુ જોઇએ છીએ. આવા સ્થાનો એના ઉપરની ભક્તિવાળા લોકો માટે તીર્થ પણ ગણાય. પણ આવાં સ્થાનોની સંખ્યા કદાચ મોટી નીકળે અને એ સ્થાનોનું વર્ણન કરવા માટે અહીં જગ્યા નથી.

પણ કેટલાક સ્થાનો કાંઇક વધારે પ્રસિદ્ધ હોવા છતાં એનું વર્ણન ઉપર નથી આવ્યુ એટલે એવા કેટલાક સ્થાનોની ટુકી નોંધ અહીં પરિશિષ્ટમાં કરી છે.

ઉંટડીઆ મહાદેવ—ઉંટડીઆ મહાદેવ વાત્રક નદીને કાંઠે છે, તે તીર્થસ્થાન ગણાય છે કપડવંજથી પાંચ ગાઉ દૂર આ સ્થાન છે. ગામથી દૂર વાત્રકને કાંઠે જંગલમા કેદારેશ્વર મહાદેવ છે. અને ઉંટડીઆ અથવા ઉત્કંઠેશ્વર મહાદેવનુ દેવાલય એક ટેકરા ઉપર છે. મંદિરની આસપાસ ધર્મશાળાઓ છે.

અહીં શ્રાવણ માસમાં મેળો ભરાય છે. તથા સિંહના બૃહસ્પતિ બેસતા તથા ઉતરતા મહાદેવ ઉપર ધજા ચડે અને ઉતરે ત્યારે મોટો મેળો ભરાય છે. અહીં આગળ શેઢી નદી વાત્રકને મળે છે.

ઉમાદેવી— મહેસાણેથી ૧૩ મૈલ ઉપર ઉંઝા સ્ટેશન આવે છે. આ ઉંઝા ગામ ને ઉમાપુર કહે છે અને ગામમાં ઉમાદેવીનું મોટું મંદિર છે. આ ઉમાદેવી કડવા કણબીઓની કુળદેવી છે. કડવા કણબીઓમાં બાર બાર વર્ષે લગ્નો થાય છે અને એ લગ્નો ક્યારે કરવાં તેની ચીઠ્ઠી આ ઉમાદેવીમાં થાય છે.

ઉંઝામાં કડવા તેમજ લેઉઆ કણબીની વસ્તી વધારે છે.

ખંભાત—આણંદથી ખંભાત જવાય છે ખંભાતના અખાત ઉપર જ આ ખંભાત શહેર છે. મહીનદી અહીં આગળ ખંભાતના અખાતને મળે છે. જૂના કાળમાં ખંભાત બંદર બહુ પ્રખ્યાત અને મોટું બંદર હતું અને ખંભાતના વેપારનું ગુજરાતમાં મોટું સ્થાન હતું.

વચલા કાળમાં ખંભાત તીર્થ તરીકે પણ પ્રસિદ્ધ થયું હતું. પુરાણોમાં ખંભાતને સ્તંભતીર્થ કહ્યું છે. સ્કદ પુરાણના કૌમારિકાખંડમાં મહીસાગર અને સ્તંભ તીર્થનો મહિમા વિસ્તારથી વર્ણવ્યો છે. અને ખંભાત બંદર નવમા દશમા શતકમાં સારી પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું છે એ જોતા તથા સ્કંદપુરાણમાં ૧૧ મા ૧૨ મા, ૧૩ મા શતકના અને કવચિત્ તે પછીના બનાવોનાં પણ વર્ણનો મળે છે, એ જોતાં ખંભાત દશમા ૧૧ મા શતકોમાં મોટું તીર્થ ગણાતું હશે જુનું ખંભાત અને તેને તીર્થ કરનાર મંદિરો વગેરે બધું નાશ પામ્યુ છે. અત્યારે એ મોટું બંદર પણ નથી, માત્ર મધ્યમ વસ્તીનું ગુજરાતનુ એક શહેર છે.

ખોરાસા—સોમનાથ પાટણથી બાર મૈલ છેટે ખોરાસા ગામ છે. આ ગામમાં પ્રાચીન કાળમા એક સૂર્યમંદિર હતું. આ સૂર્યમંદિરના જીર્ણોદ્ધારની પ્રશસ્તિનો એક લેખ વિ. સ. ૧૪૪૫ નો ચોરવાડના નાગનાથ મહાદેવના મંદિરમાં છે.

ગોપનાથ—ઇ. સ. સોળમા શતકના આરંભમાં રાજપીપળા શાખાના ગોહીલ રાજા ગોપસિંહજીએ આ મહાદેવની સ્થાપના કરેલી કહેવાય છે. પણ નરસિંહ મહેતાએ ગોપનાથ મહાદેવની ભક્તિ કરી હતી એ દંતકથા સાચી હોય તો આ મહાદેવ પણ વિ. સં. ૧૫ મા શતકથી પ્રાચીન હોવા જોઇએ. જો કે ગોપનાથની ખાડી તો ઘણા પ્રાચીન કાળથી પ્રસિદ્ધ છે. પેરીપ્લસમાં ગોપનાથનું નામ પપીક (Papike) મળે છે. આ મંદિરની સ્થાપના પ્હેલાં આ સ્થળે અને તેની આસપાસ જંગલ હતું. અને આ પ્રદેશ વાજાઓને તાબે હતો.

ભાવનગરના ગોહીલ રાજાઓનો ગોપનાથમાં બ્રહ્મકુંડ આગળ બાળ-મોવાળા ઉતરાવવાનો નિયમ છે સ્થળ રમણીય છે અને હવા આરોગ્યકર છે. આ સ્થળે ધર્મશાળા અને દરબારી ઉતારો પણ છે.

તરણેતર—થાનથી થોડે છેટે તરણેતર નામનુ પ્રખ્યાત જૂનું શિવ મંદિર છે. તરણેતર ત્રિનેત્રેશ્વરનુ અપભ્રંશ છે. તીર્થ તરીકે ત્રિનેત્રેશ્વરનું વર્ણન સ્કંદ પુરાણના પ્રભાસ ખંડમા મળે છે

તળાજા—તળાજા ટેકરી ઉપરના જૈન મંદિર માટે પ્રસિદ્ધ છે. પણ ટેકરીની બૌદ્ધ ગુફાઓ પ્રાચીન છે, ઘણુ કરી વલ્લભી સમયની છે.

થાન—અહીં પણ એક જૂનુ સૂર્ય મંદિર હતુ, જેને ઇ. સ. ૧૬૬૦માં ગુજરાતના સુબા કારતબખાને તોડી નાખ્યું હાલ! મંદિર જૂના મંદિરને ઠેકાણે બંધાયું છે. થાન વાસુકી–સર્પોના રાજા–ના મંદિર માટે ખાસ પ્રખ્યાત છે. થાનમા નાનાં નાનાં સુંદર તળાવો પણ છે. થાન પાસે એક બે ઉના પાણીનો ઝરાઓ છે.

તુલશીશ્યામ—ઉનાથી ૨૭ મૈલ ઉત્તરે ગિરમા તુલસી શ્યામ નામનું સ્થાન છે. અહીં ગરમ પાણીના ઝરાના પાણીથી ભરાતા સ્નાન કુંડો છે. પુરાણોમાં આ સ્થાનનું તપ્તોદક નામ મળે છે. તપ્તોદકમાં સ્નાન કરીને તલસ્વામીના દર્શન કરવાં (પ્રભાસખંડ–સ્કંદ પુરાણ).

આ સ્થાનના મહીમા માટે નીચેની કથા કહેવાય છે; તુલસીનો વર શંખચૂડ નામનો દૈત્ય દીવ (જાલંધર બેટ)માં રહેતો હતો, આ દૈત્યને એવું વરદાન હતું કે જ્યાં સુધી એની પત્ની પવિત્ર રહે ત્યાં સુધી શંખચૂડ મરે નહીં એટલે એ દૈત્ય કોઇ દેવથી જીતાયો નહીં, છેવટ શ્રીકૃષ્ણે એના વરનુ રૂપ લઇને તુલસીને ભ્રષ્ટ કરી, પરિણામે જાલંધર મરાયો, અને તુલસી કૃષ્ણને પથ્થર થવાનો શાપ આપી સતી થઇ. ત્યારથી વિષ્ણુ શાલીગ્રામ રૂપે પૂજાય છે. અને તુલસી વિષ્ણુપ્રિયા થઇ છે.

ગોરખમઢી—સોમનાથ પાટણથી પૂર્વમાં નવ મેલ છેટે ગોરખમઢી નામનું કાનફટા બાવાઓનું મુખ્ય સ્થાન છે. આ કાનફટા બાવાઓના મહંતો નાથજી કહેવાય છે અને આ નાથ સંપ્રદાય મત્સ્યેન્દ્રનાથ અને ગોરખનાથથી ચાલ્યો કહેવાય છે. આ સ્થળે એક ગુફામાં ગોરખનાથ અને મત્સ્યેન્દ્રનાથની મૂર્તિઓ છે.

જડેશ્વર—કાઠીઆવાડમાં વઢવાણથી રાજકોટ જતી ગાડીમાં વાંકાનેર સ્ટેશન આવે છે. આ વાંકાનેર ગામથી થોડે છેટે ટેકરા ઉપર જડેશ્વર મહાદેવનું દેવાલય છે. આ જડેશ્વરની કાઠીઆવાડના આ ભાગમાં ઠીક માન્યતા ચાલે છે. જડેશ્વરનો મહિમા કહેનારી કથામાં કહ્યું છે કે જામનગર રાજ્યના મૂળ પુરુષ જામ રાવળને જડેશ્વરે પ્રસન્ન થઇને હાલારનું રાજ્ય આપ્યું.

ઇન્ડેક્સ

સ્થાનનું નામ	પાન
અક્રૂરેશ્વર	૨૫
અચળગઢ	૧૪૨, ૧૪૪
અજન્તા	૬
અજમેર	૧૭૫
અણહીલવાડ	૨૬, ૨૮, ૪૨, ૪૪, ૫૩
અપરાન્ત	૪૦, ૬૯
અફ્ઘાનીસ્તાન	૨૭
અમદાવાદ	૧૭, ૨૭, ૨૮, ૩૦, ૭૪, ૧૨૩ ૧૩૫, ૧૬૯
અમરકંટક	૧૯, ૨૨
અમરનાથ	૧૨૯
અરબસ્તાન	૧૭
અર્બુદપર્વત	૧૨, ૯૩
આણંદ	૧૭
આનર્ત	૩૯, ૬૮
આબુ	૧૪, ૧૭, ૪૭, ૧૦૫, ૧૨૭, ૧૪૧ થી ૧૫૩
આભપરા (બરડાનું શિખર.)	૧૧૨
આમોદ	૨૫

સ્થાનનું નામ	પાન
આરમડા	૭૪, ૭૫, ૮૧
આરાસુર	૯૧, ૯૨, ૯૩
આશ્રમેશ્વર	૨૫,
ઇડર	૧૩૬, ૧૩૮, ૧૩૯
ઇન્દ્રપ્રસ્થ	૭૩
ઇસણાવ	૧૦૭
ઉજ્જયની (ઉજ્જેન)	૨, ૨૭, ૪૬ ૪૭
ઉડીઆ	૧૪૦
ઉંટણીઆ મહાદેવ	૧૯૦
ઉદેપુર	૧૩૮
ઉમરવાણ	૯૮
ઉમાદેવી	૧૯૦
ઓખામંડળ	૭૨, ૭૩, ૭૪ ૭૫ વગેરે
ઓર નદી	૩૫
અંકલેશ્વર	૧૭, ૨૫, ૩૨
અંબાજી	૧૪, ૧૭ ૯૧ થી ૯૪
કચ્છ	૩૭, ૫૮, ૧૮૩
કનોજ	૫૭, ૧૨૬
કંથકોટ	૧૨૬

સ્થાનનું નામ	પાન
કપડવંજ	૧૩૦
કપિલાશ્રમ	૫૪, ૫૫, ૬૬
કંમોઇ	૫૮
કરનાળી	૧૭, ૩૩, ૩૫, ૪૬
કરોદ	૩૧
કર્ણાટક	૧૪૦
કલ્યાણકટક	૫૬
કાંચી	૯
કાટેલા	૧૨૦
કાઠીઆવાડ	૧૪, ૧૮, ૨૬, ૩૭, ૩૮ વગેરે.
કારવણ	૪૬, ૫૦
કાવી	૩૧
કાશી	૩, ૨૧, ૬૧
કાશ્મીર	૧૨૬
કોટેશ્વર	૧૧૧, ૧૧૩
કોટેશ્વરી નદી	૧૧૩, ૧૧૪
કુંભારીઆ	૯૩
કુશસ્થળી	૬૮, ૧૫૪
કુશીનારા	૬
કોકણ	૨૩, ૨૬
કોટેશ્વર	૧૮૮
ખંભાત	૩૭, ૧૭૮, ૧૯૨
ખેડો	૧૮૯

સ્થાનનું નામ	પાન
ખેડબ્રહ્મા	૧૩૩ થી ૧૩૬
ખેડા	૧૨૩
ખેરાળુ	૧૯૧
ગંગા	૭, ૮, ૨૦, ૪૩
ગઢડા	૧૮૧
ગબ્બર ગઢ	૯૪, ૧૪૨
ગયા	૫૪, ૫૫, ૬૧
ગિરનાર	૧૩, ૧૪, ૧૭, ૬૯, ૯૪, ૧૦૫ ૧૪૦, ૧૫૪ થી ૧૬૫
ગિરિનગર	૭૦, ૭૧, ૮૪, ૧૫૪ વગેરે.
ગીર	૭૫
ગોંડલ	૧૪, ૧૧૯
ગોદાવરી	૬૧
ગોધ્રા	૮૯
ગોપ	૧૧
ગોપનાથ	૧૯૧
ગોપીતળાવ	૮૩
ગોમતી	૭૮, ૮૮, ૯૯
ગોરખમઢી	૧૯૨
ગોલઆવતી(ગોલેલ)	૨૫
ઘર્ઘર	૫૪
ઘુમલી	૧૦૭, ૧૦૮,

સ્થાનનું નામ	પાન	સ્થાનનું નામ	પાન
	૧૧૦, ૧૧૫, ૧૧૬ વગેરે	ઢાંક	૧૧૬
		તળાજ	૧૩૬
ચન્દ્રાવતી	૯૪, ૧૪૨, ૧૪૩, ૧૪૫	તરણેતર	૧૯૨
		તળાજા	૧૯૨
ચાણોદ	૧૭, ૩૩, ૩૪ વગેરે	તાપી	૨૩
		તારંગા	૧૫૩
ચાંપાનેર	૯૫, ૯૬, ૯૮ વગેરે.	તુલશીશ્યામ	૩૮, ૧૯૩
		ત્રિનેત્રેશ્વર	૧૯૨
ચિતોડ	૧૭૫, ૧૭૮	થ ણેશ્વર	૫૪
છાયા	૧૧૮, ૧૧૯	થાન	૧૨૩, ૧૯૨
છોટાઉદેપુર	૧૦૦	થાનકડોરણા	૧૧૭
જડેશ્વર	૧૧૫, ૧૯૨	દર્ભપુર (દભોઈ)	૧૨૬
જબનપુર	૧૯	દક્ષિણાપથ	૨૭
જગ્ઘુસર	૨૫	દાંતા	૮૪

સ્થાનનું નામ	પાન
નવસારી	૧૭
નવાનગર(જામનગર)	૭૪, ૧૦૭, ૧૧૮.
નાગના	૧૧૫, ૧૧૬
નાઘેર	૩૮, ૪૭ (ટી)
નારાયણસર	૧૮૬
નાશિક	૩
પંચમહાલ	૧૦૧
પાટણ	૧૭, ૫૯, ૬૧, ૧૨૨, ૧૨૭ ૧૪૭
પાલીતાણા	૩૧,૧૪૩,૧૬૬
પાવાગઢ	૯૫ થી ૧૦૬
પિંડતારક(પિંડારક)	૧૨, ૮૩
પિંડારક	૮૩
પીપળાવ	૧૦૭
પુષ્કર	૩, ૪, ૧૨
પુષ્પાવતી નદી	૧૨૨
પેટલાદ	૧૦૭
પૈઠણ	૨૭
પોત્રીસા	૭૫
પોરબંદર	૭૪, ૭૬,૧૦૮, ૧૧૫, ૧૧૯
પ્રભાસ	૧૨, ૧૩, ૧૪, ૨૪, ૩૮, ૬૯
પ્રયાગ	૩, ૧૨
પ્રાંતિજ	૧૩૫
બરડો.	૪૪, ૯૪, ૧૦ ૧૧૧, ૧૧૪.
બરવાળા	૭૫
બહુચરાજી	૧૪, ૧૭, ૧ ૧૦૭
બીલેશ્વર	૪૪,૧૧૧,૧
બીલેશ્વરી નદી	૧૧૨
બુદ્ધગયા	૬
બેટદ્વારકા(શંખોદ્ધારબેટ)	૮૧, ૮ ૮૩, ૧૧૬
ભદ્રેશ્વર	૧૮૮
ભરૂકચ્છ (ભરૂચ)	૧૮
ભરૂચ	૧૭ ૧૯થી
ભાડભૂત	૩૨
ભાણવડ	૧૦૭, ૧૧૭
ભાદર નદી	૩૮
ભાવનગર	૧૭
ભિન્નમાળ	૧૪, ૧૨૫
ભીટા	૯
ભીનોડા	૧૩૬
ભુવડ	૧૮૮
ભૃગુતીર્થ (કક્ષેત્ર) (ભરૂચ)	૯,૧
ભૃગુપુર (ભરૂચ)	૧૯

થાનનું	પાન	સ્થાનનું નામ	પાન
મગધ	૧૪૦	મોરબી	૧૦૯, ૧૧૫
મથુરા	૧૦,૩૯,૬૯,૧૪૦	યમુના	૨૧
મહોદ્ર	૨૨, ૨૯	રણ ય મોગ	૫૮
મહી	૨૩	રક્ષાપુર	૮૯
મહીમપુર	૧૭૧	રાજકોટ	૧૧૧
મહીકાંઠા	૧૮, ૧૩૬,૧૩૮	રાણપુર	૧૧૮
મહેસાણા	૧૦૬,૧૯૦	રામગિરિ	૮
માગરોળ	૩૮	રાયગઢ	૧૦૩
માંડલ	૫૮	રૂપેણનદી	૧૨૨
માતૃગયા	૫૩, ૫૪	રેવતાચળ	૪૦,૬૯
માધવપુર	૩૩	રેવા	૧૯
માલસર	૩૩	લાટ.	૨૩, ૨૪ વગેરે
માળવા	૧૪, ૨૦, ૨૩,	સોહગઢ	૧૦૩
	૪૯, ૬૪	વડતાલ	૧૮૨
માહિષ્મતી	૨૪	વડનગર	૧૩૦
મીયાણી	૧૧૫, ૧૧૭	વડાલી	૧૩૬
મુંબઇ	૨૮, ૧૧૧ ૧૬૮	વડોદરા	૧૭, ૯૬
મુર્શિદાબાદ	૧૭૬	વઢવાણ	૧૭, ૧૪૦
મૂળદ્વારકા	૧૨૦, ૧૯૩	વણથલી	૧૧૪
મેવાડ	૪૭, ૧૩૬, ૧૩૮	વર્નેરા (વસનેર)	૨૫
મેશ્વોનદી	૧૩૬	વલ્લભીનગર	૭૧, ૧૭૯
મોડપર	૧૧૨	વાકાનેર	૧૧૫
મોડાસા	૧૩૬	વાગરા	૨૫
મોઢેરા	૧૪,૧૭,૧૦૬,	વાત્રકનદી	૧૩૮
	૧૨૧ થી ૧૩૨	વિજાપુર	૧૩૫

સ્થાનનું નામ	પાન
વિંધ્યાચળ	૨૦
વિરમગામ	૧૭
વિશ્વામિત્રી	૧૭, ૩૩, ૧૦૩, ૧૦૫
વિસનગર	૯
વેરાવળ	૩૯, ૪૦, ૪૯
વૃંદાવન	૧૦, ૭૨
શંખોદ્ધાર	૮૨
શત્રુંજય	૧૬૬ થી ૧૮૦
શામળાજી	૧૩૬, ૧૩૭
શિરીઅપત્ર	૨૫
શિરોદ્રા	૨૫
શીગામ	૨૫
શીતોર	૩૩
શીરોહી	૧૩૮
શીહુગ્રામ	૨૫
શુકલતીર્થ	૧૭, ૨૪, ૩૧, ૩૨
શેત્રુંજો	૧૪, ૧૭, ૧૬૬ થી ૧૮૦
શ્રીનગર	૨૨, ૧૦૮, ૧૧૫
શ્રીનાથજી	૧૦-
શ્રીસ્થલ	૫૫
સખપુર	૧૧૧
સમાણા	૧૧૪
સરથુઆ (સુરથાન)	૨૫
સરસ્વતી નદી	૫૪, ૫૫

સ્થાનનું નામ	પાન
સાંચી	૭
સાબરમતી	૧૩૫, ૧૩૮
સિદ્ધપુર	૧૪, ૧૭, ૪૭, ૪૮, ૫૩ થી ૬૭ ૧૩૦
સિંધ	૭૩. ૧૦૮, ૧૧૮, ૧૮૪
સિંહગઢ	૧૦૩
સુઇ	૮૯
સુદામાપુરી (પોરબંદર)	૭૯, ૧૧૯
સુરત	૧૭, ૨૮, ૩૦ ૯૦, ૧૭૧
સુરપાણેશ્વર	૧૭, ૩૬
સુરાષ્ટ્ર	૨૪, ૩૬, ૩૮
સુર્પારિક (સોપારા)	૨૩, ૨૪
સુત્રાપાડા	૧૯૩
સોમનાથ	૩૬ થી ૫૩
સોરઠ	૩૭, ૮૮ વગેરે
હડાળા	૧૫૦
હડીઆ (બરડાનું શિખર)	૧૧૨
હરદ્વાર	૩
હસ્તિનાપુર	૩૫
હાથમતી	૧૩૮
હાલોલ	૯૮,૧૦૦, ૧૦
હિંમતનગર	૧૩૬
હિરણ્યાક્ષી (હરણ્યાનદી)	૧૩૬